

APROXIMACIÓ AL PAISATGE HISTÒRIC D'OLIVA: L'ESPAI RURAL (II)

DAVID CALDES SÁNCHEZ
Llicenciat en Història

En el capítol anterior vam intentar de copsar els elements més representatius del paisatge urbà d'Oliva. Ara és el torn per a l'àmbit rural, i provarem, de la mateixa manera, d'oferir al lector una imatge evolutiva, cronològica i comparativa per a entendre aquest espai tan important per a la vida dels olivers d'ara i del passat. En aquest cas, però, ens centrarem més en l'Edat Mitjana i organitzarem l'anàlisi de manera diferent per a adaptar-nos millor al nostre àmbit d'estudi. Reservem per al final la comparació entre l'organització del paisatge andalusí i l'organització del paisatge cristià a Oliva: l'herència de la terra.

De vegades es té la sensació que l'espai agrari és inalterable, aliè al pas del temps, la qual cosa és una percepció comuna però equivocada. La locució *com tota la vida*, recurrent especialment per a la gent dels pobles, és al mateix temps certa i falsa. Certa perquè hom sap que el camp és refractari als canvis. El conservadorisme ha estat una estratègia habitual dels homes per tal de mantenir el fràgil equilibri que fa funcionar tot mecanisme agrícola. Però al mateix temps és falsa, ja que, malgrat tot, els canvis bruscos o continuats en el temps s'han succeït inevitablement durant el transcurs de la història, de manera que la concepció dels tarannès rurals i agrícoles entesos com a pràctiques de "tota la vida" caldria ser sempre matisada.

Tot canvi assenyalat en la societat, vulguem o no, té una repercussió directa sobre les característiques morfològiques del paisatge. El que ara veiem, doncs, no és més que una espècie de trencaclosques gegant construït a base de contínues addicions que es corresponen, quasi amb exactitud mil·limètrica, amb cada període històric. Tanmateix, tota transformació paisatgística, per intensa i punitiva que haja pogut estar amb la realitat anterior, en la majoria dels casos no esborra per complet els senyals deixats per aquella, de manera que el concepte d'"història acumulada", o "palimpsest", ens és de gran utilitat per a observar l'entorn amb

perspectiva històrica. Per tant, discernir quins elements paisatgístics són més antics que altres, datar-los, relacionar-los i analitzar-los ens pot donar pistes molt interessants sobre l'organització de l'espai dels nostres avantpassats, que, al capdavant, és el reflex d'una determinada cultura i manera de viure.

La possibilitat de reconstruir el paisatge altomedieval o, almenys, l'organització de l'espai de la societat andalusina, ha deixat de ser un impossible gràcies a les aportacions d'investigadors com Pierre Guichard, André Bazzana, Miquel Barceló, Helena Kirchner o Thomas Glick, entre d'altres. Destacables pel seu interès i admirable per l'ambició del projecte en conjunt són els treballs actuals del professor Jordi Bolòs sobre el paisatge de la Catalunya medieval. Com a conseqüència d'aquests estudis, el desenvolupament de la coneguda com "arqueologia hidràulica" ha donat passos decisius sobretot en el coneixement del paisatge en l'Edat Mitjana.

L'arqueologia hidràulica té, com a primer objectiu, la reconstrucció planimètrica dels dissenys originals de les xarxes de regadiu. D'aquesta manera, es pretén copsar les estructures, les dimensions, les funcions i, lògicament, les successives transformacions que ha pogut patir al llarg del temps. La columna vertebral del sistema hidràulic, format pels captadors d'aigua, els partidors i els principals canals de distribució, és pràcticament inalterable, o com defensa Thomas Glick,¹ es tracta d'un disseny "ultraestable", que no admet modificacions substancials sense fer malbé el complex i delicat equilibri que els manté en funcionament. És per això que en molts casos han arribat fins als nostres dies quasi intactes.

El primer disseny de la xarxa hidràulica va tenir en compte diversos factors per tal d'assolir la seua principal comesa agrícola i domèstica. En primer lloc, la "línia de rigidesa" de l'aigua va ser un condicionant indefugible pels qui dissenyaren i construïren la xarxa de regadiu. Aquests hagueren d'adaptar-ne el disseny a l'orografia existent per a alleugerir tant

1 M. BARCELÓ I PERELLÓ, "El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales", dins *El agua en zonas áridas. Arqueología e historia. Hidráulica tradicional de la provincia de Almería*, 1989.

com fóra possible la inclinació del pendent. Així s'aconseguia aprofitar al màxim el cabal d'aigua disponible i portar-la ben lluny del punt de captació. La solució tècnica va ser l'adaptació a les corbes de nivell, fet pel qual les línies assolides són a simple vista sinuoses i, per això, potencialment identificables.

La planificació incloïa la ubicació de captació de l'aigua, normalment assuts en el cas de les vies fluvials, així com la distribució pel territori mitjançant canals o séquies. El regadiu formava així un dibuix de caire arborescent, eixamplant-se a mesura que guanya terreny a la plana al·luvial mercès a contínues derivacions i particions del principal canal distribuïdor o séquia Mare. Només amb aquests tipus de disseny es van poder construir espais d'horta com els del País Valencià, que, si fa no fa, amb independència de la seua grandària, funcionen tots d'una manera molt similar.

Tot aquest procediment de planificació, disseny i construcció no és sinó una "opció social",² una decisió presa per algú capaç de transformar l'espai en profit propi. En el seu moment hi hagué el debat entre els qui defensaven el protagonisme de l'Estat, a parer seu, únic ens capaç de mobilitzar una gran quantitat de força de treball, així com l'acaparador dels coneixements tècnics necessaris per a dur a terme una construcció de gran complexitat com ho era la xarxa de regadiu i, d'altra banda, els defensors de l'autonomia i la independència de les aljames, exempts de coercions estatals o de qualsevol altre tipus, els quals, crearen sistemes de regadiu a base d'afegits segmentats i cronològicament heterogenis, adaptats al seu marc social i cultural. El debat historiogràfic sembla decantat definitivament cap als defensors de la segona opció, ja que estudis comparatius amb altres hortes mediterrànies semblen coincidir amb el caràcter autònom de les comunitats locals per a gestionar els seus espais i recursos.

Els musulmans peninsulars de l'Alta Edat Mitjana tenien un marc cultural ben definit i diferenciat de la societat tardoromana anterior —de

2 *ibíd.*

base esclavista— i de la coetània europea i feudal —amb lligams senyori- als i vassallàtics.³ No hi ha indicis de l'existència de “senyors feudals” llevat d'alguns potentats urbans i d'algunes concessions en forma de *rahals* o rafals. El concepte de “comunitat” absorbia cada àmbit de la vida, amb l'excepció del pagament d'uns impostos d'altra banda no massa feixucs.⁴ Exempts d'exigències de renda, lliures quant a l'elecció dels cultius, tot afegit a la poca grandària dels grups que normalment componien les aljames, la independència, l'equilibri amb l'entorn i la pau social —sense caure en vanaglòries— restaven lluny d'esdevenir quimeres. La terra restava al marge dels mecanismes del mercat, i el concepte d'herència, de propietat privada i de límit territorial els era totalment aliè sempre que no fóra, com en el últim cas, territori fronterer.

La terra es dividia en funció de l'ús que se'n feia. Així, l'espai de regadiu, més ric i productiu (*mamluka*), va ser el més important, mentre que el secà (*mubaba*) restà com un espai marginal o complementari de producció.⁵ La particularitat dels assentaments en forma d'alqueries s'ha pogut copsar i conjuminen, habitualment, tant espais de secà com de regadiu.

La colonització del camp de la societat islàmica peninsular a partir del segle VIII va ser lenta però constant, malgrat tot dinàmica però, sobretot, molt profunda. Fins i tot no podem dir, sense caure en un error de fons, que finalitzara amb la conquesta cristiana del s. XIII. Més endavant ho veurem. Però, com va ser aquest procés de colonització? És obvi pensar que les antigues i malparades ciutats romanes van servir com a punt de partida per a la consolidació i control del territori en un primer moment. Tot i això, la colonització del camp va ser un procés diríem que espontani, sense una planificació determinada, alguns dirien que de manera desorganitzada, però sens dubte, un procés esbalaïdorament eficaç del qual encara queden molts vestigis.

3 E. GUINOT RODRÍGUEZ, “Agrosistemas del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados”, dins *Cristiandad e Islam en la Edad Media hispana*, 2008, p. 1.

4 J. TORRÓ ABAD, *Poblament i espai rural: transformacions històriques*, 1990, p. 49.

5 E. GUINOT RODRÍGUEZ, op. cit., p. 4.

Els rius més cabalosos serviren com a eix vertebrador de la colonització del camp. Des d'ací es construïren assuts, partidors i séquies per a canalitzar l'aigua i dur-la de manera artificial fóra del seu recorregut natural. Això va permetre de colonitzar terres ermes i l'aparició, a doll, de petits assentaments humans a les ribes de les séquies. Es tracta de les alqueries, el conjunt de les quals en un mateix sistema de regadiu és conegut com aljama. Només després de consolidar-se una d'aquestes comunitats, i sempre si el context històric ho exigia, es construïa un castell i/o torres de vigilància per a la protecció de les persones i els ramats.

La conquesta cristiana del s. XIII encapçalada per Jaume I va tenir conseqüències irreparables sobre el paisatge andalusí. Ens trobem davant el primer canvi bruscat del paisatge valencià, precipitat en molts casos malgrat estar tot ben planificat d'antuvi. Els cristians trobaren a la seua arribada un paisatge organitzat, però estrany i diferent del seu marc cultural occidental. A Europa, a diferència de la Península Ibèrica, el procés de concentració de la població, conegut com *incastellamento*, es va iniciar a partir del s. XI, de manera que al s. XIII les ciutats europees eren ja centres demogràfics grans i molt dinàmics i s'estenien arreu del continent. Al capdavant, l'existència d'un paisatge fet i construït com era l'andalusí a terres valencianes va condicionar irremeiablement l'estratègia de colonització i adaptació duta a terme per la societat feudal.

Amb el procés de conquesta cristiana, moltes alqueries van ser bandejades dels seus habitants, fet que va simplificar bona cosa el mapa de poblament valencià. La ubicació dels musulmans autòctons i dels cristians nous en centres compactes de residència va començar a transformar el territori valencià d'un paisatge islàmic preexistent basat en la dispersió del poblament, a un de cristià definit per la tendència a la concentració. D'aquesta manera, ciutats com Cullera (*Qulayra*), Alzira (*Algezira*) o Xàtiva (*Shatiba*) i, lògicament, la capital València (*Balansiya*) continuaren articulant el país després de la conquesta, tot funcionant com a veritables caps comarcals en els primers casos, i com a capital del regne en el cas de la ciutat de València.

Tal com explicàvem en la part referent a l'espai urbà, la revolta musulmana protagonitzada per al-Azraq pels volts de l'any 1247 també va

suposar una gran transformació de l'espai rural d'Oliva. A poca distància de l'alqueria principal (Aureba), el riu de Gallinera encara mantenia nuclis de població que arribaven fins a poca distància de la línia de costa. L'alçament musulmà va precipitar els esdeveniments. Sufocada la revolta, el procés de concentració de la població mudèjar i el de colonització cristiana es va posar definitivament en marxa. Per aquest motiu, els homes de les alqueries que formaven part de la plana al·luvial del Gallinera, des del barranc dels Encalladors ençà, aliats potencials dels revoltats, van ser obligats a abandonar les seues cases i concentrar-se a l'alqueria més important, Aureba. A parer nostre, la capacitat d'abastiment d'aigua per a mantenir l'augment de població i la proximitat a la fortificació del Rebollet va ser el motiu pel qual es va convertir en el principal centre demogràfic de la riba sud del riu Serpis. Els territoris de les alqueries abandonades passaren, de la mateixa manera, a formar part dels dominis dels senyors del Rebollet, els quals, en convertir-se en comtes, inclogueren aquests espais dins dels seus dominis. La major grandària del terme d'Oliva respecte dels pobles veïns n'és la conseqüència més visible en l'actualitat.

La nova articulació del territori i de la població va anar acompanyada d'una nova manera de gestionar el treball de la terra. Els millors espais de regadiu van ser mesurats, classificats i repartits com a botí de guerra. En el cas d'Oliva, cal suposar que va ser la riba de la séquia Mare, és a dir, les partides de la Calçada, el Rafalatar i Maricarritx i els espais d'explotació de la plana del riu de Gallinera, com ara la partida de les Jovades i els Bancalons.

La concepció comunitària de la terra, tret més característic de la societat rural andalusina, va quedar esborrada de la mà dels soguejadors, funcionaris reials o senyoriais que amidaren el terreny atenent en la majoria dels casos als criteris utilitzats a la Catalunya Nova.⁶ Els feudals no només dividiren i seccionaren el paisatge i trastocaren els ritmes de treball, sinó que exigien uns determinats tipus de cultius, diferents als de tradició islàmica i adaptats a les necessitats de renda senyorial. Des d'aleshores es marginaren productes hortofructícoles, peribles i d'autoconsum, per

6 C. ALSINA CATALÀ, i al., *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, 1990.

altres més fàcilment emmagatzemables, com ara el vi, l'oli i els cereals, que s'adaptaven millor a la cultura i economia rendista. De la mateixa manera, la divisió dels espais de treball en parcel·les de petites dimensions, especialment en jovades i cafissades,⁷ s'adequava a la reducció del nombre de mans que componien les unitats de treball, que passà d'una col·lectiva i tribal, a una altra formada per la família conjugal cristiana, composta per pares i fills. A poc a poc, aquest fet va afavorir l'aparició d'una gran massa de petits propietaris agrícoles i, com a conseqüència, l'aparició d'una elit rural d'àmbit local que, a ulls de tots, és encara un dels trets vertebradors de la societat valenciana actual.

La transformació del parcel·lari, doncs, va tenir conseqüències irreversibles per al paisatge andalusí. Per una banda, va suposar l'entrada de la terra en els mecanismes de mercat, bé en règim de possessió directa bé en emfiteusi. L'acaparament de terres i les divisions del parcel·lari en jovades, però especialment en unitats més petites com les cafissades i fins i tot les fanecades, va esborrar quasi per complet els abancalaments islàmics en transcórrer una o dues generacions. La inevitable jerarquització dels propietaris va comportar un desequilibri en els mecanismes de funcionament del sistema hidràulic, ja que va estar dissenyat per a un ús comunitari i no particular dels seus recursos. A conseqüència d'açò, es multiplicaren els conflictes pels drets d'ús de l'aigua. En nombroses actes judicials posteriors a la conquesta, el recurs al testimoni del "moro" —normalment el més vell de la contrada— era habitual per tal de donar una sentència a favor o en contra d'una de les dues parts en litigi. El record que hi tenien sobre l'ús i costums dels seus avantpassats podia legitimar o no el discurs dels litigants. Un fet que és prova suficient per a demostrar que el gruix de la xarxa hidràulica estava operativa abans de la conquesta. Com diu Jaume Castillo, "sí que hi hagueren innovacions desenvolupades pels conqueridors, però no sobre la xarxa principal, sinó sobre àrees que havien restat al marge: la xarxa principal era suficientment complexa i àmplia com per a requerir la introducció de canvis, almenys durant un període de temps relativament estès".⁸

7 1 jovada = 6 cafissades = 36 fanecades/1 jovada = 3 hectàrees.

8 J. CASTILLO SAINZ, *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*, 1997, p. 160.

Si, com hem vist, la reconstrucció del disseny originari de la xarxa de regadiu és possible, les addicions realitzades amb posterioritat són de la mateixa manera identificables. Durant el s. xv, la millora i ampliació de la xarxa hidràulica va ser possible gràcies a la construcció d'infraestructures duradores als avatars del clima. Les velles i inestables construccions islàmiques es malmetien fàcilment amb les habituals seques i riuades del nostre país. Moltes de les infraestructures que es crearen duran aquest període continuen encara en funcionament. Casos remarcables són els partidors de la Casa Clara i la Casa Fosca, ubicades al terme de Potries.

El disseny dels nous espais de conreu va ser diferent de l'anterior, disposats en canals de distribució d'aigua rectilinis i en forma de pinta, amb un canal principal on diverses llengües i fils recollien i subdividien l'aigua fins a portar-la a l'últim dels bancals. Un disseny que, ara sí, responia a la decisió presa per una autoritat superior, la feudal, de manera que a l'aleatorietat i les corbes de nivell ara s'afegeixen la planificació i les línies més o menys rectes.

Arribats a aquest punt, i per a poder entrar de seguida en detall, cal fer una parada en el camí per tal d'explicar la metodologia utilitzada en aquest treball. L'arqueologia hidràulica s'ha definit per tal de donar respostes a les incògnites que els documents no eren capaços de solucionar.⁹ Els àmbits d'investigació i d'observació se centren en l'estudi de la toponímia, vital per a localitzar espais de treball i relacionar-los amb la resta d'elements del paisatge, en les prospeccions i excavacions arqueològiques, en la documentació escrita, les monografies (un treball, potser, dels més complicats quan el marc d'estudi és l'àmbit local) i l'observació minuciosa i crítica dels elements paisatgístics actuals. Hi ha dos tipus d'observació de l'espai: una a vista d'ocell i l'altra a peu de camp. Les fotografies aèries són de gran ajuda. Són preferibles les realitzades abans de la dècada dels anys 50 del s. xx, ja que eviten la contaminació ocasionada per les grans infraestructures, urbanitzacions i polígons industrials.

9 H. KIRCHNER (ed.), *Por una arqueología agraria: Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, 2010, p. 197.

Les fotografies poden ser contrastades i enriquides amb la utilització de vells cadastres parcel·lars i de la informació extreta dels SIG (Sistemes d'Informació Geogràfica). Al País Valencià, gràcies a l'Institut Cartogràfic Valencià,¹⁰ disposem de bones eines per a guaitar l'entorn a vista d'ocell.

L'ús de la informació cartogràfica pot donar-nos una perspectiva de conjunt per a copsar les relacions i coherència interna dels espais agrícoles, ramaders i de poblament, així com conèixer les xarxes de comunicació i la seua jerarquia.¹¹ Aquest tipus d'observació ha de ser secundat amb un treball de camp exhaustiu, acompanyat del recull de bon material oral i entrevistes amb els pobladors que conserven bona part de la memòria històrica del lloc concret d'estudi. Comptat i debatut, podem, ara sí, reduir el focus d'atenció a la nostra població.

L'Horta de Gandia, juntament amb les del Túria, Xúquer, Palància i Millars, forma part del conjunt de les grans àrees de regadiu tradicionals del País Valencià.¹² La importància del riu d'Alcoi per a la Safor és cabdal. Les seues aigües s'han utilitzat des de fa segles per a regar partides de tots els pobles de la comarca. L'assut d'en March és l'encarregat de recollir l'aigua per a regar, juntament amb el riu de Vernissa, els pobles vinculats de manera més estreta amb Gandia situats a la riba nord del Serpis, com ara Palma, Ador o Beniopa.

L'assut d'en Carròs recull l'aigua cap a la séquia Reial d'Alcoi que, a poc més d'un quilòmetre, es divideix per primera vegada en el partidori de la Casa Fosca (s. xv), en el terme municipal de Potries. De la Casa Fosca ixen dos canals d'aigua, la séquia del Rebollet (o de Dos Portes) per la dreta, i la séquia Comuna de Gandia i Oliva per l'esquerra. La séquia del Rebollet rega partides de Potries, la Font d'en Carròs i Oliva. Per la seua banda, la séquia Comuna de Gandia i Oliva, a vuit-cents metres de la Casa Fosca, ar-

10 ICV-Generalitat Valenciana [en línia].
<<http://www.icv.gva.es/va/inicio>>

11 E. GUINOT RODRÍGUEZ i S. SELMA CASTELL, "L'estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica", dins *Revista Valenciana d'Etнологia*, 2008, p. 103.

12 J. TORRÓ ABAD, op. cit., p. 59.

riba al partidor de la Casa Clara (s. xv), la qual torna a dividir el cabal d'aigua en dos: la séquia Comuna de Gandia i la séquia Comuna d'Oliva. La séquia Comuna de Gandia rega partides de Beniflà, Beniarijó, Almoines, Bellreguard, Daimús, Guardamar, Miramar i algunes del sud del terme de Gandia. La séquia Comuna d'Oliva, per la seua banda, rega partides de la Font d'en Carròs, Rafelcofer, Bellreguard, Palmera, l'Alqueria de la Comtessa, Miramar, Piles i Oliva, essent una de les més importants de la riba sud pel nombre de poblacions que en depenen. A Oliva, la séquia arriba dividida per la séquia del Rafalatar i la séquia de la Caixa, de la qual deriven les séquies del Rausell, d'Enmig i de la Torre.

No cal dir, el gruix de la xarxa, compost per les séquies del Rebollet, Comuna d'Oliva i Comuna de Gandia, respon fidelment a molts dels pres-supòsits que l'arqueologia hidràulica guarda per als espais de regadiu valencians. Pel que fa a la séquia del Rebollet, en primer lloc, no hi trobem, com a la resta del país, cap vestigi de centuriació romana anterior.¹³ I en segon lloc, perquè a banda de les formes i del disseny que presenta, clarament adaptat a les corbes de nivell, la documentació escrita demostra que en arribar els cristians al s. XIII la trobaren ja construïda.¹⁴ A més a més, les poques subdivisions que pateix la séquia del Rebollet en el seu recorregut ajuda a identificar moltes de les seues característiques morfològiques inicials. Si bé l'itinerari seguit s'adapta fidelment als accidents geogràfics tot formant sinuosos revolts, especialment en vorejar la serra de les Fontanelles i la depressió de la Foia de la Font d'en Carròs, alguns dels fils i derivacions d'aigua són clarament diferents, pintiformes i ben disposats sobre el mapa. Possiblement, es tracte de les millores i addicions fetes a partir del s. xv.

Se sap¹⁵ que, durant el període andalusí, només les terres més pròximes als nuclis de població es posaven en conreu, òbviament per mo-

13 E. GUINOT RODRÍGUEZ, "El paisaje de la huerta de Valencia: elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval", dins *Historia de la ciudad V: Tradición y progreso*, 2008, p. 108.

14 J. CASTILLO SAINZ, op. cit.

15 F. ESQUILACHE MARTÍ, "Prospectar huertas y vegas fluviales. El estudio del paisaje histórico andalusí de la huerta de Valencia: Arqueología hidráulica y análisis morfológico", dins *Arqueologia Medieval*, 2011 [en línia].

tius pràctics i de comoditat. Només al s. xv, amb l'augment de la pressió demogràfica i de renda senyorial, s'hi romperen els espais adjacents als grans canals d'aigua per tal d'eixamplar l'espai agrícola. D'aquesta manera, destaquen els fils que entre els termes de Potries i la Font d'en Carròs deriven de la séquia del Rebollet a desembocar en la séquia de la Mitjana (la primera gran derivació de la séquia Comuna d'Oliva), disposats en perpendicular al Rebollet i paral·lels entre ells.

L'altre gran canal d'aigua és la séquia Comuna d'Oliva. Naix al partidor de la Casa Clara, al terme de Potries, i rega un gran nombre de partides agrícoles del sud de la comarca. A pocs metres de la Casa Clara, deriva la séquia de Sotaia o séquia de Miramar, que rega els termes de Potries, la Font d'en Carròs, Rafelcofer, l'Alqueria de la Comtessa, Bellreguard i Miramar durant uns set quilòmetres. La Comuna d'Oliva continua vorejant la muntanyeta del Rabat, annexa a la població de Rafelcofer, fins a arribar a l'Alqueria de la Comtessa, lloc on naix la séquia del Rafalatar, prop del molí de Català. La séquia continua el seu camí per l'Alqueria fins a arribar als Partidors, on es divideix en dues, la séquia de la Caixa i la séquia de Piles. La séquia de la Caixa porta les aigües que repartiran pel terme nord-occidental d'Oliva les séquies del Rausell, d'Enmig i de la Torre, mentre que la séquia de Piles rega la localitat homònima.

Les séquies principals passen, si no per dins, ben a prop dels nuclis habitats i presenten un dibuix força més irregular que no les séquies o fils secundaris que reguen els espais situats entre poblacions, els quals mostren un de més planificat i "assenyat" (veg. foto 1). Tanmateix, es poden observar que moltes derivacions, com ara la séquia d'Enmig, el fil de la Foieta, el fil del Racó o les séquies del Rafalatar i el Rausell, presenten unes característiques similars a la del Rebollet o Comuna d'Oliva, de caire serpentejant. Això és explicable si tenim en compte que nombroses alqueries van ser abandonades des dels segles XIII al XVII. De tal manera que llocs com l'Alcudiola, l'Alqueria dels Frares, Ixber i el mateix Rebollet haurien de tenir els seus respectius canals destinats al regadiu, els quals han sobreviscut a la seua davallada. Josep Torró¹⁶ ha demostrat que el

16 J. TORRÓ ABAD, op. cit., p. 9.

despoblament d'una alqueria o rafal no suposa obligatòriament l'abandó del seu espai de conreu (veg. foto 2).

D'altra banda, el cas de les séquies del Rafalatar i el Rausell tenen sentit en funció de la gran plana agrícola de què disposava ja "en temps de sarraïns" la nostra població. A diferència d'aquestes dues séquies, destaquen per la seua rectitud i coherència la séquia d'Enmig i la séquia de la Torre, derivacions de la séquia de la Caixa que corren paral·leles a les dues anteriors del Rafalatar i el Rausell. Tot fa pensar que es tracta dels afegits posteriors a la conquesta cristiana, molt probablement esdevinguts durant l'eufòria del sucre al s. xv que, com sabem, convertí el comtat d'Oliva en un punt de referència agrícola en el conjunt del Regne de València. Si més no, les partides regades per les séquies del Rebollet, el Rafalatar i el Rausell conserven noms molt antics com Xeresa, Rafalatar, Maricarritx o Calçada, tots ells clarament precatalans. Mentre que la séquia de la Torre, per exemple, rega partides com la Terra Nova o la Cameta que, en el cas de la primera, té una clara connotació cristiana i de nova construcció. Una dada cridanera ens la mostra la séquia del Rebollet que, en superar el nucli urbà d'Oliva en direcció a la mar, rega una partida anomenada del Reg Nou, possiblement un afegit també del segle xv.

La xarxa hidràulica del terme d'Oliva, però, es complementa amb la rambla de Gallinera i els rius del Bullent i dels Racons. El Gallinera és un espai difícil de classificar, ja que només s'amera en temps de fortes pluges amb l'aigua recollida al llarg de la seua vall. La toponímia de la zona ens informa, per altra banda, que va ser el lloc d'un dels repartiments feudals, ja que el nom de les Jovades i els Bancalons, tots dos localitzats a la riba del tram final del Gallinera, en són ben explícits.

Més al sud, l'espai comprés entre el riu dels Racons i el Bullent forma part de la marjal de Pego-Oliva i és, doncs, essencialment marjalenc. Les marjals han estat tradicionalment refractàries a la seua domesticació. Només cultius com l'arròs o la ramaderia ha possibilitat la seua parcial explotació fins a temps recents. Són zones on les aigües estancades propiciaven les pudors i malalties, cosa que afavoria les supersticions i malfiances de la gent. Així i tot, tant el riu del Bullent com el dels Racons

representaven zones de pesca importants que sovint va portar a enfrontaments amb els veïns de Pego i Dénia.¹⁷

Amb l'anàlisi de la xarxa viària (veg. foto 9), podem recollir més dades sobre el poblament andalusí al terme d'Oliva. En primer lloc, deixant —de moment— de banda l'important ramal de la Via Augusta, diversos camins podem relacionar-los amb els pressupòsits fins ara defensats. N'és revelador el camí de la Font d'en Carròs perquè connectava directament Aureba amb el castell del Rebollet. També el camí de la Carrasca, ja que durant el seu recorregut pel terme d'Oliva corre annex al riu o rambla de Gallinera, lloc on hi havia suposadament dues alqueries musulmanes, l'Elca i l'Algar. Un ramal d'aquest s'anomena camí de Santa Fe, que, curiosament, és adjacent a la partida de l'Elca. Aquest camí seria també el natural per a comunicar-se amb la Vall de Gallinera, lloc d'hàbitat predominant islàmic fins al 1609. Per la seua banda, la hipotètica Benirrama (Benifarés?) la situem a l'extrem del camí de Sant Josep, prop de l'ermita de Sant Pere, des d'on s'arriba pel camí homònim. Per últim, Mediona i el Molinell s'ubiquen (segons la toponímia) prop del ramal de la Via Augusta, per la qual cosa la seua connexió amb Aureba i el Rebollet restava suplerta.

Als llocs del terme d'Oliva on suposem que hi havia nuclis de població islàmica abans de la conquesta els camins prenen, curiosament, noms hagiogràfics. Santa Fe, Sant Josep i Sant Pere destaquen, a més a més, perquè són els únics del terme d'Oliva amb aquestes característiques. A més, pròxims a ells se succeeixen els topònims amb etimologia àrab, com ara els barrancs de Benirrama i Alfadalí, el turonet de l'Algar o els camins de l'Almuixic i el Xiricull?; noms que es barregen amb altres de valencians: Captiu, Enmig, Montaner... tots ubicats també a prop de la rambla de Gallinera. Possiblement, els topònims hagiogràfics rurals acomplien la mateixa funció que els urbans: cristianitzar tant com fóra possible un lloc d'especial tradició islàmica. Almenys fins a l'any 1433, Josep Bordes Garcia¹⁸ documenta la senda de Benifarés, fet que porta a pensar que el

17 D. A., *Iniciación a la historia de Oliva*, 1988, p. 189.

18 J. BORDES GARCIA, "Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle xv", dins *Cabdells*, 3, 2001.

canvi per un nom cristià podria haver esdevingut també arran de les conversions forçoses dels musulmans al s. XVI durant les revoltes de les Germanies.

Tanmateix, els camins històrics més importants (veg. foto 6) han entrat en crisi amb l'arribada de les grans infraestructures del transport del s. XX. La majoria es coneixen pel genèric *camí vell de...* seguit del nom de la població més important on es dirigeix. El més destacable a Oliva és, ara sí, el camí vell de Dénia. Es tracta del repetit ramal de la Via Augusta. Com a la resta dels grans camins del territori conquerit al s. XIII, va ser declarat pel rei Jaume I camí o vereda reial, de manera que ningú no podia exigir taxes o peatges als seus usuaris. Es pretenia, així, afavorir el moviment de persones i bestiar en un territori de nova creació com ho era, en gran mesura, el valencià. És a Oliva on el camí es bifurca per tal d'arribar a Xàtiva, en direcció nord-oest, i a Gandia i València, en direcció nord, així que, d'alguna manera, Oliva es troba situada en una cruïlla de camins.

Els litigis entre agricultors i ramaders durant la Baixa Edat Mitjana eren habituals. Els ramats podien desfer una collita sencera, destrossar marges i malbaratar l'aigua d'un canal o fil de reg en un tres i no res. La legislació sobre el control del bestiar és abundant en les actes judicials medievals i modernes, si fa no fa, les sancions per als infractors podien arribar a ser molt elevades, sobretot per als propietaris d'animals.¹⁹

Els espais ramaders d'Oliva són identificables gràcies als vestigis toponímics i a la preservació de les veredes històriques com a camins rurals (veg. foto 4). En aquest sentit, el camí del Clotal i el camí de les Canyades feien una funció bàsica per a transportar els animals des de la línia de costa fins a la vereda reial. La pau social, com hem vist, podia cabotejar si els itineraris dels ramats no estaven ben definits i agençats.²⁰ Els toponims ramaders continuen succeint-s'hi arreu del terme. En són bona mostra els camins coneguts com assagadors. A Oliva, tant l'assagador

19 D. A., *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 281.

20 A. MESTRE SANCHIS, "Una villa de señorío. Oliva en el siglo XVIII", dins *Revista de Historia Moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, 11, 1992.

del Clot de Segarra com l'assagador dels Gorgs connecten territoris marjalencs amb veredes i vies pecuàries. La zona situada entre la séquia del Vedat i el riu del Molinell ha estat tradicionalment de marjal, per la qual cosa esdevenia un lloc idoni per al pasturatge de ramats ovins i bovins. La partida de la Devesa es localitza tot just ací, prop, al mateix temps, de la vall i la marjal del Bovar.

A la zona sud, la toponímia ramadera és la més abundant de la població i cal pensar que la producció de carn, llana, fem, i altres productes animals es concentrava en aquest punt del terme. Antonio Mestre Sanchis²¹ documenta per al s. XVII una de les habituals picabaralles entre ramaders i agricultors que va suposar l'ús per llei de la Devesa com a zona de pasturatge: “[els porcs], animals que en qualsevol puesto que estiguen sempre están fent mal ara sia en viña, o sequia, o marge, o en qualsevol part, se estableix i mana que no puguen en ningun puesto del terme, si tan solament en les montanyes i en lo Pla del Molinell fins a la sequia del Vedat”. Es provava així de definir l'ús dels espais, donar-los una coherència interna per tal de dinamitzar el potencial agrícola i ramader del poble.

Només un incís: provar de reconstruir els espais ramaders d'època andalusina a la nostra població seria una temeritat. La manca de recerques historiogràfiques sobre el tema ha enfosquit, quan no ignorat, aquesta pràctica econòmica essencial. A més a més, la preponderància del regadiu, o com a mínim, el seu major impacte sobre el territori, ha fet que se li preste major atenció en detriment de la ramaderia bo i relegant-la, com diem, a fregar d'oblit. Tanmateix, una agricultura de regadiu com l'andalusina havia de servir-se de fems per tal de mantenir la fertilitat de la terra. Un fet que, sumat al lògic consum de carn per part de la població, són indicis suficients per a concloure que havia de ser una activitat present al territori del Šarq al-Andalus. Cal suposar que cada alqueria tenia un petit ramat d'ovelles i cabres. Es descarta la possibilitat de grans cabanes ramaderes a l'estil de la *mesta* castellana, en especial en territoris de regadiu com el nostre.

21 A. MESTRE SANCHIS, “La economía olivense”, dins *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 281.

Si bé l'escàs impacte que tenen les activitats ramaderes en l'espai i la documentació són un escull insuperable per a copsar-ho en estudis del paisatge, l'arregliment dels espais de conreu sí va modificar bona cosa l'aspecte del medi. És el moment de fer una ullada als canvis produïts en el parcel·lari agrícola.

Com diu el professor Antoni Furió, “en pocs anys, el paisatge rural andalusí quedà completament esborrat: les alqueries i els rafals desaparegueren reduïts a meres referències toponímiques, i les terres annexes, expropiades a les comunitats musulmanes, van ser fragmentades i atomitzades en petites parcel·les”.²² En qualsevol cas, aquesta afirmació és vàlida per al parcel·lari de les planures al·luvials i les hortes valencianes (veg. foto 5), que van ser objecte de cobejança dels colons cristians, no tant per a les valls interiors del país, on els musulmans continuaren treballant de manera força autònoma conservant i construint l'entorn com en temps passats (veg. foto 6).

Als territoris de muntanya, la població islàmica durant la Baixa Edat Mitjana va ser pregonament més abundant que al litoral. Si més no, i sense cap mena de dubte, les formes creades per les terrasses són el tret més cridaner i genuí del paisatge valencià d'interior. Però, tot i la visibilitat, els estudis sobre aquest medi tampoc no han estat profunds. El plantejament de la qüestió, sobretot pel que fa a les motivacions que portaren a crear tan singulars panorames, no ha estat del tot satisfactori. Cosa fonamental, d'altra banda, ja que la construcció dels espais de treball, entesa com a “opció social”, adapta i arreglera el medi condicionada per un tipus determinat de cultura i tecnologia, que engloba alhora realitats polítiques, socials i econòmiques. El potencial d'aquests espais per a valorar l'impacte de la societat islàmica a la Península Ibèrica en general, i al País Valencià en particular, sembla, doncs, evident.

Segons Enric Guinot, els espais de muntanya devien ser malvistos pels repobladors cristians, acostumats com estaven als espais plans i geomè-

22 A. FURIÓ I DIEGO, “Organització del territori i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana”, dins *Territori i Societat a l'Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*, 1997, pp. 155-156.

trics, on l'arada i el jou podien treballar-hi més còmodament i les subdivisions hereditàries en parts iguals eren més fàcilment aplicables.²³ Aquest fenomen afavoreix la supervivència del parcel·lari andalusí en contrades com la Vall de Gallinera i palesa, alhora, com de profunds foren els canvis produïts als territoris de colonització cristiana.

L'adaptació abans explicada de la xarxa de regadiu andalusina a les corbes de nivell té un clar paral·lelisme amb el disseny dels bancals de conreu, que es construïren amb l'objectiu d'aconseguir el pendent més adequat atenent a les condicions hidràuliques de la vall o el vessant en concret. Com a resultat, trobar dues terrasses de les mateixes mides i formes és una tasca estèril. Cada pam de terra és únic i genuí.

Com veiem a la imatge, les transformacions del parcel·lari a partir del s. XIII afaiçonà el paisatge d'una determinada manera bo i esborrant en gran mesura el disseny anterior. Durant el repartiment es crearen, com hem dit, lots de terra mesurats en jovades. La jovada va ser introduïda per Jaume I: "Nós uos mostrarem ara a partir la terra, e farets-ho axí com se féu a Maylorques, que d'altra manera no's pot fer: uós baxats la jouada a VI cafiçade, e haurà nom jouada [...]".²⁴ Es tracta de l'extensió de terreny que podia llaurar una parella de bous en un sol dia. Les donacions com a compensacions dels serveis militars prestats durant el procés de conquesta podien variar entre una i sis d'aquestes jovades. En un primer moment no es tingué en compte la qualitat de la terra, sinó en l'extensió de la mateixa. Només posteriorment es subdividiren les parcel·les per a crear camps de vinya, campà i horta. Per descomptat, no foren els beneficiaris del repartiment els qui treballaren la terra. Les concessions al territori de reialenc tingueren com a protagonistes els ciutadans, cavallers i prets, que, o bé vengueren la terra, o bé associaven un grup de camperols per a treballar-la.

23 J. TORRÓ ABAD, "Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes: les transformacions de la colonització cristiana", dins *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval*, 2007, p. 112.

24 JAUME I REI D'ARAGÓ, *Crònica o Llibre dels feits* [Edició a cura de Ferran Soldevila, 1982].

Com que foren les millors terres de conreu les primeres en repartir-se, els soguejadors no pogueren prescindir dels límits que marcaven les séquies o els camins a l'hora d'amidar la terra. D'alguna manera, acabaren actuant com a eix vertebrador del nou parcel·lari que, al cap de poques generacions, va ser novament fragmentat i subdividit com a conseqüència de les herències i la introducció de la terra en els mecanismes de mercat.²⁵

Com sabem, Oliva va estar terra de senyoriu des del primer moment de la caiguda del Rebollet a mans cristianes. L'almirall Carròs va ser intítulat senyor del conjunt d'alqueries que depenien del castell per Jaume I en 1249:

Per nós i els vostres successors donem i concedim a vós Carròs, fill del comte Omany i els vostres successors, a perpetuïtat, tota la heretat erma i poblada que l'alcaid de Xàtiva i son pare posseïen i tenien o devien tenir per alguna cosa o raó en els tèmens de Rebollet i Madrona i d'Oriva i us concedim que aquesta heretat la tingueu vós i els vostres successors per alou propi, franc i lliure, a perpetuïtat, perquè en disposen lliurement vós i els vostres successors i a tenor de que vulgheu, a excepció de clergues i eclesiàstics.²⁶

Un territori de senyoriu, doncs, dins d'un marc polític on el pes de la corona era aclaparador. En bona part del país, el pes de la monarquia en l'organització del territori aconseguí crear una massa de propietaris considerable gràcies a les donacions fetes als soldats que participaren de la campanya de conquesta. Jaume I provà, d'aquesta manera, evitar de bell antuvi la formació d'una classe senyorial important al País Valencià. Una de les estratègies seguides per aconseguir-ho va consistir a reduir la grandària de la majoria de concessions senyorials sovint a només una alqueria. Tot recolzat en el marc polític que suposaven els Furs valencians, de caire cesarista, en línia amb el corrent polític de l'Europa d'aleshores, aconseguí retenir el control polític i militar del nou regne.

25 A. FURIÓ I DIEGO, op. cit., p. 157.

26 F. FERRER PASTOR, "La família Carròs i Violant Carròs i de Centelles", dins *Cabdells*, 5, 2008.

Per contra, allà on hi havia territoris de senyoriu, va ser el senyor feudal qui organitzà els espais domèstics i de treball. En el cas d'Oliva, els senyors del Rebollet soguejaren i repartiren la terra per tal d'adjudicar-la als colons que havien de cristianitzar terres "sarraïnes". La racionalització de l'espai raïa, a banda de simplificar les donacions o adjudicacions als repobladors, en la planificació i millor gestió de les rendes senyoriales. Ja hem dit com de precària va ser la repoblació cristiana durant els primers temps de la conquesta. Considerat açò, cal suposar que foren els musulmans guiats pel senyor els qui transformaren la terra per a adaptar-la a les exigències feudals i, tot seguit, la treballaren com a vassalls. Capricis de la història, els musulmans vençuts destruïren amb les seues mans allò que els seus avantpassats havien bastit durant generacions. Des d'aquell moment es convertiren en la mà d'obra més rendible per a les arque dels senyors del Rebollet, comtes d'Oliva des de 1449, i així va continuar fins al decret d'expulsió al s. XVII. Ací tenim tres exemples:

por no aver tierras para poblarles porque el morisco se contentava con dos hanegadas de tierra y se tenía rico en ellas y muchos no tenían sino la casas y se alimentavan de lo que ganavan a jornal, y agora a los nuevos pobladores se les da a 15 hanegadas de huerta, que son dos jornales y medio a cada uno y aun no se tienen por contentos y no pueden vivir ni passar sin hotro expediente.²⁷

he oydo decir que algunos dellos dizen que más quisieran un morisco que diex cristianos viejos.²⁸

[els musulmans] beven un jarro de agua y comen un puñado de pasas al dia.²⁹

Malgrat les grans diferències entre les terres de senyoria i les de reialenc en el procés de repartiment, ambdues acabaren per tenir una fi sem-

27 F. PONS FUSTER, *Aspectos económico-sociales del condado de Oliva (1500-1750)*, 1981, p. 21.

28 D. A., *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 196.

29 *ibíd.*

blant amb un clar predomini de la petita parcel·la. Entre els anys 1425 i 1433, Bordes Garcia,³⁰ per exemple, documenta un centenar de compravendes de parcel·les agrícoles a Oliva. A les poques actes on s'especifica la grandària del terreny hi predomina la fanecada com a unitat de mesura. Un fet que no suposa que tots els camperols tingueren un nombre més o menys equitatiu de propietats per la petitesa d'aquestes, ben al contrari, la jerarquització econòmica i social fins i tot dins de la classe camperola va ser allò més habitual.

Si tenim en compte tot allò dit fins ara, podem provar de localitzar, no direm que sense cap malfiança, els vestigis del primer parcel·lari feudal a Oliva. Cal cercar-lo a les partides agrícoles més antigues de la localitat —la Calçada, el Rafalatar i Maricarritx— que es reguen, lògicament, amb les séquies més velles del poble. El terreny s'amidà tot prenent com a referència séquies i camins, ja que no les podien destruir ni, per tant, prescindir-ne. Així, el camí vell de Xàtiva, el camí vell de Gandia, el barranc de la Mitjana i les séquies del Rebollet, el Rafalatar i el Rausell actuaren com a fita natural del parcel·lari a partir dels quals es crearen blocs o “pastilles” de terreny ajustades a la jovada. En el cas de la partida del Rafalatar (veg. foto 7), la disposició dels camins vells de Gandia i Xàtiva impossibilita la cabuda de la jovada, per la qual cosa es crearen parcel·les de menor grandària, bé en cafissades bé en fanecades. D'altra banda, es palesa com el parcel·lari només perd les línies rectes als marges exteriors, en tocar un camí, séquia o barranc, cosa que pressuposa la major antiguitat d'aquests respecte de les parcel·les agrícoles.

Per contra, a la partida de Maricarritx (veg. foto 8), més ampla i plana, sembla ser que es dibuixaren de manera més precisa extensions de terreny ajustades a la jovada. L'atenta mirada del parcel·lari demostra com es pren, novament, els camins com a punt de partida de l'amidament. En aquest cas, el camí vell de Gandia i un antic camí semiabandonat resulten ser les fites amb les quals es crearen les parcel·les. D'altra banda, on segons la toponímia el fenomen del repartiment hauria de ser més visible, a la partida de les Jovades, la construcció d'un polígon industrial impossi-

30 J. BORDES GARCIA, op. cit.

bilita qualsevol intent de reconstrucció del parcel·lari feudal (veg. foto 9).

Si bé el paisatge andalusí restà esborrat per l'acció senyorial —que, al seu torn, es troba en perill per l'acció de l'home actual— poden observar-se terrasses de muntanya amb característiques similars a les andalusines abandonades i semiocultes per la vegetació i un fort procés d'erosió. És cert que es tracta de troballes aïllades, supervivents als capricis del clima i la depredació de l'especulació immobiliària de la terra, però que no podem ignorar en un estudi sobre el paisatge.

Troblem parcel·les abandonades (veg. foto 10), doncs, només a les zones altes d'Oliva, localitzades gràcies al treball de camp i al suport, una vegada més, dels Sistemes d'Informació Geogràfica (SIG). En aquest sentit, destaquen les formes presentades pel turó de l'Almuixic (veg. foto 11), l'Algar (veg. foto 12), Sant Antoni (veg. foto 13), el Castellar (veg. foto 14), la Font del Garrofer (veg. foto 15), el Cavall Bernat (veg. foto 16) i el Collado de la Peña de l'Àliga (veg. foto 17). Val a dir que, en la majoria de casos, fonts, barrancs i brolladors d'aigua es troben pròxims als bancals.

Provar de datar-los és tasca veritablement complexa. No hi ha, segons sembla, diferències cronològiques entre la construcció de terrasses de regadiu i terrasses de muntanya durant l'època islàmica.³¹ Tots dos espais s'agençaren paral·lelament a l'establiment de grups humans a la riba d'una mateixa xarxa de regadiu. És cert que la construcció de terrasses de muntanya requereix d'un major esforç de treball i temps per a dur-se a terme. El desbrossament i la desforestació, el despedregament, l'anivellament i l'edificació de les parcel·les per al conreu no es pogué fer en qüestió de dies. La construcció del parcel·lari de muntanya és un procés d'agregats amb diferències temporals considerables.³² En la mateixa línia, se sap que les terrasses es bastiren des de baix cap amunt, de manera que els bancals més antics són els inferiors i els més nous els superiors. Per això, i atés la destrucció del paisatge andalusí a les parts baixes de

31 J. TORRÓ ABAD, "Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes: les transformacions de la colonització cristiana", dins *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval*, 2007, p. 94.

32 *ibíd.*, p. 83.

les muntanyes d'Oliva, els bancals identificables són els més recents dels que, sembla ser, hi havia. La possibilitat que foren bastits després de la conquesta, doncs, no la podem descartar.

D'una altra banda, hi ha dues zones amb característiques interessants pel que fa al conjunt del paisatge d'Oliva (veg. foto 18). Dos indrets situats a l'interior del terme, a mig camí entre la plana al·luvial i el sistema orogràfic envoltant. Parlem de les partides del Salt (veg. foto 19), per una banda, i la Font de l'Om i l'Elca (veg. foto 20), per l'altra. Són espais particulars perquè les similituds amb l'espai d'horta tradicional que acabem d'esmentar són colpidores. En primer lloc, segons les mencions que en fan autors diversos, les alqueries de l'Algar i l'Elca (l'Almuixic?) haurien d'ubicar-se a pocs metres de distància del Salt i la Font de l'Om, respectivament. A banda, la toponímia ens informa, com veiem, que són llocs d'una antigor pregona. Noms com Elca, Almuixic, Algar són clarament anteriors al s. XIII, d'una manera semblant a com hem copsat per al cas del Rafalatar i Maricarrítx.

La disposició del parcel·lari és també una qüestió a tenir en compte. En ambdós casos, el terreny forma un con que s'eixampla a mesura que s'enfila pel pla i s'allunya de les muntanyes, i la morfologia dels camins i barrancs, clarament sinuosos en el cas dels primers, condicionen fortament l'adequació dels bancals agrícoles. No cal oblidar que són llocs amb nombroses fonts, així que la disponibilitat d'aigua no seria un gran inconvenient si la grandària de l'espai de conreu fóra moderada, cosa que considerem possible si els que la cultivaven eren grups humans reduïts com en el cas d'una petita alqueria musulmana. Aquest panorama sembla ajustar-se al que Thomas Glick anomena "microescales", "sistemes de regadiu petits que conjuminen una sèrie de tècniques hidràuliques estretament associades a l'establiment musulmà, les quals inclouen terrasses de cultiu, cisternes, *sâdûfs*, sínies i mesures amb clepsidres".³³ Així les coses, els indicis se succeeixen per tal de copsar, qui sap, si ens trobem davant dels espais de treball de les alqueries de l'Elca i l'Algar.

33 Th. F. GLICK, *Paisajes de conquista: cambio cultural y geográfico en la España Medieval*, 2007, p. 114.

Tant si com no, el que és evident és que la singularitat d'aquests territoris dins del conjunt de la població és cridanera. A pocs metres de distància, a la plana del Gallinera, la disposició dels bancals tendeix a les formes ortogonals al mateix temps que la microtoponímia dels camins ens mostra noms d'etimologia clarament valenciana, com ara la senda dels Lladres, el camí d'Enmig o el camí del Captiu, entre d'altres (veg. foto 21). Camins que, d'altra banda, es disposen en paral·lel els uns amb els altres. La rectitud d'aquests contrasta amb els revolts del camí vell de Pego, situat també a poca distància d'aquests. Podem continuar especulant sobre la cronologia d'aquestes vies de comunicació. Considerat tot, els més antics presenten figures poc rectilínies malgrat que el terra siga pla, com en el cas del camí vell de Pego que, a més a més, connecta un nucli habitat amb un altre, mentre que els més nous, o tardans, la comesa dels quals és arribar a les zones de cultiu, tendiran a formar línies més rectes que no els d'època andalusina.

Així i tot, el recorregut pel paisatge d'Oliva estaria incomplet sense tenir en compte els importants, tot i que escassos, jaciments arqueològics descoberts d'aquesta etapa de l'Edat Mitjana (veg. foto 22). Cal destacar el jaciment de les Jovades.³⁴ Consisteix en un seguit de pous, fins a vint-i-sis, onze dels quals conservaven ceràmica ibèrica o medieval. La troballa més important consisteix en un pou de sènia, possiblement utilitzat per a extraure aigua del subsòl destinada a regar els camps circumdants. El jaciment va estar operatiu durant un llarg període de temps segons podem deduir de la datació de la ceràmica, que comprén des del s. x fins al s. xv. Aquest jaciment és valuós per diversos motius. En primer lloc, la seua ubicació ja ens és reveladora. La partida de les Jovades va ser, segurament, un dels llocs on es crearen parcel·les agrícoles de tipus feudal. Sabem que els nouvinguts s'apropriaren i repartiren les millors terres de conreu, així que la partida de les Jovades degué reunir les condicions necessàries per a tal comesa.

En segon lloc, és indicatiu que es localitze a pocs metres de distància d'on cal ubicar l'alqueria de Mediona, la qual es trobava tot just a l'altra

34 A. BAZZANA, i al., *El yacimiento medieval de "Les Jovades" en Oliva (Valencia)*, 1987.

banda del riu, en l'actual partida de Casals. De la mateixa manera, Benirrama (Benifarés?) es troba a una distància relativament curta, a uns cinc-cents metres, en aquest cas, a la mateixa riba del riu, direcció a Sant Pere.

Un segon jaciment, aquest anomenat de Santa Fe,³⁵ l'ubiquem ben a prop de la partida de l'Elca que, al seu torn, està pròxim al turó de l'Almuixic. Les troballes en forma de ceràmica es daten entre els ss. XI i XII. Les referències creuades³⁶ indiquen que es tracta de restes ceràmiques molt similars a les trobades en el jaciment de les Jovades, així que estem en condicions de dir que tots dos foren coetanis. Per al cas de Santa Fe, s'han localitzat, entre d'altres, ceràmica de tipus marmita, cassola, tapadora, ataïfor, gerra...³⁷ La proximitat a l'Elca i l'Almuixic ens indueix a pensar que ens trobem front a vestigis directes de l'alqueria musulmana de l'Elca.

El següent jaciment d'interès és una petita fortificació trobada al turó de Sant Antoni,³⁸ prop de la Penya de l'Àliga. Segons sembla, és una construcció força antiga, datada al voltant del s. X, l'ocupació de la qual degué ser limitada. Abans de l'arribada dels cristians al s. XIII quedà deshabitada. En qualsevol cas torna a coincidir un topònim hagiogràfic amb una llegat andalusí. La fortificació dibuixa un plànol poligonal d'entre trenta i quaranta-cinc metres, sense cap indicatiu de construccions interiors als murs principals. La ceràmica trobada aparentment data de l'època califal, però la funció d'aquest edifici és controvertible. Com es pregunten els autors, no se sap si el castell tenia un "rôle militaire de contról" o bé "fonctions de refuge temporaire en période de difficultés".³⁹

35 A. BAZZANA, "El yacimiento medieval de Santa Fe de Oliva (Valencia): estudio de su cerámica", dins *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 18, 1984, p. 255.

36 A. BAZZANA, i al., *El yacimiento medieval de "Les Jovades" en Oliva (Valencia)*, 1987, pp. 57-59 i 64-65.

37 G. PÉREZ BOTÍ, "El horizonte almohade en el registro cerámico de El Castellar (Alcoi, Alacant)", dins *Recerques del Museu d'Alcoi*, 20, 2011, pp. 181-190.

38 A. BAZZANA, i al., "Le site médiéval de Sant Antoni de Oliva (Valencia)", dins *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. XVI, 1981.

39 *ibíd.*, p. 574.

El castell del Castellar és un altre jaciment arqueològic d'Oliva. Es troba a 153 metres d'altitud, a l'extrem nord-oest de la serra de Mostalla. L'estat de conservació és força precari. L'activitat minera dels seus voltants fa malbé l'entorn on s'ubica i malbarata qualsevol intent d'anàlisi paisatgístic. No es té constància que constituïra un nucli habitat. Sembla ser que va funcionar a mode de caserna, allotjant un reduït escamot de soldats que vigilaven la frontera entre les taifes de Dénia i València. La desocupació del castell degué produir-se poc temps abans de la conquesta cristiana o durant aquesta.

Darrerament, cal fer un breu esment al castell del Rebollet. Ja ho hem dit, es tracta de l'*hisn* que va articular el poblament de la riba sud de l'Horta de Gandia. El seu estat de conservació, com la majoria de les fortificacions andalusines del País Valencià, es força precari. Segons les cròniques, un terratrèmol el va destruir cap a l'any 1598,⁴⁰ i des d'aleshores l'erosió no ha deixat d'afectar l'estructura (veg. foto 23).

CONCLUSIONS: L'HERÈNCIA DE LA TERRA

Amb tot el recull fet fins ara, podem provar de reconstruir el paisatge andalusí i el paisatge feudal per tal de comparar-los. Cal dir que, en el cas del paisatge andalusí, tractem una realitat que va estar en gran mesura esborrada al s. XIII, i de la qual només ens han arribat vestigis agònics, migrats i atzarosos. Per tant, açò només pot ser un apropament recelós però que considerem, d'altra banda, obligatori.

De nord a sud (veg. foto 24), el primer espai amb coherència interna és l'actual població d'Oliva i la seua rodalia immediata. L'alqueria d'Aureba s'assentava a les faldes de la muntanyeta de Santa Anna, a la vora de la séquia del Rebollet, propera a l'*hisn* homònim. Ben comunicada, pel camí que unia Dénia amb Xàtiva, Bairén (Gandia) i València, disposava a més a més d'una planura que s'allargassava fins a la Mediterrània. La capacitat d'absorció humana d'aquest espai era major que en altres contrades de

40 D. A., *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 136.

la rogalia, gràcies a l'abundant disponibilitat d'aigua, les fàcils comunicacions i la proximitat al recinte murallat.

Calçada, Maricarritx i Rafalatar, com a noms de partides rurals; Rebollet, Rafalatar i Rausell, en el cas de les séquies; o la mateixa Oliva, Awrba, nom d'una possible tribu berber són mostra de la seua antigor. A més a més, a banda de la via principal, des d'Aureba naixen camins direcció a Pego, Piles, l'Alqueria de la Comtessa, Forna i la Font d'en Carròs. La riba de la séquia del Rebollet, especialment el tram pertanyent a l'actual barri de la Vila, molt probablement va ser el lloc predilecte, més valorat i ric de l'esmentada alqueria i es convertí en el lloc on els cristians decidiren instal·lar-se per a viure. L'espai de conreu destinat al secà, tanmateix, no ha pogut ser localitzat malgrat que, com suposem, devia existir bé a les faldes de Santa Anna (engolida pel creixement urbà d'Oliva) bé a Sant Antoni, on sí poden ser localitzats alguns indicis d'abancament.

El següent espai trobat amb coherència interna en època andalusina correspondria amb les alqueries de l'Algar i l'Elca (o l'Almuixic). D'igual manera que Aureba, es troben situades en turons que les eleven per damunt de la línia de rigidesa hidràulica, és a dir, per dalt del nivell de l'aigua destinada al regadiu. Els espais agrícoles en aquest cas són més menuts, segurament formaven part de les microescales estudiades per Glick, en aprofitar l'aigua de les abundants fonts així com les d'escorrentia, ja que els barrancs i riuets deriven tots en direcció a la possible ubicació d'aquestes alqueries. Podem provar d'ubicar aquests espais de treball gràcies al tipus d'abancament, en estar clarament condicionats per la presència de camins i barrancs. Les partides rurals on es troben són: l'Elca i la Font de l'Om per al cas de l'Elca (o el Xiricull); i la partida del Salt, en el cas de l'Algar. A més a més, s'hi troben terrasses de muntanya abandonades molt a prop. Les comunicacions estarien assegurades pels camins de Forna, la Carrasca, Santa Fe, el Xiricull i l'Almuixic. De fet, és l'espai on la toponímia àrab és més abundant del terme d'Oliva. Noms com Algar, Almuixic, Xiricull, Alfadalí i Elca són de clara procedència pre-cristiana.

Ambdues alqueries van ser abandonades després de la conquesta, per la qual cosa no han perviscut com a nuclis de poblament. Tanmateix, se sap que els espais de conreu continuaren en funcionament, molt proba-

blement treballats pels mateixos homes que ho feien abans de la vinguda dels feudals. Fet que creiem possible i que explicaria la conservació dels topònims islàmics. Com a mínim, l'arqueologia, gràcies al jaciment de Santa Fe, ens ha donat la prova definitiva per a copsar l'establiment d'un grup humà durant l'època andalusina.

El tercer espai que tractem és la zona compresa entre la plana del Gallinera fins al riu del Bullent. En aquesta zona localitzem les alqueries de Mediona i Benirrama (o Benifarés). Mediona la situem a l'actual partida de Casals, a la banda esquerra de la rambla de Gallinera. Benirrama, per la seua banda, la ubiquem a la meitat sud de la serra de Mostalla, en un ambient més de muntanya. Les solucions hidràuliques, tanmateix, serien diferents en una i altra. Hem copsat com el jaciment de les Jovades ens dóna pistes sobre el tipus de regadiu de la zona amb l'ús del pou de sénia, amb el que s'aconseguia un petit espai de conreu. Pel que fa a Benirrama, la proximitat al riu del Bullent li assegurava un bon abastiment d'aigua. Encara més, l'espai de marjal molt proper seria potencialment utilitzable per al conreu de l'arròs que, com sabem, era conegut pels musulmans abans de l'arribada de Jaume I. Tot i això, només ho considerem possible, ja que no podem demostrar res en aquest aspecte. Sí quant a la xarxa viària. El camí de Sant Pere connecta amb la via principal Xàtiva/Gandia/València-Dénia, mentre que el de Sant Josep, pràcticament paral·lel, connecta amb el camí vell de Pego, el qual porta també direcció a Aureba. La toponímia, tot i que menys abundant, ens dóna algunes dades. Camins com el de Sant Josep i el de Sant Pere poden ben bé ocultar altres de procedència islàmica. Els noms del barranc de Benirrama, així com Benifarés (que situem prop de l'actual partida de Sant Josep), són clarament anteriors a la conquesta. Però també les Jovades, ja que amaguen realitats esvaïdes pel repartiment feudal. El major indici d'ocupació humana, ja ho hem dit, el jaciment arqueològic estudiat per Bazzana, Climent i Montmessin. No obstant això, el jaciment del Castellar, amb funcions clarament defensives, no podem relacionar-lo directament amb les hipotètiques alqueries a les que fem referència. Annex a ell semblen haver indicis d'abancalaments de muntanya abandonats.

El darrer espai el localitzem a l'extrem sud del terme d'Oliva, en la zona compresa entre els rius del Bullent i dels Racons. Es tracta de terra

de marjal. Només el llogaret del Molinell apareix als documents en 1274 per a la construcció d'un pont al riu dels Racons. Hi ha qui conjectura amb la possibilitat que es tracte d'un caseriu amb funcions més portuàries que agrícoles.⁴¹ La idiosincràsia del terreny marjalenc el fa, igual que Benirrama, potencialment destinat al conreu de l'arròs o al pasturatge de ramats, una activitat que copsem amb seguretat en època cristiana. En qualsevol cas, les marjals sempre han estat refractàries a l'establiment de grups humans degut a la insalubritat de les aigües. En aquest cas, només la documentació ens informa de la presència d'un nucli d'habitatge. Cap resta toponímica, ni de xarxa hidràulica ni tampoc en forma de jaciment arqueològic ens aporten més dades sobre aquest espai. Només la presència del camí de Xàtiva/Gandia/València-Dénia (ramal de la Via Augusta) mostra indicis d'humanització abans de l'arribada dels cristians.

Aquest paisatge format per grups humans reduïts i disseminats amb els seus respectius espais de treball va ser, com sabem, fortament trasllucat al s. XIII pel procés de feudalització de paisatge (veg. foto 25). El tipus de poblament es va simplificar aleshores, així com el paisatge agrari va ser condicionat per ajustar-lo a les exigències de la nova societat. Els soguejadors, conduïts pels senyors, dibuixaren lots de terra en el mapa que van ser repartits als nous pobladors o bé concedits a la població musulmana, ara en condicions de vassallatge. Els espais de treball no es reduïren amb la desaparició de les alqueries. Al contrari, a poc a poc, i a mesura que la demografia augmentava, es posà en conreu espais fins aleshores erms. La construcció i millora de la xarxa hidràulica va suposar el creixement de les terres de cultiu. D'altra banda, es delimitaren a poc a poc els espais destinats a la ramaderia, aparentment inexistents o molt diferents en època andalusina. L'esquema bàsic del mapa agrícola canvià profundament. Les parcel·les, foren contínuament dividides i subdividides fins a crear un mapa farcit d'unitats reduïdes. Gràcies a aquest fet, o simplement a desgrat d'aquest, els marges més antics es conserven camuflats en la munió de voravius agrícoles. Hem provat de copsar alguns,

41 A. BAZZANA, i al., *El yacimiento medieval de "Les Jovades" en Oliva (Valencia)*, 1987, p. 21.

però molts han estat destruïts segurament pel creixement urbà i la ubicació d'urbanitzacions i polígons industrials.

Val a dir que l'espai agrícola canvia els usos, però la fesomia bàsica resisteix molt i molt bé el pas del temps. Si bé els musulmans cultivaven majoritàriament productes d'horta, bons per a l'autoconsum però no tant per al mercat pel seu caràcter perible, els cristians afavoriren el conreu de cereals panificables, oliveres i vinyes. Els grans, l'oli i el vi són més fàcilment emmagatzemables i adequats a les exigències de renda senyorial. Al s. xv, i gràcies a diversos factors d'àmbit internacional, zones de l'Europa mediterrània es dedicaren al cultiu de la canyamel. Oliva va ser ben aviat un centre molt dinàmic. Es té constància que la primera canya va ser introduïda en 1413 i, aleshores, es trobava lliure de taxes i delmes. Vint anys més tard, les pressions de l'Església i dels senyors aconseguiren que els cultivadors pagaren el mateix percentatge que els productes agrícoles tradicionals. Un fet que demostra la gran expansió que va tenir.

L'agricultura de tipus rendista deixà pas, amb matisos, a una de caràcter més mercantil, ja que la producció sucrera es destinava sobretot cap als mercats estrangers. La canyamel va davallar definitivament amb el decret d'expulsió dels moriscos en 1609 i, amb ella, gran part de les infraestructures creades a l'efecte.

Un altre cultiu de tipus especulador va ser la morera, que s'escampà per tot el territori valencià a partir del s. xv. La fulla de morera era l'aliment bàsic dels cucs que produïen la seda, producte que va ser elaborat en l'àmbit domèstic fins a la seua davallada als volts del s. xix. Les moreres, posades a mode d'enfilall a la part exterior dels marges parcel·laris i les proximitats de les principals vies d'aigua, no trastocaren fonament la disposició del parcel·lari. Al contrari, actuaren com a contrafort i els hi donaren consistència. És cert que de moreres quasi no en queden, però sí els noms on eren més abundants, com ara el carrer de les Moreres o la partida del Morer, tot just a la riba de la Vall de les Fonts. A més a més, cognoms com Mora, Morera o Morell són abundants en la zona i algunes cases dels barris antics conserven encara l'andana, el lloc domèstic destinat a la producció de seda.

Després de la morera vingué el taronger, i amb ell una febre d'especulació immobiliària que fa recordar a la viscuda recentment per la bombolla urbanística. Malgrat tot, res té a veure el conreu de rajoles amb el del cítric, ja que, a banda d'improductiu a mitjà i llarg termini, sí malbarata els abancalaments i les estructures agrícoles tot provocant un impacte paisatgístic quasi sempre irreversible.

En qualsevol cas, les diferències en els usos del territori entre la societat andalusina i la feudal els creiem clars i així els hem provat de copsar. Espais reduïts, d'alguna manera inconnexos, treballats per grups humans autònoms, es convertiren amb el procés de feudalització en un sol espai de propietat senyorial. La concentració de la població, l'eixamplament de les terres de conreu i l'adjudicació de zones ramaderes donaren una coherència nova al cristianitzat territori d'Oliva. Una coherència, no ens cansarem de dir-ho, que actualment viu una crisi massa profunda i negligent com per a obviar el seu perllongat passat.

Foto 1

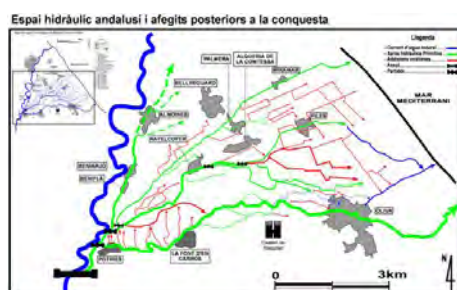

Foto 2

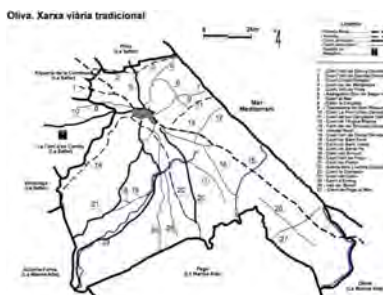

Foto 3

Foto 4

Foto 5

Foto 6

Foto 7

Foto 8

Foto 9

Foto 10

Foto 11

Foto 12

Foto 13

Foto 14

Foto 15

Foto 16

Foto 17

Foto 18

Foto 19

Foto 20

Foto 21

Foto 22

Foto 23

Foto 24

Foto 25

BIBLIOGRAFIA

- ALSINA CATALÀ, Claudi, i al. (1990): *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Editorial Curial, Barcelona.
- AZUAR RUIZ, Rafael, i al. (1999): "La Castell d'Ambra (Pego). De las producciones andalusíes a las cerámicas de la conquista feudal (siglo XIII)", dins *Arqueología y Territorio Medieval*, vol. 6, Universidad de Jaén, Jaén [en línia].
<<http://revistaselectronicas.ujaen.es/index.php/ATM/article/view/1536>>
- BARCELÓ I PERELLÓ, Miquel (1989): "El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales", dins *El agua en zonas áridas. Arqueología e historia. Hidráulica tradicional de la provincia de Almería*, Instituto de Estudios Almerienses, Almería, pp. 2013-2047.
- BARCELÓ TORRES, Maria del Carme (1984): "Poblament i toponomàstica de la Vall de Gallinera islàmica", dins *II Congrés d'Estudis de la Marina Alta* (Pego).
- BATALLER CATALÀ, Alexandre i Carme NARBÓN CLAVERO (2005): *Les paraules de la seda: llengua i cultura sericícola valenciana*, CEIC Alfons el Vell, Gandia.
- BAZZANA, André, i al. (1981): "Le site médiéval de Sant Antoni de Oliva (Valencia)", dins *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. XVI, Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València, València, pp. 561-574.
- BAZZANA, André (1984): "El yacimiento medieval de Santa Fe de Oliva (Valencia): estudio de su cerámica", dins *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 18, p. 255.
- BAZZANA, André, i al. (1987): *El yacimiento medieval de "Les Jovades" en Oliva (Valencia)*, "Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva", Ajuntament d'Oliva, Oliva.

- BOLÒS I MASCLANS, Jordi i Joan Josep BUSQUETA I RIU (ed.) (1997-2000): *Història, arqueologia, documentació*, "Territori i societat a l'Edat Mitjana", vol. 1-3, Universitat de Lleida, Lleida.
- (1998): *Almenar, 1147-1997. 850 anys de la Carta de Poblament*, "Territori i societat a l'Edat Mitjana", vol. 2, Universitat de Lleida, Lleida.
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi (ed.) (2007): *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval*, "Territori i societat a l'Edat Mitjana", vol. 4, Universitat de Lleida, Lleida.
- (2010): *La caracterització del paisatge històric*, "Territori i societat a l'Edat Mitjana", vol. 5, Universitat de Lleida, Lleida.
- BORDES GARCIA, Josep (2001): "Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle xv", dins *Cabdells*, 3, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 11-28.
- CABANILLES I PALOP, Antoni Josep (1795-1797): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Imprenta Real, Madrid [Edició facsímil, Artes Gráficas Soler, València, 1978-1979].
- CARBONERO GAMUNDI, María Antonia (1984): "Terrasses per al cultiu irri-gat i distribució social de l'aigua a Banyalbufar (Mallorca)", dins *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 4, pp. 31-68.
- CASTILLO ARMENTEROS, Juan Carlos i Vicente SALVATIERRA CUENCA (1999): "Sistematizaciones y tipologías: Veinte años de investigación", dins *Arqueología y Territorio Medieval*, 6, pp. 29-44.
- CASTILLO SAINZ, Jaume (1997): *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*, CEIC Alfons el Vell, Gandia.
- D. A. (1988): *Iniciación a la historia de Oliva*, "Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva", Ajuntament d'Oliva, Oliva.
- ESQUILACHE MARTÍ, Ferran (2011): "Prospectar huertas y vegas fluviales. El estudio del paisaje histórico andalusí de la huerta de Valencia: Arqueología hidráulica y análisis morfológico", dins *Arqueología Medieval* [en línia].

<<http://www.arqueologiamedieval.com/articulos/132/prospectar-huertas-y-vegas-fluviales-el-estudio-del-paisaje-historico-andalusi-de-la-huerta-de-valencia-arqueologia-y-analisis-morfologico>>

- FERRER PASTOR, Francesc (2008): “La família Carròs i Violant Carròs i de Centelles”, dins *Cabdells*, 5, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 171-197.
- FURIÓ I DIEGO, Antoni (1997): “Organització del territori i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana”, dins *Territori i Societat a l'Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*, vol. i, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida.
- (2001): *Història del País Valencià*, Tres i Quatre, València.
- GISBERT SANTONJA, Josep Antoni (1985): “La ciudad de Denia y la producción de cerámicas vidriadas con decoración estampillada: el alfar de la calle Teulada”, dins *Sharq Al-Andalus*, 2, pp. 161-174.
- GLICK, Thomas F. (2007): *Paisajes de conquista: cambio cultural y geográfico en la España Medieval*, PUV, València.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, Ricardo (1996a): “Arqueología del paisaje e historia agraria: algunas cuestiones de método”, dins *Revista d'Història Medieval*, 7, pp. 223-242.
- (1996b): “Paisaje agrario, regadío y parcelarios en la huerta de Valencia: nuevos planteamientos desde el análisis morfológico”, dins *Actas del II Coloquio de Historia y Medio Físico: Agricultura y regadío en Al-Andalus, síntesis y problemas* (Almería, 9 i 10 de juny de 1995), pp. 343-360.
- GUICHARD, Pierre (1990-1991): *Les musulmans de Valence et la Reconquête: (XIe-XIIIe siècles)*, Institut Français, Damas.
- (2001): *Al-Andalus frente a la conquista cristiana: los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*, Universitat de València-Biblioteca Nueva, València-Madrid.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric (1999): *Els fundadors del regne de València: repoblament, antroponímia i llengua a la valència medieval*, vol. II, Tres i Quatre, València.

- (2008a): “Agrosistemas del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados”, dins *Cristiandad e Islam en la Edad Media hispana* (XVIII Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 30 de juliol al 3 d’agost de 2007), Instituto de Estudios Riojanos, Logroño.
 - (2008b): “El paisaje de la huerta de Valencia: elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval”, dins *Historia de la ciudad V: Tradición y progreso*, pp. 98-111.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric i Sergi SELMA CASTELL (2008): “L’estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica”, dins *Revista Valenciana d’Etnologia*, 3, pp. 100-124.
- HINOJOSA MONTALVO, José Ramón (2000): “La intervención comunal en torno al agua: fuentes, pozos y abrevaderos en el reino de Valencia en la Baja Edad Media”, dins *En la España Medieval*, 23, Universitat d’Alacant, Alacant, pp. 367-385.
- JAUME I REI D’ARAGÓ (1207-1276): *Crònica o Llibre dels feits*, Edicions 62, Barcelona [Edició a cura de Ferran Soldevila, 1982].
- KIRCHNER, Helena (ed.) (2010): *Por una arqueología agraria: Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, BAR International, Oxford.
- LÓPEZ MEDINA, María Juana (1996): “El agua en el sureste peninsular durante época romana: su aprovechamiento para la agricultura”, dins *Actas del II Coloquio de Historia y Medio Físico: Agricultura y regadío en Al-Andalus, síntesis y problemas* (Almería, 9 i 10 de juny de 1995), pp. 13-16.
- MAIANS I SISCAR, Gregori (1977): *Epistolario V: Escritos económicos*, “Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva”, Ajuntament d’Oliva, Oliva [Estudi preliminar, transcripció i notes a cura d’Antonio Mestre Sanchis].
- MATEU BELLÉS, Joan Francesc (1983): “Aluvionamiento medieval y moderno en el llano de inundación del Júcar”, dins *Cuadernos de Geografía*, 32-33, pp. 291-310.

- MATTEUCCI, S. D. i V. SCHEISOHN (2004): "Procesamiento de imágenes, SIG y modelos ecológicos aplicados a la arqueología", dins *Geofocus: Revista internacional de Ciencia y Tecnología de la Información Geográfica*, 4, pp. 93-109.
- MESTRE SANCHIS, Antonio (1992): "Una villa de señorío. Oliva en el siglo XVIII", dins *Revista de Historia Moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, 11, pp. 175-213.
- MILLET PEIRÓ, Francisco Borja (2009): *El castillo de Rebollet: historia y patrimonio*, Gráficas Colomar, Oliva.
- NAVARRO ROMERO, Carmen (1996): "El tamaño de los sistemas hidráulicos de origen andalusí: la documentación escrita y la arqueología hidráulica", dins *Actas del II Coloquio de Historia y Medio Físico: Agricultura y regadío en Al-Andalus, síntesis y problemas* (Almería, 9 i 10 de juny de 1995), pp. 177-190.
- PARDO MOLERO, Juan Francisco (2011): *La guerra i els cavallers: els Centelles, el comtat d'Oliva i la defensa del Regne de València*, Associació Cultural Centelles i Riusech-CEIC Alfons el Vell, Oliva-Gandia.
- PEÑA ORTIZ, Martín i Miguel Ángel GONZÁLEZ FERRAIRÓ (2005): "Los sistemas de riego tradicional de l'Horta de Gandia", dins *Los riegos de la Safor y la Vall digna: agua, territorio y tradición*, pp. 63-106.
- PÉREZ BOTÍ, Germán (2011): "El horizonte almohade en el registro cerámico de El Castellar (Alcoi, Alacant)", dins *Recerques del Museu d'Alcoi*, 20, pp. 181-190.
- PONS FUSTER, Francisco (1981): *Aspectos económico-sociales del condado de Oliva (1500-1750)*, Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva, Oliva.
- TELLO ARAGAY, Enric (1999): "La formación histórica de los paisajes agrarios mediterráneos: una aproximación coevolutiva", dins *Historia Agraria*, 19, pp. 195-214.
- TORRÓ ABAD, Josep (1988-1989): "El problema del hábitat fortificado en el sur del Reino de Valencia después de la segunda revuelta

- mudéjar (1276-1304)”, dins *Anales de la Universidad de Alicante: Historia medieval*, 7, pp. 53-81.
- (1990): *Poblament i espai rural: transformacions històriques*, Edicions Alfons el Magnànim, València.
 - (2007), “Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes: les transformacions de la colonització cristiana”, dins *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval*, vol. IV, Universitat de Lleida, Lleida, pp. 81-144.

EL COMTE D'OLIVA, FRANCESC-GILABERT DE CENTELLES I QUERALT, DURANT EL REGNAT DE JOAN II (1458-1478)¹

RUBÉN GALERA HERNÁNDEZ
rugaher@alumni.uv.es
Filòleg

Joan II d'Aragó, per a alguns *el Gran* i per a altres *el Sense Fe*, va prendre el llegat del seu germà Alfons el Magnànim. Aquest rei es manifesta de gran importància en la vida de Francesc-Gilabert de Centelles per l'estreta relació que mantingueren durant els vint anys que regnà. Per una banda, el comte d'Oliva es consagrà i augmentà la relació personal amb el rei i, per l'altra, adquirí un paper força significatiu en la societat tardo-medieval de la Corona d'Aragó, en la qual intervingué en totes les guerres peninsulars de la segona meitat del segle xv.

1. ENTRE LA REVOLTA DE SARDENYA I EL SERVEI A JOAN II D'ARAGÓ (1458-1460)

Viure quasi a l'ombra del monarca féu que Francesc-Gilabert obtinguera el seu favor per a solucionar els problemes que tingué a Sardenya. D'una banda, el 4 d'agost de 1458 Joan II renovà al comte d'Oliva el seu títol de camarlenc de Sicília i les castellanies dels castells de Sàsser i Castell Aragonés, amb les corresponents obligacions de mantenir-los (Chirra, 2006, 133). De l'altra, la historiadora Sara Chirra (2006, 134-138) explica en un magnífic treball on aborda el tema, que el 24 de novembre de 1458, quatre dies abans que el comte d'Oliva prestara jurament de fidelitat a Joan II en el Palau Reial de la ciutat de Barcelona (Raufast, 2006, 295-

1 Aquest article cal llegir-lo conjuntament amb *Aproximació biogràfica del cavaller i mariner Francesc-Gilabert de Centelles, comte d'Oliva, sota el regnat d'Alfons el Magnànim (1408-1458)*, publicat en el número 13 de *Cabdells*. L'elaboració dels articles mereixen un especial agraïment als arxivers de Gandia i Oliva, Jesús Eduard Alonso i Vicent Olasso, així com al doctor en Història de la Universitat de València, Mateu Rodrigo Lizondo, per la seua atenta lectura i posteriors recomanacions.

333), els vassalls de les encontrades d'Anglona i Montagut es rebel·laren contra l'autoritat del comte i dels seus procuradors i oficials. L'assumpte transcendí les fronteres de les dues encontrades amb l'avís per part de Joan II als seus consellers i prohomes dels castells de Càller i d'Alguer, per una banda, i al virrei de Sardenya i Còrsega, Joan Flos, per l'altra. La missió era clara: uns i altres devien reduir els insurrectes segons la petició del rei. En vista dels pocs efectes que havia tingut la primera crida, Joan II envià Joan Torrellas per sufocar i castigar els rebels. A més de mobilitzar aquest conseller, donà part en l'assumpte als principals feudataris de l'illa perquè proveïren amb armes i diners Francesc-Gilabert per afrontar el problema.

No obstant la insurrecció de les dues encontrades sardes, per la documentació emanada de la Cancelleria Reial sobre la revolta —no adreçada fins ara a Francesc-Gilabert— pensem que el comte no visqué en primera persona la rebel·lió. En un primer moment, acompanyava Joan II a Barcelona, i ara novament es troba junt amb el rei al Regne de València. Per tal motiu, Melcior Miralles (Rodrigo, 2011, 257) esmerçà unes línies al comte d'Oliva de l'entrada que va fer a València el dia 1 de febrer de 1459, set dies abans que Joan II:

En l'any de MCCCCLVIII, dijous primer dia de febrer, entrà en València mossén Francesc Gilabert de Centelles, compte de Oliva, lo qual venia del realme de Nàpols, que avia estat molt de temps. Hysqué molta gent de bé de València a rebre-lo e fer-li honor ha sa entrada, e el dia de sancta Maria cavalqua per València ab gran honor.

Encara que no és del tot cert que estiguera a Nàpols molt de temps, Miralles vol expressar significativament que un dels nobles valencians de més renom havia passat molt de temps en altres terres. Com hem vist al llarg del treball, Nàpols formaria part de la vida quotidiana de Francesc-Gilabert, però també Sicília, Sardenya, el Regne de València, el Principat de Catalunya, el Regne d'Aragó i altres llocs on estigué per a acompanyar la cort reial o per motius bèl·lics.

Malgrat les Corts que se celebraren durant l'estada de Joan II a València, des del 13 de febrer fins al 2 d'abril, la revolta contra el comte d'Oliva

encara persistia el 29 de març. Francisco de Vico (Manconi, 2004, 359) transcriu en el seu *Quinta parte de la Historia General de la Isla y Reino de Sardenia* una carta adreçada:

Al fiels nostres Lo Potestat, Consellers y Prohoms de la nostra ciutat de Sàcer [...] los fets de les inobediències e commocions de las encontrades de Montagut y de Anglona fetes contra lo espectable, magnífich, y amat Conseller nostre don Francesch Gilibert de Centelles Comte de Oliva, que nós son estats molestes.

En la segona part de la carta ordena als prohoms de la ciutat de Sàsser que presten ajuda a Joan Peiró, lloctinent de protonotari del rei, en la tasca de concordar i “fer tornar aquells a degut lloch, e reduir los homes de aquells a vera obediencia del dit Comte”. El més paradoxal de la qüestió és que, segons les paraules del rei, el comte d’Oliva mai havia danyat, maltractat o vexat els seus vassalls d’Anglona i Montagut. Finalment, Joan Peiró transmet al rei, en nom de Francesc-Gilabert, 1.000 ducats d’or en senyal de gratitud per haver apaivagat la revolta i haver reduït a l’obediència del comte els seus vassalls per llarg temps i de manera definitiva (Chirra, 2006, 137-138).

Com hem vist en l’afer de la revolta sarda, la complicitat entre el comte d’Oliva i Joan II es manifesta àmpliament. El monarca intercedeix per Francesc-Gilabert en els seus problemes i a canvi el Centelles l’ajuda, durant aquests primers anys de regnat, aportant-hi el seu consell. Aquesta connivència es veié reforçada, encara més, durant els propers mesos, quan el 27 d’agost de 1459 el rei Joan II dona “la posesión de Segorbe a la señora Infanta y a su hijo el Infante Don Henrique, y por mano del Rey tomó el Conde de Oliva las llaves del castillo y dio la possession a dichos madre y hijo” (Diago, 1956, 142). Aquest és un favor més de tants que Francesc-Gilabert féu d’ací endavant al rei, però sobretot fa la impressió que el comte segueix la comitiva reial allà on es dirigeix. La seua presència devia causar respecte entre els senyors i les viles que freqüentaven, per això deixà en les seues mans les claus del castell de Sogorb. Segons l’historiador sogorbí Pablo Pérez García (1998, 148-149), la ciutat havia disminuït el tradicional sentiment monàrquic i vivia una certa tensió ex-

trema. Era tanta l'animadversió que el Consell de la ciutat tenia, que es negà a acceptar l'autoritat i jurisdicció de l'infant Enric. Per tant, veiem com el comte d'Oliva era un dels preferits del rei per estar present en moments de tensió i dificultat.

L'any següent, la seua vida circulava entre la ciutat de València i els afers reials. La primera notícia és referent a la convocatòria a les Corts de Barcelona que s'havien de celebrar el 5 d'abril de 1460. Aquesta vegada era invitat amb la cortesia de "Nobili et dilecto nostro Francisco Gilaberti de Centillis, domino vtili castris de Rocafort" (Real Academia de la Historia, 1918, 12). És la primera vegada, des de 1449, que no és citat com a comte. Sembla que el títol nobiliari no li serví per a assistir a les corts catalanes per estar prop de la cort reial, però utilitzà la forma "senyor util de Rocafort" que el validaria igualment —Rocafort de Queralt pertanyia a sa mare, Elionor de Queralt, i en morir la va heretar. Tot i la convocatòria a Corts, Joan II les posposà una vegada rere l'altra. Per una banda, el rei argumentava que tenia assumptes que havia de solucionar sobre la marxa però, per l'altra, volia desentendre's de l'oposició política entre els dos partits polítics que regien la Barcelona de la segona meitat del segle xv, és a dir, la Biga i la Busca, atés que la tensió entre aquests anava en augment (Miranda, 2011, 255-58). De bell nou, era convocat el comte d'Oliva el 3 de juliol a la ciutat de Lleida, però les Corts no se celebraren pels motius ja exposats (Real Academia de la Historia, 1918, 32). Finalment, Joan II arribà el 27 de novembre a Lleida, però un fet inesperat ocorregut el 2 de desembre sorprengué desprevinguts a tots els presents.

2. EL COMTE D'OLIVA DURANT LA GUERRA CIVIL CATALANA (1461-1472)

De Lleida estant reunides les Corts catalanes, Joan II ordenà el 2 de desembre la detenció del seu fill, el príncep de Viana Carles, i del seu home de confiança Joan de Beaumont (Miranda, 2011, 258). El motiu d'aquest arrest s'esdevingué per les intrigues i remors que pertorbaven aleshores el rei: d'una banda es deia que el primogènit havia pactat amb Enric IV, rei de Castella, per a casar-se amb Isabel —que després seria muller de Ferran— i, per l'altra, que d'aquesta unió matrimonial es desposseiria

el rei de la Corona d'Aragó i de Navarra del seu tron. Només el pacte de casament era verídic per part de l'infant. En el rerefons de tota aquesta qüestió hi havia Juana Enríquez, que persuadí el seu marit per a efectuar l'arrest del propi fill. Aquesta volia, en realitat, casar el fill que tenien en comú amb la futura reina de Castella, Isabel (Vicens, 2003, 231-234). Conseqüentment, a Barcelona la mala notícia de la detenció del primogènit de la Corona desencadenà un malestar general. Retreien al monarca que havia violat quatre usatges i els privilegis de la ciutat de Lleida, però sobretot la legalitat de la detenció de Carles de Viana.

Mentre els successos enervaven i enrarien l'atmosfera al voltant de les Corts de Lleida, Francesc-Gilabert de Centelles era a València al corrent dels esdeveniments. El 3 de gener de 1461 s'expedia a Saragossa un document que explicava les causes de la detenció del príncep i que era adreçat, entre altres personalitats, al comte d'Oliva (Miranda, 2011, 754-758). Més endavant, segons Miralles (Rodrigo, 2011, 296), el comte d'Oliva rebé una altra carta perquè el primer dia de febrer es trobaren tots a Lleida "lo senyor rey tramés lettres al compte de Oliva, a don Loís Cornel, a don Johan de Prèxita, a mossés Joan de Valterra e a mossén Pero Sanxis de Centelles, que per al primer dia de febrer fosen ab ell en la ciutat de Leyda" per a celebrar Corts, a les quals foren citats alguns barons i nobles, com hem vist, i tots els ambaixadors representants de les institucions del Principat (Miranda, 2011, 292). La missió que tenia reservada per a Francesc-Gilabert, Pere de Urrea, governador de València, i Joan de Valconxa era custodiar i portar Joan de Beaumont al castell de Xàtiva, presó de màxima seguretat de la Corona d'Aragó mentre que el príncep de Viana era retingut a Morella (Miranda, 2011, 322). Ateses les dificultats per a protegir el seguici reial amb l'arrestat, i per por a possibles represàlies dels catalans provianesos, el comte d'Oliva ajudà el rei amb l'aportació de cent rossins i amb gent armada per a la seua defensa (Miranda, 2011, 337-338). En contrapartida, l'exèrcit català va reunir un total de cinc mil efectius, aconseguint així un contingent molt superior al de l'exèrcit reial. Davant la pressió i superioritat dels catalans, finalment Joan II va alliberar el príncep de Viana el 25 de febrer.

Al poc temps de posar en llibertat el primogènit, van començar les negociacions a Barcelona entre Juana Enríquez, d'una banda, i el Consell

i la Diputació de Barcelona, de l'altra. El 21 de març la reina i els seus consellers —el mestre de Montesa, Llop Ximénez de Urrea, i el comte d'Oliva (Bofarull, 1856, 84-86)— eren a Vilafranca del Penedès reunits amb tres ambaixadors enviats per la Diputació. S'hi debatia fer arrere els respectius exèrcits i rebaixar la tensió entre el rei i el poble català. Davant la negativa dels ambaixadors perquè la reina entrara a Barcelona, aquesta proposà enviar el mestre de Montesa, Llop Ximénez de Urrea, i el comte d'Oliva, però “se le contestó que no tenían buena opinión de esos personajes, y que su injerencia haría mas mal que bien” (Desdevides, 2000, 383-84). Evidentment, tenien clar que ambdós eren fidelíssims a la causa monàrquica i que, per tant, eren persones *non grates* en una ciutat rebel·lada contra el rei. Per altra banda, la voluntat d'enviar el senyor d'Oliva i Nules palesa de bell nou la cabdal importància que tingué durant la guerra civil entre les persones de confiança règia.

Aquesta importància que acabem de citar es veu reforçada amb la proposició reial vers Francesc-Gilabert d'ocupar un alt càrrec a Sardenya. El 7 de maig, Joan II oferí al comte d'Oliva prendre el càrrec de governador i reformador del cap de Logudor (Chirra, 2006, 138). Fins aleshores ho havia estat el ja difunt Joan Flos. No obstant això, el Centelles declinà l'oportunitat de governar a Sardenya i, en conseqüència, passar a un primer lloc de la història, on hauria deixat una gran empremta en la historiografia sarda. Els arguments que exposà per a rebutjar tal càrrec foren que es veia més propens a administrar els seus feus valencians, aleshores Nules, Oliva i la Vall d'Aiora, ja que si haguera accedit es veuria obligat a ser-hi absent. Malgrat la renúncia, aconsellà per al lloc vacant el vescomte de Sant Luri, Antoni de Sena. Segurament, influencià també en la decisió el naixement del seu fill primogènit, Serafí de Centelles, datat pels voltants de 1460. No obstant la negació a prendre el lloc, el rei deixà l'opció oberta perquè hi accedira quan volguera, sense que Antoni de Sena s'hi oposara. En aquest sentit, i atesa la importància del document, el citem literalment:

El rey

Anthon de Sena, amado nuestro. Nos havemos fecho gracia al Spectable, magnífico e amado consillero nuestro, el comte d·Oliva,

del officio de governador e reformador en el cap de Lugodor del Regno nuestro de Cerdenya, variant por muert de mossen Joan de Flos, para toda su vida al dito comte. E a supplicacion del dito Comte havemos dado a vos el dito officio a nuestro beneplácito. E aquesto havemos fecho porque absent el dito comte del dito Regno de Cerdenya o present en aquel e no querient o no podient exercir el dito officio lo exercistades vos. Rogamos e encargamos vos muy afectuosamente e strecha que en el exercicio de aquel vos haya desbien e con buena diligencia e administredes justicia ygualmient a las presentes. Guardando vos por quanto haveys cara la vida e ammayns nuestro provisio, que con el officio no faga desfavores ni desfavorse a ninguno, ni tome dessubornacions ni affections. Car pues assi recament e egual vos hayades en el ditto officio ahunque lo tengades a nuestro beneplácito no renotaremos aquel si no nos ne diesseys causa bien []. Creemos e es nuestra voluntat que siempre quel dito comte quería regir el dito officio en virtud de las provisiones que de nos ne tiene, vos abstengades de regir aquel. Dada en Çaragosa a VII días de mayo del anyo mil CCCC LXI.

El amado nuestro n'Anthon de Sena, Governador e reformador en el cap de Lugodor del Regno nuestro de Cerdenya.²

Aquesta important decisió la degué prendre des de Vilafranca del Penedès estant. Ens consta que el 13 de juny encara era amb el mestre de Montesa, Llop Ximénez de Urrea, i Juana Enríquez en les negociacions. Davant la impossibilitat de la reina per a atendre aleshores els ambaixadors catalans, els reberen en nom d'ella el comte d'Oliva i els dos consellers adés citats (Bofarull, 1859, 169). Els tres mesos de negociacions que estigueren reunits donaren el seu fruit el 21 de juny en la Concòrdia de Vilafranca del Penedès (Vicens, 2003, 240).

Consegüentment a l'acord de Vilafranca, s'aconseguí en Catalunya una relativa tranquil·litat fins a setembre, mes en què morí el primogènit Carles de Viana. Davant la sobtada mort, passà a un primer pla el fillastre de Joan II i fill de Juana Enríquez, Ferran, el futur rei Catòlic. Segons Sara

2 Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Registres, núm. 3397, ff. 104v-105r.

Chirra (2006, 125-127), el primogènit tenia tan sols nou anys d'edat, quan sa mare l'acompanyà per a exercir en nom d'ell a Catalunya i perquè els catalans l'acceptaren com a primogènit. Estava previst, en aquest mateix sentit, que a mitjan desembre de 1461 l'illa de Sardenya jurara fidelitat a Ferran, tot convocant el Parlament General per a l'ocasió i discutir qüestions, entre d'altres, com el primer alçament de Catalunya. Entre els assistents havien d'acudir per part del braç militar el marquès d'Oristany i comte de Goceà, Antoni Cubello, Nicolò Carròs, comte de Quirra i Francesc-Gilabert de Centelles, comte d'Oliva, entre altres nobles, eclesiàstics i personalitats rellevants de Sardenya. Finalment, no se celebrà el Parlament per motius de tensió permanent en terres catalanes: d'una banda, els francesos havien pres el Rosselló i la Cerdanya i, per l'altra, el rei tenia previst visitar Barcelona.

La primera meitat de 1462, emmarcat en la guerra civil catalana, la revolta dels remences esclatà en la Catalunya Vella. Els pagesos buscaven un major tracte d'igualtat per a minvar la subordinació envers els seus senyors. Per tal d'apaivagar l'ànim del camperolat i, en certa manera, fugir també del sector antimonàrquic, aleshores es retreia als reis la seua incapacitat de pactar segons la tradició catalana. La reina Joana Enríquez i l'infant Ferran, per tot açò, s'instal·laren al març a la ciutat de Girona, al mateix temps atemorits per la creació en la ciutat de Barcelona d'un exèrcit militar que, en segona opció, actuaria contra els remences si la diplomàcia de Joana errava en les seues negociacions (Vicens, 2003, 268-270).

L'autoritat de la reina fallà aleshores contra els remences i la ciutat de Barcelona posà en marxa el seu exèrcit sota les ordres d'Hug Roger de Pallars, membre radical del Consell de Cent i defensor del pactisme català (Sobrequés, 1962, 9). Per aquets motiu, el temor de la reina que el comte de Pallars actuara sobre ella i l'infant Ferran, la portà a fer una crida general a tots els partidaris reialistes per a defensar-la del propòsit de l'exèrcit, segons Sobrequés (1962, 13-14), tot confiant en una ràpida ajuda del seu marit i de tots els seus vassalls. El comte d'Oliva també rebé la dita circular, que reproduïm parcialment ací:

Com de la gent d'armes acordada en Barchinona gran part sia partida e de dia en dia venga es acost en aquestes parts e per moltes

vies haiam sentiment la dita gent d'armes ve per pendre e detenir violentement les persones nostra e del dit illustre princep don Ferrando, primogènit d'Aragó e de Sicília, loctinent general del dit senyor rey en lo Principat de Cathalunya e comtats de Rosselló e de Cerdanya, e sia per ço molt necessari provehir a la custodia e defensió nostra e del dit illustre primogènit e que en la persona nostra e sua no sia feta alguna violència, iniuria o contumelia [...] creem vos no fallireu ans li ajudareu ab totes vostras servey e poder seguint los vestigis de vostres predecessors los quals senyoria han fer lo degut vers liur rey princep e senyor. [...] vos requirem e exhortam quant nós stretament podem que lo pus post que puxats, vingats a nós en la ciutat de Gerona ab aquella nos gent que poreu de cavall e de peu armada e per guardar defendre les persones nostra e del dit illustrissimo primogènit e prestar vostre auxili (Chirra, 2006, 293).

Encara que no sabem on es trobava quan rebé la carta, un mes més tard era al Regne de València fent preparatius per a enviar material logístic a la crida feta pel rei. Concretament, el 23 de juny Francesc-Gilabert envià cinquanta rossins per a proveir la gent d'armes que s'aplegava a Balaguer, on tenia el seu quarter general, per a defensar Joan II de la host provinent de Barcelona (Bofarull, 1859, 24). L'enfrontament venia motivat perquè uns dies abans els organismes polítics de la ciutat comtal havien declarat els monarques enemics de la cosa pública, perquè Joan havia entrat al Principat sense el consentiment de la Diputació i el Consell, violant així un dels articles de la Capitulació de Vilafranca del Penedès signat per la reina i els seus consellers, entre ells el comte d'Oliva, un any abans.

L'objectiu de Joan era ocupar, en primer lloc, la ciutat de Barcelona i, després, la resta de Catalunya. Però això no li resultà fàcil. Una facció i altra mesuraren les seues forces el 23 de juliol prop del castell de Rubinat, on vanceren les tropes reialistes que Francesc-Gilabert havia abastit (Vicens, 2003, 280). Mentre la host del rei continuava avançant i reduint poblacions i ciutats, el Centelles envià Sancho de Añón i el seu nebot Joan Pérez de Castellar per a incorporar-se a les tropes (Diago, 1956, 352). No va ser fins al 15 d'octubre, quan el comte d'Oliva ajudà el rei en persona a punt d'assaltar Barcelona, segons va prendre nota Diago. La comesa no

s'efectuà perquè Catalunya proclamà rei del Principat el castellà Enric IV i lloctinent Joan de Beaumont, conseller del dissortat Carles de Viana, anteriorment empresonat a Xàtiva per Francesc-Gilabert. Davant aquesta nova conjuntura i evident reforç de la ciutat, l'exèrcit de Joan II es retirà primer a Vilafranca del Penedès i després davallà fins a Tarragona per a posar-hi setge. Segons Diago (1956, 352), el comte d'Oliva hi anà el dia 15, però Miralles (Rodrigo, 2011, 353) data l'eixida el dia 17, a més d'aportar-hi amb qui es mobilitzà: "Dimarts a .XVII. de octubre, se partiren de València lo compte de Oliva, mossén Çaleles, mossén Pugades e n Loís de Castelví Caròs, ab gent d'armes per ajuda del senyor rey". Amb tota probabilitat participarien en el setge tarragoní fins que la ciutat es donà al rei.

Ara s'entén perfectament, després d'haver resseguit l'itinerari del comte d'Oliva en aquests dos primers anys de guerra, perquè Joan II li concedí el 23 de novembre el franc alou sobre totes les seues possessions de Sardenya a propietat plena i lliure de tota càrrega o dret senyorial (Sendra, 1997, 66). S'hi tractava, evidentment, d'una recompensa pels serveis prestats des que prengué la Corona el rei, com ara la presa del castell de Sogorb o l'empresonament de Joan de Beaumont, però sobretot per la magnífica i eficient labor logística de subministrament de gent i material d'armes des del primer moment en què els catalans es revoltaren arran de la detenció del príncep de Viana. Malgrat l'obtenció d'aquesta concessió, continuà abastint les tropes del rei amb forment procedent de l'Alguer, on era probablement aleshores el comte d'Oliva el 24 de desembre amb les vitualles i retingut pels prohomes de la ciutat. Joan II els exhortà perquè el comte o el seu procurador poguera partir amb la càrrega de "sis-cents rasers de forment" vers el Regne de València des d'on després seria redistribuït.³ En efecte, és significatiu el paper que jugaren València i Sardenya: una i altra contribuïren notablement a proveir la causa joanista en la guerra civil catalana. Açò no passà desapercebut a l'historiador del segle XVII, Francisco de Vico (Manconi, 2004, 365), quan escrigué en la seua obra que "decimos q[ue] este año 1462 [...] sirvióles

3 Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Registres, núm. 3397, ff. 181r-182v.

con muchos de Sardeña, casi todo el tiempo que duró la guerra, el Co[n] de de Oliva”.

2.1. La defensa del Regne de València (1463-1464)

La defensa del Regne de València és conseqüència de la implicació per part d'alguns nobles valencians en la guerra entre Joan II i Catalunya. Els catalans s'agermanaren amb Enric IV de Castella i el proclamaren rei per a obtenir major suport en la seua causa contra el rei renegat; després ho farien amb Pere de Portugal. Això provocà que alguns nobles valencians s'alinearen amb el castellà per a defensar el Principat i, en conseqüència, apostatar del seu monarca. En aquesta nova conjuntura de canvis monàrquics, el comte d'Oliva esdevingué fidelíssim a Joan II i exercí amb cinquanta-sis anys la funció de capità general (Sáiz, 2003, 520) contra les tropes que sufocaren la insurrecció antijoanista promoguda per l'infant Jaume d'Aragó, nét del duc de Gandia, a la vall d'Arenós (l'Alt Millars).

Deixant de banda aquesta qüestió que veurem més endavant, el dia 12 de febrer de 1463 escrigué Miralles (Rodrigo, 2011, 358) a la seua crònica que “entrà en València don Pedro d'Urea, governador de València, e lo compte de Oliva, mossén Loís de Vich, Çaleles [e] Pugades, los quals venien del senyor rey”. No hem pogut documentar on era aleshores el rei, però sí que sabem amb certesa el per què de la vinguda dels nobles. En arribar a València, es proclamà lloctinent general del regne Pere de Urea, alhora que aquest convocava els tres braços a celebrar un Parlament per a ajudar Joan II a fer front a les despeses de la guerra (Sánchez Aragonés, 2004, 287). Entre els primers convocats, segons assenyala Rubio (2010, 49), foren la reina com a senyora de Gandia, l'infant Enric com a senyor de Sogorb, Ferrando Roges, Diego de Sandoval i els comtes d'Oliva, Prades, Cocentaina i Dénia.

2.2. Sollevament de Joan de Cardona

Des de principis de 1464, ja es tenia constància que el Regne de València, per la seua implicació a favor de Joan II, seria objecte d'atacs dels partidaris castellans d'origen valencià. Era sabut aleshores que des de

Múrcia es preparava un atac contra les terres del comte d'Oliva. Per això, es mobilitzà el govern local de Dénia per a repel·lir qualsevol intrusió castellana (Rubio, 2010, 62): “vel·leu e·us tingau bé esment per totes parts, per tal forma que no siau decebuts ni puixau pendre mal ni dan” i amb l'ajuda de l'alcaid del castell de Dénia “siau tots un ànimo e sforç”. El possible atac era provocat perquè Joan de Cardona va passar al bàndol castellà i sol·licità ajuda a l'*adelantado* de Múrcia.

Joan de Cardona, senyor de Guadalest i cosí germà i majordom del príncep de Viana, caigué en desgràcia quan li foren confiscades totes les seues possessions per afavorir el príncep Carles de Viana, fill de Joan II (Bellot, 1954, 465). Davant aquest fet, s'acollí al rei de Castella perquè l'ajudara a recuperar els seus béns a la força. Miralles (Rodrigo, 2011, 356) el data a principis de 1463 fent incursions des de l'exili castellà, entrant per Xàtiva, per a fer mal contra les terres d'Oliva amb una host de dos-cents cinquanta cavalls, tot aprofitant l'absència del comte, que era a Aragó amb el rei. No obstant això, Francesc-Gilbert de Centelles emprenia en 1464 accions bèl·liques contra el seu oponent. Llavors, devia estar revoltada la vila d'Ondara, senyoriu dels Cardona, quan el comte (Rodrigo, 2011, 364) amprà gent per a anar a la dita població el 18 de febrer. Una vegada assabentat Joan de Cardona que una de les seues viles eren en guerra oberta contra el comte, segons els *Anales* que escriví Bellot (1954, 465), no es mostrà gens content per l'esdevenidor d'Ondara quan enviaren Diego Mexía per “a pacificar si podia la guerra que hacía el conde de Oliva a las tierras que habían sido del padre de don Juan, el cual se congojaba por dicha guerra”. Una vegada subjugada Ondara al comte d'Oliva, i lliurada voluntàriament per Pedro de Arróniz, principal instigador de la vila, Francesc-Gilbert no tenia intenció de deixar-la fins que li foren satisfetes les despeses que havia invertit en aquesta empresa (Bellot, 1954, 467). Finalment, Ondara capitulà pel rei Joan II davant la presència del lloctinent general, Pere de Urrea, vuit dies després que el comte d'Oliva anara a reduir-la (Rodrigo, 2011, 364).

Aquest va ser el primer aixecament en què participà Francesc-Gilbert de Centelles durant l'inici de 1464. En realitat, és una mostra de la divisió de la societat valenciana —encara que per una minoria— en el conflicte que enfrontava el rei amb els catalans. En qualsevol cas, fou un preludi de

la sonada insurrecció posterior duta a terme per l'infant Jaume d'Aragó, nét del primer duc de Gandia, que per a sufocar-la es necessitaren un gran nombre de recursos, com veurem a continuació. Abans, però, introduïrem els fets que portaren al dit infant a prendre tal decisió.

2.3. Sollevament de Jaume d'Aragó

Quan va morir Alfons el Magnànim sense descendència el 27 de juny de 1458, el seu germà, Joan II, va prendre les regnes de la Corona d'Aragó. L'inici del mandat del nou monarca començà amb greus problemes familiars que l'enfrontaven amb el seu fill Carles, el príncep de Viana. Aquestes desavinences desembocaren en la detenció del príncep, tot i que al poc temps d'estar-hi en llibertat morí.

Un dels partidaris del príncep de Viana havia sigut l'infant Jaume d'Aragó, nét del primer duc de Gandia Alfons el Vell i fill d'Alfons el Jove. Jaume heretà del seu pare l'oposició ideològica contrària al monarca Joan II. A conseqüència d'això, l'11 de desembre de 1462 (Rodrigo, 2011, 355) feia repartir uns pasquins per la ciutat de València en què anunciava que abandonava el servei del rei i es passava a prestar obediència, com féu Joan de Cardona, a Enric de Castella. El ban tingué la repercussió esperada entre la noblesa valenciana i s'uniren a ell els tradicionals partidaris de la causa vianesa (Llorca, 1932, 21): Joan d'Íxer i Joan de Cardona, fill d'Hug de Cardona, majordom major del príncep Carles.

Ja preparat l'alçament de l'infant, anà a encastellar-se amb els seus partidaris i els reforços vinguts de Castella a la baronia d'Arenós. Des de la seua central de comandament, iniciaren diverses incursions pels territoris valencià i aragonés a fi d'augmentar el suport o subjugar els adversaris. El rei Joan, consegüentment, el declarà rebel i el desposseí dels seus béns.

Durant tot el 1463 es produïren diversos enfrontaments entre els revoltats i les tropes reials enviades des de València. La balança en aquest primer període fou favorable als seguidors de l'infant, però un pacte entre Joan II i Enric de Castella determinà un seguit de treves que desembocà en un conveni signat a Corella el 2 de març de 1464, el qual va ser comu-

nicat als capitans del Regne de València, estant entre ells el comte d'Oliva (Zurita, 1967-1985, t. VII, llibre XVIII, cap. LVI). Es proposava el perdó a Jaume d'Aragó i els seus partidaris, si lliuraven els castells i les terres preses al monarca en un termini de vuitanta dies i li prestaven obediència (Llorca, 1932, 24). L'infant, probablement desconfiant de la paraula del monarca, no s'acollí al pacte de Corella i persistí a fer la guerra.

Després d'uns mesos de pausa, l'1 de juliol de 1464 entrava per Xelva gent d'armes per a auxiliar la causa antijoanista de Jaume d'Aragó (Rodrigo, 2011, 366). Continua Miralles ressenyant que el vescomte de Gayano i el comte d'Oliva, aleshores capità d'armes del Regne de València, partiren amb la seua comitiva des de València i s'establiren a Nules per a preparar l'ofensiva. Del seu senyoriu estant, el comte escrigué als jurats que Lleida havia capitulat a favor de Joan II (Rodrigo, 2011, 365). Per la seua banda, en canvi, els jurats remeteren una altra nova al rei per a informar-lo que:

del·liberaren que lo spectable comte de Oliva fos fet, axí com és estat fet, capità en aquelles parts de la Plana, lo qual se troba ja en aquelles partides ab covinent nombre de hòmens de cavall. Per què ell, ensemps ab don Joahn de Gayano, lo qual ha convocat sos parents e amichs e-s troba ab covinent gent d'armes, de cavall e de peu, en lo dit loch de Bechí, deffensen aquella part del regne e, encara, persegueixquen la dita gent stranya (Rubio, 1998, 283).

Atesa la sol·licitud de Francesc-Gilabert en els afers reials, segurament la carta tenia una doble funcionalitat: en primer lloc, per a informar del determini de la ciutat per a combatre els insurrectes i, en segon lloc, justificar l'absència del comte en la cort davant qualsevol requeriment del rei.

Dotze dies més tard, s'esdevingué l'encontre contra l'infant, on foren vençuts i fets presos deu homes, entre els quals hi havia tres nobles. Tanmateix, no s'hi donà per vençut i s'obstinà a fer la guerra de més a més en la seua baronia d'Arenós. Tenint en compte la tossuderia de Jaume, el Consell General de la ciutat de València donà sentència:

a foch e a sanch en la persona e béns de don Jaume de Aragó e valedós de aquel. En aquella ora fon treta la bandera e messa en la fines-

tra de l'arxiu, e lo visrey muntà al campanar e cridà tres vegades: a foch e a sanch! (Rodrigo, 2011, 366-367).

Tot seguit, es portà i s'amarrà dalt les torres de Serrans en un acte solemne que representava que el regne es trobava en armes contra l'insurrecte Jaume d'Aragó i es feia crida a tots els nobles i guerrers que obligatòriament havien de prestar el seu ajut a la causa. L'1 d'agost partí amb la bandera amb "molta gent de peu armats, ço es, lo Centenar de la Ploma e molts homens offerits per los officis e arts de la dita Ciutat, fins en nombre de mil docents homens e axí ana a la dita baronia hon eren ia lo spectacle comte de Oliva, com a capita" (Pérez Pérez, 1971, 217).

El dia 7 arribà a Sucaina la host de la ciutat de València amb la senyera, on eren Francesc-Gilabert i el racional Sahera, per a avançar tots plegats sobre Vilafermosa (Llorca, 1932, 46). La superioritat de l'exèrcit valencià no tardà a reduir les forces de Jaume, de filiació castellanoportuguesa. El combat s'esdevingué el dia 11, on es va prendre la torre de Salvaterra i Vilafermosa. Alhora, explica Miralles, es va trencar la bastida d'on la host rebel s'abastia d'aigua. Vuit dies després, Jaume d'Aragó capitulà i es lliurà a l'armada valentina, mentre que el seu fill Alfons, en canvi, aconseguí fugir (Rodrigo, 2011, 367).

La rendició exaltà la ciutat de València en motius de joia i manifestacions d'alegria. Es féu una crida per a honrar la tornada de la senyera, símbol de la victòria i la retornada social a un estat de pau. Per a tal celebració, els jurats demanaren al comte d'Oliva, aleshores reunit a Nules amb la resta de capitans, que estiguera present quan la bandera entrara a la ciutat el dia 24 (Llorca, 1932, 51-57). Solemnement, desfilaren en processó tots els participants, enmig dels quals exhibien Jaume d'Aragó, la seua dona Leonor i els seus fills i filles, excepte Alfons. Arribats a la Casa de la Ciutat, el comte d'Oliva i els capitans Lluís Montagut, Jaume Fachs i Miquel Garcia Aguilar, lliuraren els presoners als jurats, informant-los, a més, que havien suplicat per la seua vida. La seua dissortada revolta acabà amb el cap de la família a la presó del castell de Xàtiva i la resta a la torre de Torrent.

3. CONTINUACIÓ DE LA GUERRA CIVIL CATALANA

Mentre Joan de Navarra i Enric IV de Castella pactaven la fi de la guerra, els catalans triaren un nou monarca davant la traïció del castellà: Pere de Portugal (Vicens, 2003, 290-291). Arribat al Principat a principis de 1464, portà amb ell un seguici d'homes de confiança perquè l'ajudaren a enfrontar-se contra Joan II. Un d'aquests personatges va ser Joao Vaz d'Almada, conegut com el comte d'Abranches (Indiano, 2010, 11). Aquest comte portugués de temperament bel·licós es va casar amb Elionor de Pallars i de Queralt, germana del comte de Pallars, Hug Roger. Quan el conestable i rei de Catalunya, Pere de Portugal, va signar els capítols matrimonials a l'octubre de 1464, Joao d'Almada aportava com a dot el comtat d'Oliva, il·legalment i nominalment usurpat a Francesc-Gilabert de Centelles. Això degué causar una forta impressió entre els coetanis, quan Zurita ho va perpetuar en les seues cròniques: "le hizo merced con una increíble confianza, del condado de Oliva para él y sus sucesores, que se poseía por don Francisco Gilabert de Centellas, siendo su enemigo y estando tan lejos de conquistarse" (Zurita, 1967-1985, t. VII, llibre XVIII, cap. LVII). Sembla que l'anomenat rei intrús tenia expectatives de coronar-se en la resta dels regnes de la Corona d'Aragó, sempre i quan es donara el cas que fóra vencedor en la seua empresa contra Joan II.

Mentre la guerra seguia el seu curs, entrem en un període de clarobscur en què no està gens clara la participació del comte d'Oliva. Un munt de notes disperses, i bastant separades cronològicament entre si, ens aporten informació sobre Sardenya i el situen afincat a València. A les acabelles de 1464, el rei atorgà a Antoni Cano la potestat i la facultat de vendre la baronia d'Osilo al comte d'Oliva, el senyal de gratitud pels serveis prestats en l'assetjament a les ciutats de Lleida i Cervera (Chirra, 2006, 194-195), que havien capitulat a l'agost (Vicens, 2003, 302). De València estant, va protagonitzar una brega amb Pere Maça:

Dilluns a .XVIII. de agost, a VIII ores de nit, lo compte de Oliva, ab tota la partida de Centelles, foren a la plaça de la Seu contra dom Pero Maça e sa partida; decontinent, hi fo don Pedro, governador, justícia, jurats, de què tota la ciutat fonch avolotada; e cascuna par-

tida se metien en punt. E, diluns a .II. de setembre, fonch feta crida que dengun menestral no gose fer valença a denguna partida, sots pena de perdre béns a presona (Rodrigo, 2011, 374).

Malgrat no saber els perquès d'aquest encontre, una anàlisi detallada dels *Manuals de Consells* de l'Arxiu Municipal de València ens ho respondria.

Després d'un curt parèntesi en què no participà en la guerra del Principat, acabà l'any assistint a les Corts de Sant Mateu —que es perllongaren fins a 1466— a les quals va ser citat entre els primers de la llista segons explica Rubio (2010, 49), només per darrere de “la reina, el infant Enrique, el conde de Prades, el conde de Cocentina”. A l'octubre de l'any següent (1466) encara consta al costat del rei a Tortosa, quan aquest adreçà una carta a la vila de Sant Mateu en què apareix com a testimoni junt amb el príncep Ferran, el futur Catòlic, i “Magnificie Iohannis de Rivum et Galcerandus de Sese, milites, consiliarii domini domini regis. Spectabili Franciscus Gilabert de Centelles, comes Olive. Iacobus Carroç, comes” (Sánchez Almela, 1985, 361). Aquesta carta ens demostra dues coses importants: la primera, que en el moment en què Lluís XI de França trencava el pacte i, per tant, l'aliança amb Joan II (Vicens, 2003, 311-312), el comte d'Oliva⁴ era present en un moment de gran tensió on l'aparell burocràtic i assessor jugava un paper important per adaptar-se al nou context; l'altra qüestió rellevant és que apareix per primera vegada en un document amb Ferran, el futur rei de la Corona d'Aragó i marit d'Isabel de Castella.

Tanmateix, aleshores no estava gens clar si casaria amb Isabel o la seua germana Joana. El marquès de Villena, Juan Pacheco, cercava un pacte amb Joan II perquè el primogènit Ferran es casara amb la seua filla Be-

4 Arxiu Històric de Gandia, FC-306/1. Francesc-Gilabert de Centelles, en la seua clàusula de testament (5 de novembre de 1467), estableix hereu universal de tots els seus béns el primogènit Serafi de Centelles, fill del seu segon matrimoni amb Beatriu de Urrea. Autoritza el primogènit perquè done a les seues germanes 10.000 i 8.000 florins valencians en qualitat de dot, respectivament. Afegeix que, en cas de morir el primogènit, l'herència passaria a Querubí Joan de Centelles.

atriu. Els acords entre ambdós costats no fructificaren, però en 1468 es negocià que casarien l'infant Enric, fill de Joan II, amb la filla de Pacheco. D'altra banda, les pretensions del marquès de casar Isabel amb l'infant de Portugal, Alfons, es veieren truncades en morir aquest. Malgrat aquest embolic, s'alinearen els interessos de les tres parts (Romero, 2002, 195-207). Dins aquesta nova conjuntura, es confederaren Joan i Ferran, amb els Grandes de Castilla, Juan Pacheco, el seu fill Diego López Pacheco i el comte d'Ureña, perquè les possessions —entre altres motius— del marquès de Villena foren defensades pel comte de Prades, el virrei de Sicília, el comte d'Oliva, el mestre de Montesa, Pere Maça, i Pere de Urrea, en cas que foren atacades o envaïdes en les seues llargues absències (Real Academia de la Historia, 1913b).

A punt de començar a València l'estiu de 1469, Francesc-Gilabert rebia l'ordre reial que havia de personar-se a Saragossa amb mossèn Lluís de Vic, el mestre Racional, Sahera, el Racional i micer Jaume Aguilar (Rodrigo, 2011, 395). No obstant això, el 16 de juliol ja era a la ciutat de bell nou. O bé el viatge fou ràpid o bé no s'hi produí. Fóra un cas o l'altre, Francesc-Gilabert estava present quan el príncep Ferran arribà a València a jurar els Furs. Carreres Zacaes (1925, 81) explica que el príncep entrà pel portal de Serrans, a cavall i sota palis portats pel governador, el comte d'Oliva, el batlle general, mossèn Lluís de Vic, mossèn Pere Ciscar, en Jaume Fachs, mossèn Carròs i el Racional. Tots plegats arribaren a la Catedral, on s'havia de fer el jurament, però es posposà per al dia següent. El comte d'Oliva, personalitat important en els principals afers de la ciutat de València, estigué present quan Ferran (Vicens, 2006, 253):

ante los jurados de la ciudad y el síndico de la misma, Ambrós Alegret, [...] juró los privilegios, usos, costumbres, fueros y libertades del reino de Valencia en calidad de lugarteniente general" [...] "Acompañaron su firma las del conde de Oliva, Francesc Gilabert de Cruilles y el caballero Francesc Martínez de Marbella, más las de los oficiales de su casa.

Com hem vist amb anterioritat, el príncep i ell ja devien conèixer-se almenys des de la seua estada a Tortosa.

4. COSTUMS DE BON VIURE: JUSTES, BATEIGS I BANQUETS

En l'atrafegada vida de Francesc-Gilabert de Centelles, hi ha moments d'esbarjo i festivitat en què es deixen de banda les preocupacions. Totes les notes que hem trobat sobre les celebracions a què el comte assistí i tingué un paper marcadament representatiu les arreplega el dietarista valencià Melcior Miralles. Unes vegades és jutge o participa en les justes de la ciutat de València i en altres bateja una campana o gaudeix d'un suculent sopar.

Amb motiu que Joan II era a València en 1459, d'una banda se celebren Corts des del 13 de febrer fins al 2 d'abril. I, en efecte, el Centelles hi participà. De l'altra, se celebraren un justes a les quals el comte d'Oliva va participar com a jutge junt amb Jaume Fachs el 18 de febrer (Rodrigo, 2011, 263):

E la ciutat donà lo prist, ço és, huna peça que és .XX. alnes [almes] de drap de seda velut velutat de carmesí, que valia .C. liures, e fonch feta crida per la ciutat que, lo que faria milor quatre careres, fos donat lo dit prist. [...] E foren jutges mossén Francés Gilabert, compte de Oliva, e en Jaume de Fachs, ciutadà, los quals judicaren que fos de mossén Johan de Vilarasa.

Uns mesos més tard, després d'haver estat a Sardenya, el comte d'Oliva torna a participar-hi novament el 10 de juny en les justes celebrades al mercat de València, tot i que aquesta vegada com a candidat a guanyar el prist (Rodrigo, 2011, 269): "e foren taulatgés lo compte de Foys, lo compte de Oliva e don Loís Cornel; e donaren dos prists, ço és, hu a qui pus altament vendria abilat, e altre qui millor dos encontres faria". Afegeix Miralles que les festes foren destorbades per indisposició de la reina i que el comte de Foix invità a sopar els taulatgers i els cavallers de la cort del rei i de la ciutat de València.

A les acaballes de 1465, el Micalet de la Seu estrenava campana nova. A l'acte de bateig assistí el comte d'Oliva quan:

fonch bateyat lo dit seny. En lo dit any, diumenge a XXVIII de octubre, fonch batejat lo dit seny per lo bisbe Cascant, après vespres, hon fonch tot lo clero de capelans de València, ab totes les creus, e sonaren les morlanes e ab molta gran solemnitat, hon avia molta gran multitud de gent en la plaça de la Seu, compte d'Oliva, mossén Cabaneles, loctinent de governador, e mossén Bernat Vives, jurat en cap de la ciutat de València, e padrina la filla d'en Çahera, donzela, qui és racional de València; e an-li mes nom Micalet, axí com a l'altre seny (Rodrigo, 2011, 135).

Finalment, encara hi ha una altra fita remarcable donada en 1472, quan es troba a València en la vinguda del cardenal Borja. El 19 de juny el cardenal i bisbe de València, Roderic de Borja, nebot del difunt papa Calixt III, arribà al port del Puig. Per a celebrar tal efemèride, s'hi feren grans festes el 23 de juny, dia de Sant Joan, i foren convidats “a dinar lo compte Corela, governador, compte d'Oliva, lo justícia, jurats, en Çaera e alguns altres senyós de la ciutat” (Rodrigo, 2011, 408-409). I encara, perquè la visita no restara en l'oblit, tot fent Miralles una falsa autocensura quan en realitat sí ho ressenya —però sense detalls—, “Lo dinar e aparell de viandes e de festa no vol dir ni scriure, per no donar vergonya a sant Pere”. No escatimaren, doncs, per a solemnitzar la visita del Borja, que seria investit papa en 1492.

5. LES ÚLTIMES INTERVENCIONS MILITARS DEL COMTE D'OLIVA (1470-1478)

En aquest penúltim període, Francesc-Gilabert de Centelles es mou en el panorama bèl·lic àgilment a pesar de tenir una edat compresa entre els seixanta-dos i setanta anys. No debades, això no minvà les seues capacitats per a assistir als diferents escenaris on es plantejaren problemes, com la defensa de les fronteres del Regne de València amb Castella, bé contra el marquès de Villena bé per la rebrotada a Arenós, on ja actuà contra l'aixecament de Jaume d'Aragó. Aquests dos contextos, més l'assistència requerida pel rei Joan II, no el deixaren atendre la guerra que es desenvolupà a Sardenya entre el virrei Nicolàs Carròs i el nét del marquès d'Oristany, Lleonard d'Alagó II.

Quan en 1470 morí sense descendència Salvador d'Alagó, marit de Caterina de Centelles, germana del comte d'Oliva, Lleonard II d'Alagó i d'Arborea i Nicolàs Carròs i d'Arborea, virrei de Sardenya aleshores, pugnaren per la possessió del marquesat d'Oristany. No havent-hi arribat un i altre a una entesa, el virrei decidí prendre els feus de la casa Arborea perquè s'adcriviren al patrimoni reial, però Lleonard II es revoltà considerant-se el descendent a qui lícitament li corresponia l'herència. Conta Zurita que els dos exèrcits presentaren batalla al municipi d'Uras, d'on sortí vencedor Lleonard II. Així doncs, el pretés hereu tingué via lliure per a prendre les possessions del seu oncle, fins que el rei intercedí a favor del virrei per combatre l'insurrecte.

El comte d'Oliva devia estar assabentat de les noves que arribaven de Sardenya mentre era reunit a les Corts de Tortosa en 1471. En aquesta assemblea (Sánchez Aragonés, 2004, 318-320) es continua aportant ajuda a Joan II per a posar fi a la guerra civil que enfrontava el rei amb els simpatitzants de la continuïtat del pactisme com a forma d'entendre's en els afers de govern del Principat. El comte d'Oliva consta en els comptes del 7 de febrer que havien de percebre les despeses dels seus serveis prestats en el reforç de les tropes del camp de Tarragona i Vilafranca. Possiblement no pogué atendre els seus interessos sards, encara no afectats a Sardenya per la guerra entre el virrei i Lleonard II, quan el monarca envià diverses cartes entre agost i octubre al seu procurador reial a l'illa, Joan Fabra, perquè satisfera els salaris corresponents del funcionariat i de la salvaguarda de les castellanies dels castells de Càller i Castellgenovés.⁵ D'aquesta manera, el Centelles s'assegurava que els seus homes estigueren aleshores en els seus llocs en cas que foren atacats.

La seua prioritat era passar a Sardenya, però a finals de 1474 es posaren en guàrdia els capitans Joan de Cardona, Gaspar Fabra i el comte d'Oliva perquè l'*adelantado* de Múrcia, Pedro Fajardo, no s'apoderara del marquesat de Villena (Zurita, 1967-1985, t. VIII, llibre XIX, cap. x). El marquès era llavors a la presó quan al marquesat, concretament a Chinchilla, hi havia una crisi de poder i autoritat que anys enrere havia suscitat quei-

5 Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Registres, núm. 3402, ff. 75r-76v.

xes contra els alcaids (Pretel, 2011, 376). Aleshores —recordem— pertanyia a Diego López Pacheco, fill del difunt Juan Pacheco, que havia signat un conveni amb Joan II perquè els seus territoris foren defensats. Segons explica Zurita, malgrat els preparatius d'una banda i altra, Fajardo s'hi preparà per a iniciar l'empresa, però finalment no la portà endavant.

Després d'aquest petit incident en què no sabem cert si arribà a participar-hi, Francesc-Gilabert havia previst viatjar a Sardenya, molt probablement per a defensar els seus feus de la guerra oberta entre el virrei i l'Arborea, d'acord amb els documents que Miguel Gual Camarena (1953, 145-205) publicà en la revista *Saitabi*. Segons aquests textos, Joan II tenia constància de la revolta de Sardenya i “notícia que vos volríeu passar en Sardenya a causa de certes promeses e obligacions”, però no deixant marge a l'opció d'absentar-se, exhorta el comte dient que “en manera alguna fins que les dites vistes sien celebrades, no passeu ne us transferexcau al dit Regne de Sardenya”. Així de clar es manifesta el document signat per Joan II el 25 de novembre, quan demana al “Spectable, magnífich e amat conseller nostre lo comte d'Oлива” que a Saragossa “siau e us trobeu en les visites concertades entre nos e lo sereníssimo rey de Castella, nostre caríssimo primogènit en les quals sou mester”. El primogènit era el fill de Joan II i Joana Enríquez, això és, Ferran el Catòlic, que era casat i rei consort del bast regne veí. Continua explicant Joan a la missiva que, quan es troben, “tractaran coses àrdues satisfents al servici de Déu e nostre e al benefici de tots nostres regnes, volem e us manam en aquelles siau com ab altres vos havem scrit”. Tot i que no cita els aspectes concrets que s'hi tractaran, ens podem fer una idea general.

Pel context sabem que, quan la missiva diu coses importants “al servici de Déu e nostre”, es devia referir a la vacant que havia quedat lliure en l'arquebisbat de Saragossa, davant la mort el 19 de novembre d'un germanastre de Ferran, anomenat Joan d'Aragó (Suárez, 1990). Era costum aleshores per Joan i Ferran designar qui ocuparia el lloc de la Seu de Saragossa, a la qual presentaren un fill del Catòlic (l'il·legítim Alfons d'Aragó, de nou anys) que havia tingut abans del matrimoni amb Isabel, però la tendra edat del pretendent era incompatible per a desenvolupar el càrrec. A més, calia sumar-hi l'inconvenient de la designació pontifícia i napolitana del cardenal Ausiàs Despuig. Cap la possibilitat que el comte

d'Oliva, atesa la seua amistat amb la família valenciana Despuig, per mitjà del mestre de Montesa Lluís, intercedira perquè Ausiàs s'hi fera arrere, tot afavorint el pretendent del rei. Bé ho fera bé no, la petita controvèrsia finalment es resolgué en 1478 amb l'acceptació d'Alfons d'Aragó per part del papa Sixt IV. Per altra banda, un altre aspecte important i coetani va ser la mort d'Enric IV, rei de Castella. A causa del traspàs del monarca castellà començà (Edwards, 2001) la guerra civil castellana (1475-1479): un conflicte per la successió dinàstica que enfrontà els partidaris isabelins, adeptes a la unió d'aquesta amb el primogènit de la Corona d'Aragó, Ferran, contra la facció joanista, defensora del matrimoni de Joana de Trastàmara amb Alfons V de Portugal.

5.1. Conseqüències de la Guerra de Castella

En aquesta nova guerra oberta, que per poc temps no solapa amb la passada guerra civil catalana (1462-1472), participà el marquès de Villena, Diego López Pacheco. El marquès va ser un dels principals comandants de la part joanista que pretenia la Corona de Castella per a la Trastàmara i el rei de Portugal, proclamant-se així contrari a l'herència castellana d'Isabel i Ferran. Això crea una paradoxa perquè, si bé uns anys enrere va signar una confederació amb els catalanoaragonesos, ara es manifesta rotundament contrari i enemic. Això, però, li reportà fortes conseqüències negatives en el seu marquesat de Villena, al qual foren mobilitzats homes de guerra per a hostilitzar l'enemic.

En efecte, el comte d'Oliva rebé l'ordre reial d'intervenir en el flagel·lament contra el marquesat tres mesos després d'haver-se reunit amb el rei a Saragossa. Segons la valuosa publicació de Gual Camarena (1953, 187), sabem que el darrer dia de febrer de 1476, Joan II feia saber a Francesc-Gilabert de Centelles que "lo que huy se diu marques esser rebelle e inobedient als serenissimos rey e reyna de Castella, nostres carissimos fills, senyors e reys naturals de aquell [regne], e haver invocat altre rey e senyor e per consegüent esser enemich nostre." Això és, Alfons V de Portugal i Joana la Beltraneja. Per aquestes raons, el monarca valencià declara la guerra contra el marquès, els seus simpatitzants i els seus vassalls. Una vegada feta la declaració de les hostilitats contra el marquès,

per tant, “ab tenor de la present, de nostra certa sciencia e consultament, confiants a ple de la ydoneytat, fe e industria de vos spectable noble, magnifich e amat conseller nostre, don Francesch Gilabert de Centelles, comte de Oliva, cream, constituhim e fem capita nostre general [...] siau capita de guerra nostre en aquella partida de la frontera hon ab les gents de vostra capitania stareu, ab poder e facultat de exercir totes e sengles coses” concernents a la guerra, que en definitiva era prendre els castells i les viles del marqués sense reparar en mitjans i despeses per a aconseguir reduir els seus vassalls amb càstig i punitat per a aquells qui no s’hi subjuguen.

No obstant l’empresa designada al comte, hi hagué altres personatges que també hi participaren. Des del mes de gener, Gaspar Fabra ja castigava Villena i el seu castell, on estaven atrinxerats els partidaris del marqués i de la Beltraneja, fent ús de llombardes grosses i trabucs, segons explica Pretel (2011, 400-407). Al mes de març s’unia el comte de Cocentaina per a assetjar el castell de Saix. L’assetjament i guerra feta contra el marquesat durà fins a principis de l’estiu, quan Joan II manà als seus capitans que deixaren els setges de Villena i Saix, on se suposa que també hi participava el comte d’Oliva. Val a dir, però, que només s’hi té referència de la seua implicació per la carta reial i que cap estudi actual d’Aurelio Pretel Marín cita el nostre Centelles, posant-nos en dubte si arribà a intervenir-hi.

5.2. El segon sollevament d’Arenós

Per altra banda, i simultàniament, es feien preparatius a la ciutat de València per a recuperar la baronia d’Arenós, presa per Jaume d’Aragó, fill de l’anterior Jaume d’Aragó que es revoltà contra Joan II en 1462, quan el príncep de Viana va ser empresonat i s’inicià la guerra civil catalana (1462-1472). La baronia d’Arenós i Vilafermosa estaven en poder dels jurats de València per a sufragar les despeses de la primera insurrecció, quan el 2 de juny de 1476 es presentà Jaume d’Aragó cautelosament en la dita baronia amb un petit contingent d’homes, sota l’argument que la successió de les terres requeien en ell després de la mort del seu pare. Per una banda, anà prenent a la força les viles de la baronia i, per l’altra, la

ciutat de València es mobilitzà fent una crida general, nomenant capitans i traient la senyera per a allistar cavallers, nobles i homes de guerra. Els enfrontaments, tot seguit, s'hi donaren en la baronia, però el nombre de cavallers no era suficient per a apaivagar els insurrectes, fet pel qual els encontres s'hi perllongaren fins al 1477 (Llorca, 1932, 61-87). Del comte d'Oliva hem documentat dues notícies. En la primera, en una ofensiva dirigida pel lloctinent de governador, Lluís de Cavanilles, participaven les companyies del comte d'Oliva que, segons Zurita (1967-1985, t. VIII, llibre XIX, cap. XV), provenien del comtat d'Oliva, junt amb les de Joan de Cardona i Joan Francesc de Pròixida. En la segona, apareix en una taxació feta per Joan II en cas de redempció d'host i cavalcada, on tots els homes d'armes del Regne de València havien de fer una aportació econòmica a fi d'alliberar-se de la participació física. En aquest llistat, el comte d'Oliva tenia l'obligació d'aportar 1.500 sous i era, d'entre els "excel·lent militars egregis espectables e nobles", qui més n'aporta: ni la reina de Castella Isabel ni l'infant Enric, dit *el Fortuna*, senyor de Sogorb, hi contribuïren més (Llorca, 1932, 83). Malgrat les taxes, per la informació que se seguí a aquests fets i que a continuació exposarem, ens inclinem a pensar que Francesc-Gilabert no participà en persona, encara que sí des de la rera-guarda que, com hem vist, féu anar els seus homes de la Safor. Una prova d'això ho corrobora quan el comte d'Oliva, a la darrerria de 1477, mentre vivia la seua darrera bandositat contra Joan de Cardona i el comte de Cocentaina, segons el cronista Zurita (1967-1985, t. VIII, llibre XIX, cap. XVI) "excusábase de ir a la corte [...] por ser viejo y enfermo". Això ja és un indicatiu que tenia la mobilitat bastant restringida i que li resultava difícil participar en una empresa com el segon alçament de Jaume d'Aragó.

5.3. El darrer cas de bandositat del comte d'Oliva

La bandositat en qüestió s'esdevingué entre el comte d'Oliva i Joan de Cardona, tal com ressenya Zurita (1967-1985, t. VIII, llibre XIX, cap. XVI), per raó d'"alguna disensión y diferencia [...] sobre sus vasallos". Les bandositats somogueren l'estabilitat de la ciutat de València, que aleshores passava per penúries econòmiques i encara patia els efectes nocius de la pesta, quan:

un día del mes de octubre deste año paseando don Bernaldo de Centellas hijo del conde de Oliva a mula por la ciudad salió don Miguel Ruyz de Corella hermano del conde de Cocentayna con otro caballero a caballo y le acometieron para matarle” (Rubio, 1998, 315).

Per aquesta acció, s’hi donà una guerra oberta entre els dos comtes i els seus valedors. Consegüentment, els jurats de la ciutat donaren part a Joan II el 29 de novembre de la mena de delinqüència que es vivia a València i, en concret, del fet d’“hun home del paborde Sanç” que “havia mort hun home davant Sent Julià, recitant encara lo que’s porà seguir per lo fet dels espectables comtes de Cocentayna e de Oliva” (Rubio, 1998, 315). Aquesta acció servia de *vendetta* o contestació a d’altres fets que els bàndols perpetrarien entre si.

Encara més, Melcior Miralles (2011, 464) arreplega la notícia detallada dels esdeveniments succeïts el 6 de novembre i explica que, estant el paborde en el dit monestir de Sant Julià, el seu esclau “vench a brega ab Berthomeu Bernat, ortolà de les monges”. Aquest havia “près una lança e donà-li una lançada en les spatles, que fonch mort disapte .XV. de noembre; e a la muler de l’ortolà en la lança li donà batolades. E stava a dies de parir”. La senyora de l’hortolà intentà convèncer el paborde perquè no l’agredira, dient en paraules textuais, arreplegades pel cronista: “Mosènyer, yo no vul haver brega ab vós”, però el paborde “lo près pels cabels, e lo negre li donà la lançada”. Acaba la notícia el dietarista afegint que pràcticament no s’hi parla dels fets ocorreguts i que el “paborde e negre van per València, com si no aguesen fet res”. Així de tràgic, cruel i injust sobrevenien els bàndols com en aquest exemple, en què les capes baixes de la societat sostenien aquests enfrontaments per dissensions dels seus senyors.

Per aquesta rivalitat nobiliària, difícil de reduir a mitjans de concòrdia, explica Zurita en el mateix capítol que finalment hi hagueren treves quan el rei els féu anar a la cort del governador Lluís de Cavanilles, obligació a la qual s’excusà el comte indisposat per la seua avançada edat, però a la qual sí assistiren els Corella: Miquel, Cristòfor, Joan Roís i Perot, tots fills del comte, per a donar la seua paraula d’apaivagar les dissensions i rivalitats. Poc abans de produir-se això, però, el monarca comminava

Cavanilles que promulgara una pragmàtica per a acabar amb les bandositats. No obstant això, la ciutat s'hi oposà perquè estava escrita fora de la ciutat, cosa que provocava un cas de contrafur i els jurats no estaven disposats a concórrer. Finalment, Joan II nomenà lloctinent de governador el seu nebot l'infant Enric, apel·lat *el Fortuna*, perquè eradicara els bàndols (Belenguer, 2012, 84-85).

En aquestes bandositats, sembla que també hi participaren els cosins germans del comte d'Oliva, Guillem Ramon de Centelles i Pere Sanxis de Centelles. Onofre Esquerdo publicà una carta del comte d'Oliva en el *Nobiliario Valenciano* adreçada als seus cosins, tot recomanant-los i exhortant-los a no fer la guerra contra els seus oponents en les bandositats. Exposa magníficament i amb gran eloqüència les anteriors rivalitats del seu llinatge amb altres cases nobiliàries que caigueren en desgràcia i penúria econòmica. Sense més dilacions, prenem la carta i la publiquem en aquest treball, que és l'única escrita de puny i lletra per Francesc-Gilabert de Centelles, essent una autèntica mostra de noble assenyat i pacificador, valent-se de les seues qualitats de conseller (Esquerdo, 2002, 210-211):

Al molt noble Monseñor cosí germá e com a fill Mosén Pere Sanchez Centelles, salud.

Molt noble Monseñer e car cosi germa e com a fill. Vostra lletra he rebut e de la santitat de Mosen Guillem Centelles e vostra, he hagut gran plaer e de vostres debats e envig. Deu perdo a qui ha lo tort e a tots, si tots lo havem, que gran por he, que axí los uns com los altres no deminuixcan gran part de nostra renda e axí lo honor como la anima e la grasia del Señor Rey no metau en risch. Carament vos voldria pugar; que fasau lo be que pugau e no hullan, que les prontes voluntats vos porten llengues penes. Recortvos quant han disminuyda la Casa los nostres antecessors per debats, e per semblants los nostres adversaris, Mosen Pere de Vilaragut fonch dels pùs favorits caballers de Valencia; tota la llur partida lo nomenaba lo Señor, quant volien pintar a Sent Jordi feien muntar a ell en un cavall blanch e de aquella forma lo pintaven. En sa vida le acceptaren e en sa vellea vivía de almoines. Besora e Malany, unes antigues cases son vengudes a llaurar. Los Cervellons parents nostres har renta menor que alguns caballers que son en Cataluña, tot

per bandos e per dexarse regir a les voluntats iracibles. E donc fill e car cosi germa, vensa lo vostre señor los moviments animosos e no fasau alegres vostros ancians enemichs, e perdonau com axi us escrich; e sian cert que axi poch mancaria a Mosen Guillem Ramón Centelles e a vos com a la mia anima.

Lo meu Balle de Nules vos parlara; darliheu fe com deveu.

En lo castell de Osilo, a 20 de Maig del any 1487.⁶

Vostron cosin germa e pare a vostra ordinacio. Lo Conde de Oliva.

Encara cobraria més força els arguments donats de la datació de la carta, si ens atenem al fet que, a Sardenya, la guerra entre el governador Nicolau Carròs i Lleonard II d'Alagó arribava a la seua fi en els territoris sards del comte d'Oliva, el Marghine i Macomer, on va ser derrotat l'Alagó després de desoir l'ordre reial del cessament de l'alçament armat. Per aquesta rebel·lió, el pretendent al marquesat d'Oristany, els seus germans i els seus fills foren condemnats a la força.⁷ El comte d'Oliva, malgrat les bandositats, degué visitar l'illa diverses ocasions entre 1477 i 1478, com ja tenia intenció fer quan s'atacà el marquesat de Villena, per a supervisar de prop els estralls de la guerra. Després de l'última batalla del 19 de maig de 1478, foren restituïts al comte d'Oliva el Marghine i Macomer, territori envaït per l'Alagó (Sendra, 1998, 66), però incomprendiblement després de comprar-les, segons ens ho indica una carta reial adreçada al procurador reial de Sardenya on explica: “nos li havem feta venda de les encontrades de Marguine, Macomer e castell de Macomer, exceptat Costa

6 La data que transcriu Esquerdo és errònia, atés que el comte d'Oliva morí a principis de 1480 i el seu fill ja consta com a II comte d'Oliva en 1481. Malgrat no haver-hi pogut localitzar el document, ens inclinem a pensar que l'errata es deu a una confusió en la data, d'una conjunció 'e' per una desena 'x'; llavors, el document original devia ser “mil cccc lxx e vii” (1477), el qual Onofre Esquerdo interpreta per la semblança ortogràfica de la conjunció i la desena en “mil cccc lxxx vii” (1487).

7 Vegeu la veu 'Leonardo Alagon' en Alberto BOSCOLO, *Dizionario Biografico degli Italiani* [Data de consulta: 17 març 2015].

de Valls”⁸. D'altra banda, reclamà sense fortuna el marquesat per tal de veure satisfeta la restitució de la dot de la seua germana Caterina de Centelles, dona de Salvador d'Arborea, perquè no havia tingut descendència amb el marquès (Sendra, 1998, 66).

6. EL COMTE D'OLIVA, GOVERNADOR GENERAL DEL REGNE DE VALÈNCIA (1478-1480)

Dèsset anys després que Francesc-Gilabert de Centelles desestimara exercir de governador i reformador del Cap de Logudor a l'illa de Sardeña, en 1478 prengué el càrrec de portantveus de governador general del Regne de València. L'anterior governador, el II comte de Cocentina, Joan Roís de Corella, morí el 22 de d'octubre a València deixant, per tant, la seua vacant a designació reial (Pérez Pérez, 1971, 211). Segons explica el pare Fullana en *Los Virreyes de Valencia* (1917, 256), en primera instància va ser atorgada a Ximén Pérez de Romaní amb privilegi reial, però per motius que desconeix no arribà a possessionar-se en el càrrec. Consegüentment, Joan II expedia el mateix privilegi el 8 de desembre perquè el comte d'Oliva ocupara la “vaccante in presentitarum gubernatoris sive gerentivices generalis gubernatoris in nostro Valentie Regno”. L'acte de jurament fou el 29 de desembre per:

lo molt spectable don Francesch Gilabert de Centelles, comte de Oliva, conseller e camarlench de la sacra magestat del molt alt senyor Rey” [...] “jura per governador del present Regne, lo qual jurament presta en mans e poder del illustre senyor infant don Enrich, lochtinent general de la prefata real magestat en lo present regne de Valencia, constituhit personalment en la casa del Real del dit senyor (Pérez Pérez, 1971, 211).

Segons el document que transcriu Pérez Pérez, el càrrec el jurà el 28 de desembre de 1479, però segons el pare Fullana, que consulta el text al *Liber Officialium* de l'Arxiu del Regne de València, va ser el 29 de desem-

8 Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Registres, núm. 3563, ff. 17v-17r.

bre de 1478. Havent-hi pres l'ofici, doncs, el comte governador desenvoluparia funcions administratives, econòmiques i judicials. En la seua tasca disposava d'un assessor, d'un algutzir, d'un escrivà i d'un porter. D'ençà en avant estava obligat a residir a la ciutat de València per a exercir-hi la justícia criminal i de jutge d'apel·lacions i recursos,⁹ com en un cas de contrafur on hagué d'intervenir-hi.

La breu regència de Francesc-Gilabert en el seu ofici de governador general arribà en un moment complex i convuls per a la ciutat de València. Els detractors del Centelles en les bandositats deixades arrere a penes feia un any, el veuriem com un triomfador que ocupava la governació que havia deixat el seu oponent, el comte de Cocentaina. Malgrat aquestes rancúnies, durant els seus primers vint dies, en paraules dels jurats adreçades al rei Joan II el 19 de gener, el comte d'Oliva (Santamaría, 2000, 148-149): "se porta en tots actes que toquen a son offici, e ab molta benignitat e humanitat se regeix, car sens accepcio de persones la justicia se tracta" i amb imparcialitat, diuen el jurats, "la justicia seffa sens repel". I no és perquè el comte governador siga de l'estima del rei, però "es cosa de comendar e lloar, com axi ab molta dura e diligencia e vigilancia se ha en totes les coses que han sguart al dit son offici, e no pot sens dupte esser notat de negligencia". Així explicat pels jurats, sembla que començà correctament i sense cap negligència ni abús de poder. Els seus oponents en la ciutat, per contra, ja devien difamar amb falsedats que no regia correctament, per això els jurats notificaven al rei que "les dites coses, perque si altres sinistrament scrivissen, lo que no crehem, per quant lo que nosaltres scrivim es la veritat", en relació al bon govern del comte d'Oliva.

El treball realitzat pel comte governador, en efecte, el podem exemplificar en un document datat tan sols dos dies després que s'expedira aquest, és a dir el 21 de gener, en un cas de contrafur pel nomenament de dos mestres racionals. En morir Lluís de Vich, després d'exercir de mestre racional durant vint-i-set anys, s'hi creà una vacant a la qual Joan

9 Vegeu la veu 'Governador General' a la *Gran Enciclopèdia Catalana* [Data de consulta: 19 abril 2015].

II nomenà Jaume Garcia i Aguilar. Al mateix temps, però, el seu fill Ferran, príncep hereu del Regne de València, atorgà el càrrec a Joan Ram i Escrivà. El cas és que un i altre presentaren davant el comte governador i el batlle general del Regne de València, Berenguer Mercader, els dos privilegis dels respectius nomenaments. La coexistència de les dues designacions a mestre racional originà un conflicte juridicocontenciós, qualificable de contrafur segons Félix Ferraz (1955). Una vegada presentades i oïdes les al·legacions dels procuradors i notaris de les dues parts s'hi donà el veredict final:

E en lo depres de dinar, sonades les dos hores, ajustats en la Sala Daurada [del Consell de la ciutat] los sobre dits spectable comte Governador; Lochtinent general de Governador; Mossen Onorat Mercader, Batle General del regne de Valencia; micer Miquel Dalmau, advocat fiscal e patrimonial; micer Pere Valtavell, assessor del dit magnifich Batle general; en Pau Rossel, scriva de Racio; micer Daniel del Ort, lochtinent assessor ordinari de la cort del dit spectable Comte Governador [...] fonch provehit e ordenat que la possessio del dit offici de mestre racional fos donada al dit magnifich en Johan Ram iuxta serie dels manaments rayals" [...] "dihem, encarregam e manam que de continent doneu la dita possessio del dit offici al dit Johan Ram, levant e remoyent de aquella qualsevulla altre detenedor sens sperar de nostra Maiestat altre manament o consulta" (Ferraz, 1955, 356-374).

Aquesta doble nominació hauria estat resolta sense cap problema si el rei Joan II no haguera mort el 19 de gener de 1479, però en vista que regnava i no governava, atesa la seua senectut, el príncep Ferran col·locà paulatinament els seus homes de confiança en les successives vacants que anaven produint-se en el Regne de València, tot i que no havia jurat els Furs encara. En aquesta conjuntura, hem d'entendre que el comte d'Oliva fóra destituït el 16 de febrer de 1479 més per raons d'afinitat política que per qüestions de negligència o abús en el càrrec. D'acord amb el document que va publicar Abel Soler (2014, 430-433), va comparèixer el lloctinent de batlle general Pere Garró "Davant lo molt espectable don Francesch Gilabert de Riu-sech, àlies de Centelles, comte d'Oliva", per

presentar-hi una “letra patent del dit molt alt senyor rey, en paper escrita, signada de mà del dit senyor, segons a prima fas a paria, e ab son real sagell comú en lo dors de aquella ab cera vermella empremtat, sagellada”. El rei manifesta en la carta que “per certs justs e dignes respectes nostre ànimo dignament movents, los quals de present exprimir no curam, havem delliberat suspendre a vós, dit comte, del ofici de portantveus de nostre governador de aqueix regne”. Sembla que d’acord amb aquestes paraules, alguna havia enutjat Ferran II d’Aragó per a prendre-hi la decisió del cessament. Es podria esperar que Francesc-Gilabert de Centelles no acceptara la voluntat reial, però la realitat és que la va admetre sense cap mena de protesta:

dix e respòs que reebia aquella ab tota aquella humil e subjecta reverència que de la magestat del dit senyor rey se pertanyia e pertany. E que era tots temps prompte, prest e aparellat obeir sos manaments [...] E tots temps lo ha servit he·l desiga servir, e servirà bé e lealment, axí de sa persona com de tots sos béns. E que, de ací avant, la magestat del dit rey faça vers ell lo que li plaurà, e que ell daria la resposta per escrit al dit magnífich lochtinent de batle general.

Després de deixar el càrrec de governador general, Ferran el Catòlic va convocar les Corts valencianes l’11 d’octubre de 1479 per a prestar el jurament de successió, conformement és designat en els Furs, als trenta dies de trobar-se al Regne de València. Com era costum, s’hi reuniren els tres braços. Per part de la noblesa hi assistiren l’infant Enric d’Aragó, duc de Sogorb, Pere Díxer, Joan de Cardona, Francesc-Gilabert de Centelles, comte d’Oliva, Pere Maça de Liçana, Sants de Centelles, Diego Fajardo, marqués de Villena, Blanes Berenguer, virrei de Mallorca i, per primera vegada en un acte públic, el fill, hereu i primogènit del comte d’Oliva, Serafí de Centelles (Marichalar, 1863, 522). Aleshores, devia ser encara menor d’edat, per això acudia a les Corts amb son pare, segurament en qualitat de donzell. Això ho corrobora l’inventari de béns que va manar redactar Francesc-Gilabert de Centelles el 20 de gener de 1480, on deixa

la seua muller, Beatriu Ximénez de Urrea, com a curadora testamentària de Serafí de Centelles, el futur II comte d'Oliva.¹⁰

7. CONCLUSIÓ

Al llarg de la vida de Francesc-Gilabert de Centelles hem vist una gran quantitat d'aspectes que el vinculen inequívocament amb la cultura tardomedieval. En l'àmbit de l'educació, va rebre l'ensenyament que li corresponia com a noble: centrat en els primers anys en la lectura i l'escriptura i, des de la pubertat, en el conreu de la vida cavalleresca. D'acord amb la documentació que hem presentat, però sobretot en la carta de nomenament del títol comtal, hem sabut i reconstruït tot el periple bèl·lic que va viure al recer de son pare, Bernat de Centelles. Sota la seua tutela, va participar en les guerres pel control de Sardenya, on a partir de 1420 va esdevenir en rang un dels primers senyors feudals de l'illa, i les batalles de Marsella, Gerba, Castella i totes les que foren justificades pel rei per a aconseguir el regne de Nàpols.

Si ens preguntem quins interessos va anteposar Francesc-Gilabert de Centelles, primer cal veure en retrospectiva els antecedents familiars. La família valenciana Centelles, al capdavant de Bernat i Gilabert de Centelles, es va posicionar a favor del candidat castellà quan, després del Compromís de Casp en 1412, Jaume d'Urgell no va acceptar que Ferran de Trastàmara fóra el nou rei de la corona catalanoaragonesa. D'una banda, al Regne de València els Vilaragut defensaren la causa urgellista i, de l'altra, els Centelles la causa trastamarista. Això donà pas a una guerra de bàndols. Quan els partidaris valencians vanceren contra els urgellistes, els Centelles, que eren els caps del seu bàndol, es van banyar de glòria. Bernat de Centelles va ser fet capità i camarlenc de totes les tropes reials tant hispanes com itàliques, a més de ser fet en 1420 virrei i governador de Sardenya, on va rebre un gran nombre de senyoriis. Per tant, els interessos que va tenir sempre presents Francesc-Gilabert van ser els de servir la Casa Reial per davant dels interessos personals.

10 Arxiu Històric Nacional, Secció Noblesa, Fernán Núñez, Cp. 1627, doc. 9.

No obstant aquest darrer argument, al llarg del temps sí que va rebre la recompensa de la seua aposta per la monarquia. En nombroses ocasions, va rebre el dret del franc alou i la jurisdicció civil i penal dels seus feus. Si bé no sempre, per cada favor reial obtenia una recompensa en forma de diners. A partir d'aquests beneficis, va augmentar els senyories valencians amb la compra de la Vall d'Aiora, Laguar, Pego i Murla, que els seus fills van heretar. D'alguna manera, això es va produir quan Joan II es va centrar en la política catalana i va deixar el regne de Nàpols a càrrec d'un virrei.

Seguint el passos de la cort reial, Francesc-Gilabert es va instal·lar definitivament a València en 1458 i va deixar els senyories de Sardenya a càrrec dels seus procuradors. Gràcies al fet que va apostar, diguem-ne, pel cavall fort, va tenir una vida carregada d'èxits que d'antany tenia afavorida econòmicament pel conreu de la canyamel. Per a cultivar el preat sucre, va ser la segona família més rica del Regne de València durant tot el segle xv. Els seus adversaris en foren sempre conscients i intentaren apropiarse els seus senyories indegudament quan la situació bèl·lica els ho permetia. Primer va ser Joan de Cardona, quan Joan II el va expropiar de totes les possessions per ser un del valedors del príncep de Viana, qui va estar tants anys enfrontat amb son pare. I després Joao d'Almada, el valedor de Pere de Portugal, qui va aportar el comtat d'Oliva com a dot pel casament amb Leonor de Pallars. En cap dels casos va ser el fructífer comtat usurpat al comte d'Oliva.

Si quelcom cal tenir en compte és que l'hàbit fa el monjo i Francesc-Gilabert va ser un experimentat cavaller en el camp de batalla. Els precedents l'avalaven i els jurats de la ciutat de València ho tingueren en compte. En l'àmbit social, si tenim en compte les vegades que Melcior Miralles el cita en la seua crònica, podem afirmar que va ser el noble més reconegut de la ciutat, atés que només els membres de la monarquia són citats més vegades que el comte d'Oliva. Des que es va instal·lar a València en 1458, va ser nomenat en nombroses ocasions capità general de l'exèrcit que va fer front la rebel·lió de Jaume d'Aragó a Arenós i, quan la ciutat el requeria, posava les seus galeres per a posar-hi ordre i pau en les aigües valencianes. Al final de la seua vida, va rebre el reconeixement en aconseguir la governació del Regne de València, atorgat per Joan II. Arran

de la mort del rei, Ferran II va supplantar paulatinament els seus homes de confiança en els càrrecs oficials. Per això i només per això, Francesc-Gilabert va ser destituït del seu càrrec de governador. Per tant, la progressió en l'escala social, vist des d'una gràfica, és sempre ascendent.

Si després del resseguiment històric que hem fet, haguérem de destacar quin aspecte va prevaldre en la seua vida, podem afirmar que va exercir sobretot de conseller. La proximitat a la Casa Reial va ser sempre la seua prioritat i, en els casos que l'enfrontaren als interessos del rei, com ara el pagament de delmes en 1432 per motiu de la canyamel, no dubta a fer un pas enrere. Amb la mateixa intensitat, va ser un dels millors cavallers i mariners a les ordres d'Alfons el Magnànim, triomfant amb múltiples batalles ressenyades a perpetuïtat pels cronistes Jerónimo Zurita, Melcior Miralles i Gaspar Pelegrí.

Finalment, el vessant menys conegut ara per ara és el litarari. En aquest article no hem analitzat a fons aquest assumpte, però podem donar algunes pinzellades. Els dos poetes universals de la literatura catalana van mantenir relació amb ell. D'una banda, Ausiàs March per motiu de la cessió de la jurisdicció penal del molí fariner de Beniflà, qui en el text s'adreçà a Francesc-Gilabert com a bon amic. De l'altra, Joan Roís de Corella era junt al comte d'Oliva en el moment decisiu de la destitució com a governador general del Regne de València pels motius adés exposats. Malgrat la relació d'amistat que poguera tenir amb els dos poetes insignes, no coneixem cap document que els relacione en l'àmbit literari, però amb d'altres sí que va tenir una relació estrictament literària i en va fer ús dels seus versos.

Mentre servia Alfons el Magnànim a Nàpols —tot i tenir la documentació enllestida, no puc fer un apartat dedicat exclusivament al conreu literari del comte d'Oliva per motius de manca de temps—, va tenir contacte amb diversos literats. L'italià Guiniforte Barzizza va contestar una de les preguntes de Francesc-Gilabert de Centelles: quina dama devia escollir per muller. Vers el 1439 encara romania sense muller, tot i que anteriorment va estar casat amb Joana de Cardona, germana del senyor del Real de Gandia i Ondara. Per a l'ocasió, Barzizza escrigué un tractat d'amor on donava una sèrie de pautes per a escollir la muller ideal, tothora em-

parant-se amb els clàssics grecs i llatins. D'aquest mateix període, s'han conservat dues contestacions dels poetes castellans Suero de Ribera i Juan de Andújar. I, finalment, apareix en el poema *Lo conhort*, de Francesc Ferrer, amb una intervenció en valencià amb trets misògins.

Per a posar fi a aquest treball, ve a compte explicar el perquè de la castellanització del II comte d'Oliva, Serafí de Centelles. En primer lloc, des del moment en què els Centelles es posicionen a favor de la dinastia castellana Trastàmara, implícitament han d'aprendre el castellà per a continuar servint la Casa Reial. El contacte epistolar devia ser en català, atès que les ordres reials eren escrites per escrivans i secretaris, però en la llengua parlada, amb el tracte personal, Alfons el Magnànim parlava castellà als seus súbdits, i aquests igualment vers el rei. En segon lloc, Francesc-Gilabert va mantenir contacte amb diversos poetes castellans mentre eren a Nàpols i segurament van rebre les poesies del comte d'Oli-va en castellà. Finalment, l'argument de major pes: la segona muller, Beatriu Ximénez de Urrea, era de procedència aragonesa i devia parlar castellà. Per totes aquestes raons, Serafí de Centelles va enunciar que tenia el castellà per llengua pròpia. Que aquest exercira de mecenes i prenguera el castellà per llengua prioritària a l'hora d'adreçar-se a l'aristocràcia, obeeix també a dues qüestions: era més pròxima a la dels reis i, alhora, era una marca distintiva de classes.

BIBLIOGRAFIA

- AMAT DI SAN FILIPPO, Pietro (1865): *Del commercio e della navigazione dell'isola di Sardegna nei secoli XIV e XV*, Tipografia Timon, Càller.
- ANYES, Joan Baptista (2001): *Obra profana: Apologies, València 1545*, Reial Acadèmia de Bones Lletres-UNED, Barcelona [Introducció d'Eulàlia Duran i Grau].
- BELNGUER CEBRIÀ, Ernest (2012): *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, Publicacions de la Universitat de València, València.
- BELLOT, Pedro (1954): *Anales de Orihuela: (siglos XIV-XVI)*, t. I, Publicaciones del Casino Orcelitano, Oriola (Edició a cura de Juan Torres Fontes).
- BOFARULL I MASCARÓ, Pròsper de (1848): *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. 3, Establecimiento litográfico y tipográfico de D. José Eusebio Monfort, Barcelona.
- (1858-1864): *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. 8 i 14-16, Imprenta del Archivo, Barcelona.
- BOSCOLO, Alberto (ed.) (1967): *Il feudalesimo in Sardegna*, Editrice Sarda Fossataro, Càller.
- (1993): *Acta curiarum Regni Sardiniae: I Parlamenti di Alfonso il Magnanimo (1421-1452)*, Consiglio Regionale della Sardegna, Sardenya.
- BUSSA, Italo (2009): “La documentació sobre els Estats Sards d’Oliva”, dins *Cabdells*, 6, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 9-81.
- CAMARENA MAHIQUES, Josep (1978a): “Apèndix documental I”, dins *Iniciació a la història d’Oliva*, Publicacions de l’Ajuntament d’Oliva, Oliva, pp. 385-390.
- (1978b): “De la història d’Oliva i Rebollet”, dins *Iniciació a la història d’Oliva*, Publicacions de l’Ajuntament d’Oliva, Oliva, pp. 123-235.

- CAPMANY I DE MONTPALAU SURÍ, Antoni de (1792): *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Imprenta de D. Antonio de Sancha, Madrid.
- CARRÈRE, Claude (1953): “Le Droit d’ancrage et le mouvement du port de Barcelone au milieu du xve siècle”, dins *Estudios de Historia Moderna*, t. III, pp. 67-156.
- CARRERES ZACARÉS, Salvador (1925): *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su Antiguo Reino*, Hijo de F. Vives Mora, València.
- CASULA, Francesco Cesare (1990): *La sardegna aragonesa*, Chiarella, Sàsser.
- CATEURA BENÀSSER, Pau (2000): “Valencia y Mallorca en el siglo xv”, dins *Mayurqa*, 26, pp. 181-193.
- CHIRRA, Sara (2006): *Giovanni II d’Aragona e la partecipazione del Regno di Sardegna e Corsica nella guerra civile catalana*, Università degli Studi Sassari, Facoltà di Lettere e Filosofia, Sàsser [Tesi doctoral dirigida per Francesco Cesare Casula i Angelo Castellaccio].
- COMPANY, Ximo (dir.) (1995): *El mundo de los Osona: ca. 1460 - ca. 1540*, Conselleria de Cultura, València.
- DELLE DONNE, Fulvio (2012): “Le riscritture della storia: Alfonso il Magnanimo e la presa di Marsiglia nella storiografia coeva”, dins *Le scritture della storia*, ISIME, Roma (Quaderni della Scuola Nazionale di Studi Medievali, 1), pp. 111-138.
- DESDEVIDES DU DEZERT, Georges (1999): *Don Carlos de Aragón, Príncipe de Viana: estudio sobre la España del norte en el siglo xv*, Gobierno de Navarra, Pamplona [Edició i traducció a cura de Pascual Tamburri Bariain].
- DIAGO, Francisco (1936-1946): *Apuntamientos*, Hijo de F. Vives Mora, València.
- DÍAZ BORRÁS, Andrés (2002): *El ocaso cuatrocentista de Valencia en el tumultuoso Mediterráneo, 1400-1480*, CSIC-Institución Milá y Fontanals, Barcelona.

- DOMINGO PÉREZ, Concepción, i al. (1977): *La Vilavella*, Caja Rural de Vilavella Caja de Ahorros y Monte de Piedad, València.
- DURAN I SANPERE, Agustí i Josep SANABRE (1930): *Llibre de les solemnitats de Barcelona*, Institució Patxot, Barcelona.
- EDWARDS, John (2001): *La España de los Reyes Católicos (1474-1520)*, Crítica, Barcelona.
- ESQUERDO, Onofre (2001): *Nobiliario Valenciano*, t. II, Biblioteca Valenciana, València.
- FELIP SEMPERE, Vicent i Vicent GARCIA EDO (2005): *Privilegios y concesiones del término general del castillo de Nules en época foral (1251-1709)*, Ayuntamiento de Nules, Nules.
- FERRAZ PENELAS, Félix (1955): “Un caso de contrafuero en la época del Rey Católico”, dins *Vida y Obra de Fernando el Católico*, Institución Fernando el Católico, Saragossa.
- FLORIS, Francesco (1988): “I Centelles signori del Monteacuto”, dins *Quaderni Bolotanesi*, 14, Sàsser, pp. 359-366.
- FULLANA MIRA, Lluís (1916): *Los Virreyes de Valencia*, València [en línia]. <<http://bv2.gva.es/es/cms/elemento.cmd?id=estaticos/paginas/inicio.html>> [consulta: 17 març 2014]
- GARCIA-OLIVER, Ferran, i al. (2009): *Hug de Cardona: col·lecció diplomàtica (1407-1482)*, vol. I-II, Universitat de València, València.
- GLICK, Thomas F. (1997): “Transformaciones de las estructuras agrarias de la sociedad valenciana en la época medieval”, dins *Impactos exteriores sobre el mundo rural mediterráneo: del Imperio Romano a nuestros días*, pp. 203-24.
- GUAL CAMARENA, Miguel (1953): “La forja de la unidad hispana (1475-1476)”, dins *Saitabi: Revista de la Facultat de Geografia i Història*, 9, 39-42, pp. 145-205, Universitat de València: Facultat de Geografia i Història, València.
- GUIRAL-HADZIIOSSIF, Jacqueline (1989): *Valencia: puerto mediterráneo en el siglo xv (1410-1525)*, Alfons el Magnànim, València.

- HASENOHR-ESNOS, Geneviève (1967): “Les traductions médiévales françaises et italiennes des ‘soliloques’ attribués à Saint Augustin”, dins *Mélanges d’archéologie et d’histoire*, t. 79, pp. 299-370.
- INDIANO, Jordi (2010): “Els vincles de parentiu entre la noblesa catalana i la portuguesa durant el segle XV”, dins *Institut Nova Història* [en línia]. <<http://data.jordibilbeny.com/files/files/120625120847361.pdf>>
- IRANZO MUÑO, María Teresa (ed.) (2007): “Actas de las Cortes Generales de Monzón de 1435-1436”, dins *Acta Curiarum Regni Aragonum*, t. IX, vol. 1, Gobierno de Aragón-Ibercaja, Saragossa.
- LACARRA, José María (1975): *Historia del reino de Navarra en la Edad Media*, Caja de Ahorros de Navarra, Pamplona.
- LLORCA, Fernando (1932): *Sublevación del infante don Jaime de Aragón, seguida de la de su hijo del mismo nombre (1462-1477)* [Edició facsímil, Librerías París-Valencia, València, 1997].
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (2005): *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Publicacions de la Universitat de València, València.
- (dir.) (2007): “Documents de l’Arxiu de la Corona d’Aragó (1444-1458)”, dins *Diplomatari Borja*, vol. 4, Edicions 3 i 4, València.
- MADURELL MARIMÓN, José María (1963): *Mensajeros barceloneses en la corte de Nápoles de Alfonso V de Aragón: 1435-1458*, CSIC, Escuela de Estudios Medievales, Barcelona.
- MANNO, Giuseppe (1996): *Storia di Sardegna*, vol. 2, Ilisso Edizione, Nuoro [Edició a cura d’Antonello Mattone].
- MARICHALAR, Amalio i Cayetano MANRIQUE (1863): *Historia de la legislación y recitaciones del derecho civil de España*, t. VII, Imprenta Nacional, Madrid.
- MARTÍNEZ, Luis Pablo (1988): “El plet de la canyamel (1432-1437)”, dins *Sucre i Borja: la canyamel dels ducs*, pp. 75-88.
- MATEU IBARS, Josefina (1963): *Los virreyes de Valencia: fuentes para su estudio*, Publicaciones del Archivo Municipal de Valencia, València.

- MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz (2012): *El Príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Universitat de Barcelona, Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, Barcelona [Tesi doctoral dirigida per Roser Salicrú i Eloísa Ramírez].
- NARBONA CÁRCELES, María (2009): “‘Noblas donas’: Las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)”, dins *Studium: Revista de Humanidades*, 15, Universidad de Zaragoza, Saragossa, pp. 89-113.
- NAVARRO ESPINACH, Germán (2010): “Consejeros influyentes y personas de confianza en el entorno cortesano de los reyes de Aragón (siglos XIII- XV)”, dins *La Corona de Aragón en el centro de su historia 1208-1458: la monarquía aragonesa y los reinos de la corona*, Gobierno de Aragón-Grupo CEMA, Saragossa, pp. 129-179.
- OLMOS Y CANALDA, Elías (1961): *Inventario de los pergaminos del Archivo Catedral de Valencia*, Arzobispado-Diputación Provincial-Ayuntamiento, València.
- PELEGRÍ, Gaspar (2012): *Historiarum Alphonsi primi regis libri X: I dieci libri delle storie del re Alfonso primo*, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, Roma [Edició i traducció a cura de Fulvio Delle Donne].
- PEREA RODRÍGUEZ, Óscar (2013): “Serafí de Centelles, comte d’Oliva, i la cultura valenciana del Renaixement”, dins *eHumanista/Ivitra: Journal of Iberian Studies* [en línia].
<<http://www.ehumanista.ucsb.edu/ivitra/volumes/3>> [Consulta: 7 abril 2016]
- PÉREZ GARCÍA, Pablo (1998): *Segorbe a través de su historia*, Publicaciones de la Mutua Segorbina de Seguros a Prima Fija, Sogorb.
- PÉREZ PÉREZ, Desamparados (1971): *El llibre blanch de Governació*, Acció Bibliogràfica Valenciana, València.
- PIETRAGALLA, Daniela (1998): “La fortuna dei *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* di Bartolomeo Facio: Stampe, lettori, volgarizzamenti”, dins *Archivio Storico Italiano*, vol. 156, 2, pp. 257-292.

- POVEDA MORA, José Vicente (2001): *Historia del Valle: Ayora, Cofrentes, Jalance, Jarafuel, Teresa de Cofrentes y Zarra: desde la Prehistoria hasta la expulsión de los moriscos (1609)*, vol. 1, Mancomunidad del Valle de Ayora-Cofrentes, Aiora.
- PRETEL MARÍN, Aurelio (2011): *El Señorío de Villena en el siglo xv*, Institución de Estudios Albacetenses "Don Juan Manuel", Albacete.
- RAUFAST CHICO, Miguel (2006): "¿Negociar la entrada del rey? La entrada real de Juan II en Barcelona (1458)", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 36, fasc. 1, Institució Milá y Fontanals-CSIC, Barcelona, pp. 295-333.
- REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA (1855): *Colección de Cortes de los antiguos reinos de España*, Imprenta de José Rodríguez, Madrid.
- (1913a): *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, vol. xvii, Viuda e hijos de Manuel Tello Fortanet, Madrid.
- (1913b): *Memorias de Don Enrique IV de Castilla*, vol. ii, Establecimiento Tipográfico de Fortanet, Madrid.
- (1918): *Cortes de los Antiguos Reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, Imprenta de José Rodríguez, Madrid.
- RODRIGO LIZONDO, Mateu (ed.) (2011): *Melcior Miralles: Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, Universitat de València, València.
- ROMERO PORTILLA, Paz (2002): "La manipulación de la causa alfonsina en Castilla, 1464-1468", dins *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie III, Historia Medieval, t. 15, UNED, Madrid. pp. 195-207.
- RUBIO VELA, Agustín (1998): *Epistolari de la València medieval (II)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València-Barcelona.
- (2010): *Joanot Martorell y el condado de Dénia: una clave en el Tirant*, Gráficas Papallona, València.
- RYDER, Alan (1987): *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució Alfons el Magnànim, València.
- (2008): *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, Institució Alfons el Magnànim, València.

- SÁIZ SERRANO, Jorge (2003): *Guerra y nobleza en la corona de Aragón: la caballería en los ejércitos del rey (siglos XIV-XV)*, Universitat de València, València [Tesi dirigida per Antoni Furió Diego].
- (2008): *Caballeros del rey: nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Publicacions de la Universitat de València, València.
- SÁNCHEZ ALMELA, Elena (1985): *El Llibre de Privilegis de la Villa de Sant Mateu (1157-1512)*, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, Castelló de la Plana.
- SÁNCHEZ ARAGONÉS, Luisa María (2004): *Las Cortes de la Corona de Aragón durante el reinado de Juan II (1458-1479)*, Institución Fernando el Católico, Saragossa.
- SANTAMARÍA ARÁNDEZ, Álvaro (2000): *Corpus documental para la investigación del Consell General de Valencia en el tránsito a la modernidad*, Biblioteca Valenciana-Generalitat Valenciana, València.
- SENDRA I MOLIÓ, Josep (1998): *Els Comtes d'Oliva a Sardenya*, Ajuntament d'Oliva, Oliva.
- SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago (1962): *El setge de la Força de Girona en 1462*, Rafael Dalmau, Barcelona.
- SODDU, Alessandro i Franco Giuliano Rolando CAMPUS (ed.) (2007): “La Bassa Valle del Coghinas nel medioevo”, dins *Le origini storiche e culturali del territorio di Viddalba, Santa Maria Coghinas, Valledoria*, Composita Editoria, Sàsser, pp. 63-106.
- SOLER MOLINA, Abel (2012): “Un document inèdit d'Ausiàs March, relacionat amb el comte d'Oliva i el molí de Beniflà (Palerm, 1453)”, dins *Cabdells*, 10, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 5-14.
- (2014): *Joan Roís de Corella (1435-1497): síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València.

- SORIA OLMEDO, Andrés (1956): *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo: (según los epistolarios)*, Universidad de Granada, Granada.
- SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis (1990): *Los Reyes Católicos: la expansión de la fe*, Rialp, Madrid.
- TOLDRÀ PARÉS, Montserrat (2013): *La reina Maria, dona d'Alfons V el Magnànim: vida i obra de govern (1401-1458)*, Universitat de Barcelona, Barcelona [en línia].
<<http://hdl.handle.net/2445/50744>> [Consulta: 14 novembre 2014]
- TRUYOLS I VILLALONGA, Francesc i Jaume SALVÀ I MUNAR (1969): “Cartas reales de Alfonso V de Aragón”, dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, Gráficas Miramar, Palma de Mallorca.
- UNALI, Anna (2007): *Marineros, piratas y corsarios catalanes en la Baja Edad Media*, Renacimiento, Madrid.
- VICENS VIVES, Jaume (2003): *Juan II de Aragón (1398-1479): monarquía y revolución en la España del siglo xv*, Urgoiti Editores, Pamplona.
— (2006): *Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón*, Gobierno de Aragón, Saragossa.
- VICO, Francisco de (1639): *Quinta parte de la Historia General de la Isla y Reyno de Sardeña* [Edició a cura de Francesco Manconi, Centro di Studi Filologici Sardi-CUEC, Sàsser, 2004].
- ZURITA, Jerónimo (1967-1985): *Anales de la Corona de Aragón*, Institución Fernando el Católico, Saragossa [Edició preparada per Ángel Canellas López].

ELS CENTELLES AL SERVEI DE LA CORONA ESPANYOLA

VICENT OLASO I SENDRA
Historiador

Al primer terç del segle XVI, es fan ja clarament visibles els canvis geopolítics iniciats a la Península Ibèrica, si més no, des de la segona meitat de la centúria anterior. L'enfonsament econòmic i demogràfic de Catalunya li impedeix contrarestar el paper aglutinador que la Corona de Castella maldava per a exercir sobre tots els territoris hispànics. Alhora, Castella posava en marxa una nova política econòmica amb què aconseguia desplaçar l'eix mercantil des del Mediterrani fins a l'Atlàntic. La conquesta d'Amèrica, finançada amb capital valencià però monopolitzada pels castellans, i l'emergència de la monarquia imperial de Carles V, rematen el procés. La noblesa valenciana interpretarà aquesta correlació de forces com a raó fonamental per a cercar entre els homòlegs de ponent els lligams i els objectius comuns de classe que li assegurin una posició favorable dins del nou *statu quo*, a canvi de veure contradits de vegades els seus propis interessos.

Per la seua part, l'emperador Carles desitjava aplicar a tots els seus estats una política i una administració uniformes, en benefici d'un hipotètic interès comú que superés les barreres jurisdiccionals imposades per la legislació foral. Els seus intents topaven amb una complicada malla d'interessos, amb la fragmentació de les forces militars i amb les prerrogatives escrites o consuetudinàries. Per a doblegar aquestes resistències, Carles comptava amb els virreis, amb els batlles generals i amb els governadors, com a agents col·laboradors en la seua estratègia de subordinar els interessos particulars de València als globals de l'imperi espanyol. Però esperava també de les capes dirigents el suport a les seues directrius.

Les relacions entre monarquia i classes dirigents del Regne de València es van posar a prova en el terreny de la defensa, a causa de l'amenaça constant dels pirates musulmans, que a principis del Cinc-cents havia représ un ritme ascendent. Lentament, però inexorablement, els turcs havien avançat pel Mediterrani des de la segona meitat del Quatre-cents,

mentre a Espanya la conquesta de Granada pels Reis Catòlics acabava amb l'últim reducte estrictament musulmà i provocava l'alerta en el nord d'Àfrica davant l'ofensiva expansionista cristiana. A la Península, les relacions entre cristians i musulmans empitjoraven paulatinament, fins a arribar, al Regne de València, als episodis luctuosos de la guerra de les Germanies, que, entre les seues seqüeles polítiques i econòmiques, va espatllar per sempre la convivència entre els cristians i el terç aproximat de població musulmana.

Del Rosselló fins a Granada, doncs, els efectes de la creació de l'Imperi espanyol es senten amb força a la Mediterrània, i en aquest extens arc marítim, el litoral valencià, que ocupava la llarga franja central, obertament exposada a l'arribada de les naus enemigues, és agafat en un estat de desprotecció general. La inseguretats permanent, ajudada per la presència de la flota barbaresca en el Magreb, cal atribuir-la en part a l'error estratègic de la corona espanyola, que havia descurat la frontera magrebí en favor de l'expansió americana. El mar esdevé així frontera i primera línia de batalla entre cristians i turcs, l'escenari per a la demostració del poder d'uns i d'altres. De nord a sud, els avisos de perill i els atacs efectius es succeïren a les poblacions costaneres de Xilxes, Orpesa, Cullera, Piles, Oliva, Dénia, Benissa, la Vila Joiosa, Guardamar del Segura...

El principal responsable de la defensa del regne era el virrei, càrrec que aleshores ocupava el duc de Calàbria, intermediari entre regne i monarca, i per tant, obligat a actuar sempre amb prudència. Els estaments valencians i els virreis, tant el duc de Calàbria com els seus successors, discutiren a bastament sobre les solucions més adients per a protegir la terra, però el consens rarament s'hi produïa. Entre les objeccions plantejades pels valencians a les pretensions universalistes de Carles estava que la seua costa quedés desprotegida en considerar secundari el perill de les fustes corsàries. També, que l'emperador desviés cap a altres causes els diners aportats per a la defensa autòctona mitjançant recaptacions extraordinàries d'impostos.

Però els nobles estaven dividits en dos grups. Per un costat, el reduït grup de notables, que era partidari que la guàrdia de la costa es fera amb elements terrestres, com el comte d'Oliva i el duc de Gandia, delerosos de

posar al servei de l'emperador la seua capacitat militar. De l'altre, la petita i mitjana noblesa, aferrada a la representativitat estamental, en menors condicions d'aportar diners per als diferents projectes i de forçar els seus vassalls moriscos a contribuir-hi. Menys interessada per això en la guàrdia terrestre, igual que la ciutat de València, que per la seua condició de port comercial preferia que les galeres imperials feren la vigilància per mar i protegiren el tràfic de vaixells mercantils.

Entre les moltes desavinences, en certa ocasió la noblesa autòctona s'oposà a la proposta d'establir una guàrdia permanent a Benidorm, lloc freqüentment assetjat per les naus enemigues. El comte d'Oliva, en concret, preferí reservar els seus homes per a vigilar els estats propis, abans d'enviar-los a fer aquesta "guarda preventiva", i s'oferí només a respondre en cas que es produís algun atac puntual. En altre moment, i amb la idea d'economitzar esforços, el virrei proposà una solució de compromís que combinés vigilància terrestre i marítima. El pla, avançat al comte d'Oliva en una lletra d'abril de 1527, i acabat de dissenyar a primeries de 1528, prioritzava el difícil tram entre Calp i la Vila Joiosa, amb la idea que des d'aquesta zona s'obstaculitzés el trànsit de pirates a tota la costa valenciana. El mateix 1528, l'aliança entre França i Anglaterra amenaçava les possessions espanyoles en la Mediterrània, i el duc de Calàbria proposava crear dos sectors marítims controlats des de València: al nord, el de Llevant; i al sud, el de Ponent, on eren Oliva i Gandia.

Mentre es discutia de tot sense concretar res, el pànic arribava a ambdues viles en 1529, quan el famós pirata Barba-rossa, conegut popularment com *Catxidiable*, entrava per Altea, passava per Parcent i Murla, i aconseguia embarcar un bon nombre de moriscos. Amb aquesta incursió, Barba-rossa deixava clar que la inseguretats no només era problema de la costa, sinó també de l'interior del regne, on els moriscos de les muntanyes celebraven les victòries dels pirates i esperaven l'ocasió propícia per a abandonar una terra on ja no podien practicar en pau la seua religió. Entre els cristians, mentrestant, creixia l'odi contra uns veïns tinguts per aliats dels invasors. A les contrades muntanyenques, la separació d'ambdues comunitats era relativament nítida, no així a les planes d'Oliva i Gandia, zones amb alqueries i ravals atapeïts i de les quals la "muntanya valenciana" era una zona ben propera. Les batudes de Barba-rossa

anaren acompanyades, a més, de sonades victòries en alta mar, com ara la del mateix 1529 sobre l'armada comandada per Rodrigo de Portuondo. Una Junta de Defensa sorgida de les Corts d'Aragó, iniciades a Montsó i finalitzades a València, atenia els desitjos dels senyors de Gandia, Oliva i Dénia i deixava a les seues mans l'organització de la protecció pròpia. Serafí de Centelles no dubtà a tancar tot el perímetre urbà d'Oliva, on el creixement de la vila hauria sobrepassat la muralla medieval.

En 1532, posant com a exemple l'obra de Serafí, els adeptes a la defensa terrestre aprofiten per a insistir en la necessitat de modernitzar les fortificacions i de millorar la vigilància a cavall de tot el litoral, per a la qual Joan de Vallterra, senyor de Torres-Torres, redactà un informe. En concret, proposava invertir en la costa les 18.000 lliures en les quals estimava la peita de les dotze mil cases de moriscos del regne, repartides en tres sectors: el primer de Peníscola a Morvedre, el segon de Cullera a la Vila Joiosa i el tercer des d'allí fins a Guardamar, sota el control del duc de Sogorb, el primer; del duc de Gandia i el comte d'Oliva, el segon; i del marquès d'Elx, el tercer.

Els pirates no necessitaven redactar cap pla. El 10 d'agost del mateix any, Salah Raïs, lloctinent de Barba-rossa, desembarca a Cullera amb sis-cents homes "concertats" amb els moriscos de la Vall d'Alfàndec. Després de demanar en va l'auxili de les viles reials, les tropes d'Oliva i de Gandia, comandades per Francesc de Centelles, nebot del comte Serafí, i per Joan de Borja, duc de Gandia, engegades per les preses i la precipitació, tasten el sabor de la desfeta. Joan i Francesc són ferits, i quasi tots els moriscos participants en l'escaramussa acaben embarcant en els vaixells ancorats a la platja. La imatge de la cavalleria feudal va quedar força danyada, i tant el duc de Gandia com el comte d'Oliva alimentaren la sospita que les evasives de les ciutats i viles reials tenien a veure en realitat amb el boicot del virrei, en represàlia per l'estèril resultat de totes les negociacions sobre defensa dutes a terme fins al moment.

En 1533, els corsaris continuen assetjant la Mediterrània sense "impediment ni contrast algú", i "nenguna fusta ab mercaderies ni vitualles" s'atreveix a acostar-se a València. Mentre, les noves corts a Montsó es celebren amb "grandes porffas y debates", i sense cap resultat concret,

excepte la supressió de la Junta de Defensa. Els valencians, que defensaven la conquesta d'Alger per a acabar amb una base pirata de primer ordre, acabaren força desencantats per l'absència de compromís de Carles V. Joan de Borja, a més, es convencé de la incapacitat de les autoritats valencianes per a adoptar una posició comuna. En paraules pròpies, el regne en general es troba "en mal recaudo" per a lluitar contra els pirates.

Quan al juny de 1539, el duc de Calàbria faça una crida general a València perquè hi ha indicis d'una "invasió", Joan no acudirà, al·legant la malaltia de la seua dona i l'opinió que "ninguna falta hacía donde tantas y tales personas concurren". Ja en una extensa lletra adreçada al virrei i al governador Francisco de Gurrea havia expressat un cert descontent amb la política imperial i amb la falta d'enteniment entre estaments, virrei i viles del regne. Creu que en l'estat en què es troba, la defensa de la costa és impossible en cas d'atac, proposa un model d'organització de la zona entre Cullera i la Vila Joiosa, i s'ofereix a col·laborar amb homes i diners, confiant que el comte d'Oliva se li afegirà donada l'amistat, els interessos comuns i les accions conjuntes que tots dos han dut a terme fins ara, pagant-les del peculi propi. En qualsevol cas, el remei ha de venir del mateix duc de Calàbria, "pues los que queremos no podemos, y todos juntos, que podemos, no me parece que queremos".

Joan de Borja no sols era pessimista respecte a la capacitat del regne per a organitzar una defensa en condicions, sinó inclús de les possibilitats particulars dels seus propis estats. Opina que Gandia no té al seu interior una fortalesa amb garanties, a diferència de la d'Oliva, tan apta que el comte s'hi podria defensar amb l'ajut dels seus criats millor que ell amb mil homes arrengrats al llarg de les muralles. Aquestes forteses que Joan esmenta són, en realitat, els respectius palaus dels senyors, que en aquesta època encara eren més aviat castells urbans. Malgrat la bona opinió del duc, ni el palau oliver ni el gandià, ni tampoc les muralles de les dues viles, eren sinònim de garantia, si hem de fer cas a un informe posterior que citarem més endavant.

L'any 1543, el virrei escrigué a alguns gran senyors, entre ells, com sempre, els d'Oliva i Gandia, urgint-los a participar en la defensa davant la reiteració de les amenaces, i a Oliva s'enceta la construcció de la for-

talesa de Santa Anna, alhora que es tanca per fi la Vilanova de Gandia. Calàbria aprofita per a afirmar que totes dues poblacions es troben ben protegides, a compte, com sempre, dels seus senyors. La insistència en col·laborar fermament, amb els diners propis i la contribució més o menys forçada dels seus vassalls, reforça la tesi que les dues grans cases nobiliàries miraren en tot moment de guanyar-se els favors, tant de l'emperador, com després del príncep Felip. Potser Joan de Borja havia criticat amb major o menor claredat la política de Carles V, però el seu fill dissipà qualsevol núvol de sospita.

Com a mostra d'aquestes postures, en 1552 (any que Oliva seria triada com una de les bases de les Companyies de Cavalls de la Costa), Felip II rebia un projecte de fortificació del litoral enviat des de València, on Gandia i Oliva no constaven entre els estats necessitats d'auxili, sinó que continuaven operant pel seu compte, "a buen recaudo", a diferència d'altres possessions nobiliàries més humils. No obstant això, les opinions dels enginyers militars de l'època no mantenien aquest to benèvol que s'observa sempre que els virreis constaten que no han de preocupar-se per segons quines poblacions. Vespasià Gonzaga combinava els dos oficis, el de virrei i el d'arquitecte militar, i en 1575 va visitar la costa valenciana, arran de l'oferta dels estaments valencians d'aportar 100.000 lliures per a fortificació i guàrdia terrestre.

Les conclusions de la inspecció foren dramàtiques: cap dels llocs visitats no estava preparat per a les noves formes de guerra. Gandia eixia molt mal parada, i Oliva en concret, era "lugar mal cercado, con cubillos antiguos". El castell al seu interior és més aviat una "casa llana", i la fortalesa de 1543, bastida "sobre un montecillo" no mereix més qualificatiu que el de "castillo de poca substancia, aunque de muro grueso y nuevo", amb "algunas piezas de metal buenas, del propio señor, y una media cu-lebrina".

I així van quedar les coses. De totes les solucions que Gonzaga proposava, per a fer del litoral valencià "un mur continu", tan sols la construcció de torres de guaita assolí un cert èxit, del qual n'és un testimoni la que es troba a Piles, frontera entre els estats d'Oliva i de Gandia. A aquestes alçades de segle, no era ni de lluny un mal remei, perquè allò que

ningú no s'havia atrevit a dir mai era que les velles muralles medievals, apedaçades ací i allà amb algun element modern, oferien cada vegada menys garanties davant d'unes tècniques militars força modificades des de l'aparició de la pólvora i l'ús de l'artilleria pesada. No sols els murs de pedra podien obrir-se fàcilment en rebre un impacte de projectil, sinó que també, a la part de dins, calia refer torres, cantonades i llenços sencers per a bastir-hi baluards i instal·lar-hi canons i bombardes, processos molt costosos que exigien sovint l'enderroc traumàtic de construccions preexistents.

Fins ben entrat el segle XVIII, seguiren veient-se a les nostres costes les naus de musulmans, o de italians i francesos, i sempre va ser més fàcil fer-ne front de manera preventiva que lluitar contra els invasors una vegada desembarcats. Al març de 1595, la comtessa Magdalena de Centelles, vídua ja del duc Carles de Borja, escriu una lletra des d'Oliva, on s'ha retirat, avisant de la presència de set galiotes musulmanes. En 1597, Oliva i la pràctica totalitat de la comarca de la Safor foren exceptuades de la lleva per a la Milícia Efectiva del Regne, creada eixe any, "por quanto en estos lugares marítimos se ha de observar otro orden, porque necessitan de más número de gente para defensa [...] y para esto se ha de alistar toda la gente de aquellos, que puedan tomar las armas con sus Capitanes".

CONFLICTES ENTRE LES ELITS: LA DISPUTA PER UN BENEFICI ECLESIASTIC A SANTA MARIA. ELS MAIANS CONTRA LA FAMÍLIA SALA (1727-1766)

FREDERIC BARBER CASTELLÀ
Professor de València

1. INTRODUCCIÓ

Sovint, durant el procés de producció d'un determinat estudi, descobrim documents interessants que, encara que no estan relacionats directament amb el treball d'investigació en curs, els registrem per a futurs projectes de recerca. Fa uns anys, mentre intentava perseguir i identificar papers relacionats amb els senyors de Guardamar dels segles XVII i XVIII, vaig topat amb un lligall interessant sobre el benefici de la Mare de Déu de Betlem, fundat l'any 1475, en l'església de Santa Maria la Major d'Oliva.

En línies generals es tractava d'un plet encetat l'any 1727 arran de la mort del beneficiat mossén Miquel Minyana. Aquest esdeveniment provocava la presentació de tres candidats a ocupar la institució: Gregori Maians i Siscar, Felip Maians i Pasqual i Josep Camarasa. Cada un dels tres aspirants mobilitzava parents i, fins i tot, el plebà i la resta de beneficiats de Santa Maria prenien partit per un d'ells. El conflicte es va prolongar durant algunes dècades, ja que l'any 1766, Joan Antoni Maians, ajudat pel seu germà Gregori, engegava un tercer judici per a erigir-se en patró del benefici.

El lligall en qüestió es troba en el Fons Serrano Morales de l'Arxiu Municipal de València¹ i conté catorze unitats documentals escrites per diferents mans, encara que la que predomina és la del clergue Joan Antoni Maians i Siscar. De fet, sembla un recull de textos d'ús privat destinats a defensar i argumentar la seua pretensió a l'hora de demanar el dret de patronat del benefici de Betlem.

1 Arxiu Municipal de València, Fons Serrano Morales, lligall 6918. Mentre no es diga el contrari, les dades d'aquest article així com les citacions textuales, provenen d'aquesta font històrica.

Gregori Maïans. Oli atribuït a Van Loo.

El doctor Joan Sala de Pego.

Conflictes entre les elits...

Encara que la documentació, com és obvi, ens limita en el sentit de traslladar-nos majoritàriament la perspectiva dels germans Maians, Joan Antoni també va arreplegar l'argumentació de la part contrària, la dels germans Sala, per tal de refutar-la. Ultra això, la preparació intel·lectual de Joan Antoni, sobretot en l'àmbit de la Història,² així com la de Gregori, que era jurista i advocat de formació acadèmica, ens garanteixen unes quotes acceptables de credibilitat i versemblança pel que fa a les dades i als fets.

A banda de l'interés que pot despertar l'evolució de la institució del benifet de la Mare de Déu de Betlem per al públic oliver, els protagonistes i la manera amb què es confronten, pot ser siga el principal atractiu de la documentació. En concret, diverses generacions de la família Maians van lluitar contra diferents membres de la també poderosa família Sala de Pego pel dret de patronatge que emanava de la institució, és a dir, per la prerrogativa de nomenar el beneficiat.

El contenciós implicava, com no podia ser d'una altra manera en una societat endogàmica, la xarxa de consanguinis, d'amics i d'aliances. Ambdues famílies, que eren parentes,³ dedicaren recursos importants en advocats i procuradors per tal de guanyar el que possiblement era la punta de llança d'altres desavinences més greus encara per esbrinar. Els Sala, a més a més, van compartir, tot al llarg del segle XVIII, escenaris de poder amb els Maians en la Universitat de València, on l'erudit d'Oliva, com és públic i notori, tingué enfrontaments i enemistats amb els seus col·legues, amb el clergat i amb l'ajuntament de la capital. Com a botó de mostra, l'any 1729, Gregori va ser rebutjat, davant d'altres aspirants, a ocupar una cobejada pabordia en Dret Civil.⁴ Els dos últims litigants en aquest

2 Els germans Maians van defensar l'estudi crític de la Història basat en l'anàlisi de la documentació autèntica.

3 Anna Maria Banyuls, casada amb Miquel Sala i Feliu, era cosina prima de Gregori Maians.

4 La pabordia era un títol d'honor que s'atorgava a alguns catedràtics de Teologia, Cànon o Dret Civil de la Universitat de València i que, d'alguna manera, els equiparava als canonges de la Seu, ja que tenien cadira en el cor i podien usar els

llarg plet, Joan Antoni Maians i el doctor Joan Sala, van ocupar càrrecs de poder en la universitat valenciana de finals del segle XVIII; el primer, com a rector i el segon, com a paborde.

2. LA INSTITUCIÓ DEL BENEFICI

Durant la Baixa Edat Mitjana i l'Edat Moderna, els beneficis o benifets eclesiàstics van tenir una presència important en la societat valenciana i, per a l'oligarquia del moment, suposava un repte el fet de poder arribar a fundar-ne un o més. Es tractava d'una institució jurídica mitjançant la qual un particular podia destinar uns diners de manera perpètua perquè un capellà celebrara misses per la seua ànima i per la dels seus difunts.

El benefici implicava diferents actors, ja que s'havien d'organitzar i oficiar diversos serveis religiosos, segons les clàusules i últimes voluntats del fundador, formalitzades en un testament. Previ a la constitució del benifet, el testador havia de ser propietari d'una capella on el beneficiat, és a dir, l'eclesiàstic titular del benefici, realitzara les seues tasques. Així, la major part de les famílies poderoses d'Oliva i del ducat de Gandia, en algun moment de la seua trajectòria, van accedir a una capella destinada a ser el seu panteó familiar: un lloc sagrat digne on soterrar l'estirp i una manera de separar-se de la resta que, en no tenir suficients diners, s'havien de conformar en soterrar els seus al carner. Alguns exemples poden il·lustrar millor aquesta forma d'actuar. En concret, la família Miranda posseïa una capella en el convent de Santa Maria del Pi on figuraven les seues armes⁵ i on l'any 1641 era soterrat el cavaller Didac de Miranda.⁶ El justícia i els jurats de Pego, l'any 1656, estan establint una capella a *don* Francesc Escrivà (senyor de Favara i Benirredrà) perquè:

hàbits d'aquests. La seua elecció depenia dels regidors de la ciutat i de la jerarquia eclesiàstica i comportava un augment de sou. El relat del fracàs de Gregori a l'hora d'aconseguir la pabordia es pot seguir en: A. MESTRE SANCHIS, *Perfil biogràfic de don Gregorio Mayans y Siscar*, Ajuntament d'Oliva, Oliva, 1981, p. 45.

5 Arxiu Històric Nacional, OM San Juan, exp. 24489.

6 F. BARBER CASTELLÀ, "Els Miranda, una família burgesa de l'Oliva del segle XVII", dins *Cabdells*, núm. 12, 2014, p. 33.

[...] en aquella puga renovar y millorar lo retaule d'aquella, y añadir algunas altres figures que tindrà devoció y ben vistos serà y li vos pareixà. Y fundar algun altre o altres benifets a la mateixa instància y devoció dels mateixos sants Joans, y altres sants.⁷

Un altre exemple ben significatiu i proper de possessió d'una capella és el de Clara de la Cerda d'Oliva que, durant l'any 1635, es dedicava a embellir la del Sant Sepulcre a Santa Maria. En conseqüència, manava fabricar un altar nou per a la qual cosa intervenien, entre d'altres, un pintor i un daurador; a més d'establir quins dies s'havia d'il·luminar el recinte.⁸

Fundar un benefici eclesiàstic suposava una mostra de pietat i de comportament paranobiliari. El fundador, amb la seua actitud, buscava l'exemplaritat moral de cara al medi social i geogràfic en què s'inseria. D'alguna manera, la fortuna o el patrimoni aconseguit, havia de revertir en el bé de la comunitat —pagar un nombre de misses i promoure el culte a un determinat sant— i en una institució de prestigi i virtuosa com l'Església Catòlica. El fundador d'un benifet necessàriament havia de destinar-hi uns béns —el peu— amb els quals pagar el beneficiat i poder finançar el manteniment de la capella. La major part de les vegades es vinculava al benefici un o més préstecs del fundador perquè, amb l'interés que pagaven els deutors, el benefici disposara d'un ingrés. En cas que els deutors arribaren a cancel·lar el crèdit, les persones implicades havien de buscar un lloc segur on invertir els diners alliberats per tal que continuaren produint una renda ja que les parts implicades volien que aquesta institució fóra perpètua.

Una altra figura clau en la institució era el patró, nomenat pel fundador en el seu testament i que normalment era l'hereu. Les funcions del patró eren, entre d'altres, garantir la continuïtat de la institució i controlar el nomenament del beneficiat. Tenia el dret de presentació, és a dir, decidia, com a cap de família, el parent clergue que havia de posseir el benefici. A

7 Arxiu Històric de Gandia, Fons del comtat de Ròtova, Escrivà, lligall 9, núm. 40.

8 M. MARTÍ I ASCÓ, "Un distingit matrimoni en l'Oliva del segle XVII: Alonso de Celada i Clara de la Cerda", dins *Cabdells*, núm. 2, 2000, p. 68.

més a més, els familiars necessitaven del seu permís per a ser soterrats en la capella de la nissaga.

Per la seua part, el beneficiat tenia dues funcions bàsiques. Per una banda, seguint les instruccions del fundador, havia de celebrar diferents tipus de misses i en diferents dates. Normalment, les celebracions litúrgiques coincidien amb els aniversaris de defunció del fundador, amb les onomàstiques de les advocacions sota les quals estava el benefici o durant les festivitats d'alguns sants envers els quals el testador tinguera especial devoció. D'altra banda, també s'encarregava de la gestió econòmica de la institució, és a dir, portava els comptes dels béns vinculats a aquesta i evitava que es deterioraren.

Totes les parts implicades en la figura jurídica del benifet rebien importants guanys. L'església, en primer lloc, s'assegurava que les seues capelles, gràcies a les fundacions dels diferents beneficis, estigueren en bon ús i ben ornades amb retaules, pintures i escultures. En segon lloc, els descendents dels fundadors normalment realitzen deixes pietoses a l'església en qüestió, ja que hi quedaven vinculats per la capella i el benefici. Les mostres de gratitud envers el clergat, per haver cedit un espai sagrat privilegiat, podien variar segons la família. En el cas vist anteriorment, *don* Francesc Escrivà, en el seu testament autoritzat l'any 1671, en el moment de fundar un benefici, destinava 1.000 lliures per al capítol de l'església parroquial de Pego.⁹

Així mateix, disposar d'un benefici suposava un avantatge per a les elits ja que possibilitava la col·locació dels fills barons que no havien tingut la sort de ser els primogènits i estaven destinats a ser capellans, canonges o altres dignitats eclesiàstiques. L'estratègia familiar de la major part de la noblesa valenciana durant el Barroc era concentrar la major part del patrimoni en el primogènit, la qual cosa condemnava la resta de barons a entrar en les files del clergat, sobretot, o en l'exèrcit. En el cas de les filles, es prioritzava el casament de les dues majors amb vistes d'assegurar-los un dot important que possibilitara casar-les amb el millor partit. La resta de les filles havia d'acabar en els convents o en els monestirs.

9 Arxiu Històric de Gandia, Fons del comtat de Ròtova, Escrivà, lligall 11, doc. 1.

Escut d'armes dels Sala, a la seua casa pairal.

En el cas que estudiem en el present article, la família Maians, durant el segle XVIII, tenia almenys tres membres que eren religiosos: els germans Felip i Francesc Maians i Pasqual, i Joan Antoni Maians i Siscar. Pel que fa a la família Sala, la nòmina de persones dedicades a la vida religiosa i amb dignitats importants era aclaparadora.¹⁰

Malgrat que la renda que obtenia el beneficiat de Betlem es va devaluar, a bastantment, amb el pas dels segles, ocupar aquest ofici podia servir com a inici d'una carrera prometedora en les files del clergat. Eixe havia

10 Cap a l'any 1730, dels fills que va tenir el matrimoni format per Pere Damià Sala i Feliciania Feliu —un total de sis— destacaven els doctors Pasqual i Andreu Sala, ambdós paborbes de la Seu, i catedràtics de Teologia de la Universitat de València. Altres fills eren els preveres mossén Jaume, mossén Francesc i mossén Didac. Aquest últim beneficiat de Betlem. Cap a l'últim quart del segle XVIII, entre els nebots dels anteriors també hi havia religiosos: Josep Sala i Banyuls era canonge de Gandia i el germà, Joan Sala, paborde. (La major part de les dades familiars i acadèmiques de la família Sala provenen de: Arxiu Històric Nacional, Consejos, lligall 8966, exp. 29.)

estat el cas de *don* Jacint Roses, que el trobem com a beneficiat de Betlem l'any 1657 mentre que l'any 1681 ja havia ascendit a plebà de Santa Maria la Major. O el cas de Pere Francesc Monge Sala, que iniciava la seua carrera eclesiàstica també com a beneficiat de Betlem l'any 1678, per a passar després a ser notari apostòlic del Sant Ofici i beneficiat de la Seu de Gandia.

D'altres exemples locals que il·lustren com un benefici podia ser l'inici d'una reeixida carrera són el de Joan Pasqual, que l'any 1578 era beneficiat de Sant Joan Baptista-Sant Antoni Confessor per a convertir-se en plebà l'any 1584. O Francesc Font, que va exercir de beneficiat de Santa Anna i del Sant Sepulcre en un període que va de 1636 a 1649, per a acabar sent proclamat plebà l'any 1650.¹¹

D'altra banda, ser patró d'un benefici eclesiàstic també podia servir per a demostrar l'antiguitat i noblesa d'una família. Pere Pasqual Sala, cap a finals del segle XVIII, en un memorial davant del Consell de Cambra per a sol·licitar un privilegi "de hidalguía", al·legava la possessió del benefici de Betlem d'Oliva, com un argument més per a provar l'honra i puresa de sang de la seua família.¹²

3. EL BENEFICI DE LA MARE DE DÉU DE BETLEM

Aquest benefici simple era un dels més antics de Santa Maria d'Oliva ja que data del segle XV. El prevere Guillem Escrivà el fundava en el seu testament lliurat l'11 de març de 1465 al notari Joan Burgal. Els patrons nomenats pel fundador eren els seus nebots, Joan i Pere Sala. Partia amb una dotació patrimonial —peu del benefici— de quatre crèdits que produïen una renda de 18 lliures. Cada vegada que el benefici quedara vacant, els patrons havien de presentar el parent més pròxim al fundador, tant fóra per part de pare com de mare.

11 F. GIL PERICÁS, "El sistema benefICIAL de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva, del segle XIV al XIX", dins *Cabdells*, núm.1, 1999, p. 65.

12 Arxiu Històric Nacional, Consejos, lligall 8966, exp. 29.

Escrivà atorgava un codicil el 25 de gener de 1468, davant el notari Francesc Rosell,¹³ en què afegia algunes clàusules pel que fa al funcionament de la institució. En concret, anul·lava un llegat de 30 lliures que havia fet al nebot, Jaume Sala, perquè havia decidit que aquest fóra el primer beneficiat de Betlem i poguera cobrar la renda del benefici. El nebot, que era menor, havia de dir missa entre els vint-i-tres i els vint-i-sis anys perquè, en cas contrari, se li havia de llevar el benefici. Altre llegat que li havia fet, en concret el seu breviari i llibres d'hores, estava condicionat al fet que Jaume arribara a ser prevere si no havien d'anar destinats a Micalet Maians, fill de Jaume Maians i de la seua neboda, na Damiata.

Pel que fa als futurs beneficiats, mossén Escrivà també imposava unes clàusules segurament per a assegurar-se el correcte funcionament dels oficis divins. Si el beneficiat presentat encara no havia dit missa, només podria cobrar 6 lliures i altres 6 lliures havien d'anar destinades al prevere que el substituïra en la capella de Betlem. La resta de la renda havia de ser invertida pels patrons en censals, per tal que poguera anar augmentant la dotació del benefici.

Amb la publicació de les seues últimes voluntats l'any 1479 i l'aprovació del benefici, mitjançant un decret de la cúria eclesiàstica, quedava fundada la institució. Jaume Sala Escrivà accedia al benifet l'1 de febrer de 1480, amb l'encàrrec d'oficiar trenta-sis misses anuals. El tribunal de l'arquebisbe de València, l'1 de juliol d'aquell any, el reconeixia com a beneficiat després d'haver estat presentat pels patrons del benefici.

El 28 de gener de 1491, els nebots de Guillem Escrivà presentaven un altre beneficiat de nom també Jaume Sala perquè l'anterior havia renunciat lliurement. El nou beneficiat moria l'11 d'agost de l'any 1535 i es conferia la institució al clergue Joan Sala com a parent més pròxim de Guillem Escrivà. El 28 de gener de 1547, el beneficiat Joan Sala feia una permuta del benefici a favor del prevere Jeroni Sala. Aquesta acció va comptar amb el consentiment dels patrons del moment que eren Joan Sala, major, el sotsdiaca i Joan Sala, menor, mercader. Segons les inves-

13 Arxiu Municipal de València, Fons Serrano Morales, lligall 13971.

tigacions de Joan Antoni Maians, aquest Joan Sala, major, era encara el nebot del fundador del benefici i, Joan Sala, menor, era el fill de Pere, l'altre nebot de Guillem Escrivà. Una filiació problemàtica que, com veurem, serà posada en dubte per la part contrària.

Joan Sala, major, abans de convertir-se en sotsdiaca, i havent-se quedat com l'únic patró de Betlem, va realitzar una donació del benefici afegint noves condicions que van ser aprovades per la cúria eclesiàstica. Una d'aquestes condicions seria important per al futur ja que, segons la interpretació dels germans Maians, el sotsdiaca, feia donació del patronat als descendents del seu nét, Joan Sala, notari i no als d'altres línies encara que descendiren del fundador.

En efecte, segons una escriptura autoritzada pel notari, Joan Alemany, el 27 de juliol de 1554, el sotsdiaca va fer donació del dret de patronat de Betlem al seu nét, Joan Sala, notari, fill de Jaume. El nou patró tingué almenys tres fills. Un d'ells, Jaume Sala i Porta, patró i beneficiat, féu donació del dret del patronat de Betlem al seu germà, Jeroni, l'any 1604. Jaume li imposava alguns pactes; en concret, si tenia fills o filles, aquests havien de disposar entre ells del dret de patronat. En cas que Jeroni no tingués descendència, el patronat havia de recaure en el parent més pròxim amb el cognom Sala.

La descendència de Jeroni Sala que, a l'igual que son pare, també era notari, posseirà i controlarà el benefici de la Mare de Déu de Betlem fins a l'any 1727. En el seu testament lliurat el 21 de març de 1613 al notari Gaspar Pasqual, llegava el patronat de Betlem al pòstum que nasquera de la dona, Agustina Pasqual. En cas que aquesta no tinguera descendència, el benefici havia d'anar a parar al seu cosí germà Jeroni Sala de Jaume, amb la condició que els patrons futurs havien de portar el cognom Sala.

La filla pòstuma de Jeroni, Felipa Sala, mitjançant un curador, presentava l'any 1622 un nou candidat per al benefici que era el prevere Leonard Sala. Felipa es casava l'1 de gener de 1634 amb Pere Francesc Monge Tamarit, senyor de Guardamar. Amb motiu de la boda, Agustina Pasqual, mare de la núvia, constituïa al nuvi un dot de 800 lliures, quantitat que revetlla la pertinença d'ambdós a l'oligarquia local.

El pas del temps produïa els lògics canvis en una institució que havia de durar perpètuament. El 15 de setembre de 1657, Felipa Sala presentava com a beneficiat el doctor Jacint Roses que, com hem vist, arribarà a plebà de Santa Maria. L'11 d'abril de 1678, el nou beneficiat, segurament per la renúncia de Roses, serà el fill de Felipa, Pere Francesc Monge i Sala. En aquest temps, segurament sa mare ja era morta perquè el va presentar son pare, l'antic senyor de Guardamar i ara notari, Pere Francesc Monge i Tamarit. Tres anys més tard, Pere F. Monge i Sala ja acumulava el càrrec de sotsdiaca de Santa Maria la Major —encara que un mateix prevere no podia ocupar al mateix temps un benefici i un càrrec eclesiàstic—¹⁴ en un moment en què el plebà era Jacint Roses.¹⁵

L'acumulació de càrrecs, la impossibilitat d'atendre la capella de Betlem, la minsa renda que reportava el benefici o millors expectatives d'altres oficis, provocaven que Monge efectuara una permuta amb Josep Ferrer el 14 de març de 1682. De fet, el 10 d'abril de l'any 1685, Monge aconseguia ser nomenat notari apostòlic de la Inquisició —després d'unes estrictes proves de puresa de sang— i apareixia ja com a beneficiat de la Seu de Gandia.¹⁶ Amb el consentiment d'aquest últim, Josep Ferrer, tornava a fer una permuta del benefici de Betlem a favor de mossén Miquel Minyana, a l'abril de 1683.

La falta de descendència de Pere Francesc Monge i Sala per la seua condició de prevere i el fet de tenir tan sols germanes provocava la necessitat de designar nous patrons per al benefici de la Mare de Déu de Betlem. En el seu testament, lliurat el 24 de gener de 1691, instava les germanes que, després de la seua mort, feren donació del patronat de Betlem a la família Sala instal·lada a Pego però originària d'Oliva. Així les coses, les germanes Eugènia, Francesca i Crescència Monge, mitjançant una escriptura autoritzada pel notari de Gandia, Josep Pérez de Culla, el 12 d'agost de 1702, feien donació del patronat de Betlem al ciuta-

14 F. GIL PERICÁS, op. cit., p. 54.

15 F. COTS MORATÓ, *Estudio histórico-artístico del templo de Santa María la Mayor de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, Oliva, 1989, p. 161.

16 Arxiu Històric Nacional, Inquisición, Valencia, lligall 705, doc. 13.

Casa de la família Sala, actual Biblioteca i Casa de Cultura de Pego.

dà de Pego, Pere Damià Sala Montanyana. Aquell mateix any, la cúria de València autoritzava la donació.

Béns pertanyents al Benefici de Betlem (any 1741)¹⁷

Censals	Capital	Deutor	Pensió	Origen
1	15 lliures	Vila d'Oliva	15 sous	Més de dos-cents anys d'antiguitat
2	34 lliures	Damià Carbó	34 sous	5-V-1699
3	10 lliures	Gregori Setí, llaurador	10 sous	18-I-1701
4	15 lliures	Josep Climent, llaurador	15 sous	30-VII-1704
Total	74 lliures		74 sous	

4. CONFLICTE D'INTERESSOS ENTRE DUES FAMÍLIES PODEROSSES

Com hem avançat en la introducció, l'any 1727 s'encetava un procés judicial per la possessió del benefici fundat en Santa Maria la Major sota l'advocació de la Mare de Déu de Betlem. El seu últim titular, el doctor Minyana, que havia estat presentat per Pere Francesc Monge Sala, acabava de morir. La donació del patronat de Betlem feta per les germanes

¹⁷ Arxiu de Santa Maria d'Oliva, Benifets (1516-1851), lligall 41.

Monge en favor de Pere Damià Sala, ciutadà de Pego, feia efecte perquè aquest presentava, com a nou beneficiat, el doctor Camarasa. Tot i això, esclatava el conflicte perquè el notari de Gandia, Josep Pérez de Culla, presentava el clergue Felip Maians i Pasqual¹⁸ mentre que el plebà i la resta de beneficiats de Santa Maria presentaven Gregori Maians. De fet, en una decisió agosarada, que segurament seria anul·lada per la cúria, el capítol de Santa Maria la Major, considerant-se hereu de Jeroni Sala, notari, es reunia el 3 d'octubre de 1728 i nomenava beneficiat de Betlem Gregori Maians i Siscar.¹⁹

Les parts enfrontades acudien als tribunals però, al poc temps, Felip Maians va morir i Gregori se'n va apartar del plet; amb la qual cosa, el doctor Camarasa va ocupar sense problemes el benefici. Per una sentència pronunciada el 9 de setembre de 1729, es conferia el benefici al doctor Josep Camarasa a presentació de Pere Damià Sala, ciutadà. I, en aquest punt, dècades després, Joan Antoni Maians, insinuava que es va conferir el benefici a Camarasa, no perquè tinguera més dret que Felip o Gregori Maians, sinó perquè s'havia quedat sol en la pretensió. De fet, la sentència emesa per la cúria eclesiàstica assenyalava que Camarasa tenia el mateix grau de parentiu amb el fundador del benefici que els altres pretendents.

D'altra banda, els Sala de Pego, durant el segle XVIII, s'havien conformat com una família poderosa i molt influent. L'any 1792, Pere Pasqual Sala i Banyuls se n'orgullia d'haver tingut tretze parents catedràtics: dotze a la Universitat de València, i un a la de Gandia. Els seus ascendents, a banda d'acumular patrimoni, van copar bona part de les millors càtedres de la Universitat de València. Així, el seu oncle, el doctor Andreu Sala, va ser paborde de la Seu de València i catedràtic de Teologia, mentre que el germà, Pasqual, també aconseguia la dignitat de la pabordia, la càtedra de Teologia i arribava a ser rector de la Universitat. Per la seua banda, el pare, Miquel

18 Felip Maians i Pasqual era cosí germà de Maria Siscar i Pasqual, la mare dels germans Maians.

19 J. CASTELL BOMBOÍ, *Sacerdotes y religiosos en Santa María la Mayor de Oliva (1362-1996)*, Hermandad Sacerdotal, Oliva, 1996, p. 88.

Sala, que es casava amb una de les majors fortunes de Pego, Isabel Banyuls, també col·locava un total de tres fills en les càtedres de la Universitat.

Aproximadament al cap d'una dècada, l'elecció d'un nou beneficiat revifava el conflicte. Amb motiu de la renúncia practicada l'any 1738 pel doctor Camarasa, que havia estat nomenat prevere de l'església de Sant Martí de València, Miquel Sala i Feliu, de Pego, patró del benefici, presentava el seu germà Didac com a nou beneficiat. Amb el nou titular, la guerra oberta entre els Sala i els Maians tornava a atiar-se. Aquesta vegada, *don* Francesc Maians i Pasqual²⁰ juntament amb altres familiars decidien pledejar pel benifet. Mentre *don* Francesc aspirava a ser beneficiat, el prevere Bartomeu Pasqual, en qualitat de curador de Margarida Antònia Pasqual i Maians, i *don* Carlos Siscar²¹ exigien ser declarats patrons del benefici. No obstant això, la cúria eclesiàstica, el 21 de gener de 1739, ordenava que s'havia de conferir el benefici a favor de mossén Didac Sala i que els patrons de la institució eren els germans Miquel, Jaume, Francesc i Didac Sala per ser hereus del seu pare, Pere Damià. El tribunal, en una maniobra confusa, i segurament per guanyar temps, deixava la porta oberta a un altre judici per la propietat de la institució.

[...] que siendo juicio posesorio en que debe atenderse el último estado, se devía la institución al presentado por dichos Salas, hermanos; reservada la cuestión de la propiedad, que requería más alta indagación, para otro juicio, a causa que dicha propiedad, claramente y sin tergiversación no se había hecho constar pertenecer a doña Margarita Antonia Pasqual i Mayans, y a don Carlos Síscar; se mandó conferir al presentado por los Sala, y se les reservó a aquellos el derecho para otro juicio.

20 Francesc Maians i Pasqual era germà de Felip. Gregori havia ajudat el seu oncle Francesc, l'any 1740, en un conflicte amb la duquessa de Gandia a propòsit d'altre benefici.

21 Margarida Antònia —futura esposa de Gregori Maians— era cosina germana d'aquest per ser filla de la seua tia paterna, Eugènia Maians. D'altra banda, Carlos Siscar Ramírez de Arellano també era cosí germà de Gregori, per ser el fill del seu oncle matern, Pere Siscar.

Els tres germans clergues, Jaume, Francesc i Didac Sala atorgaven testaments en diferents dates i instituïen hereus universals dels seus béns de manera *pro indiviso* els nebots, Joan i Pere Pasqual.

Amb la mort del beneficiat Didac Sala, al voltant de l'any 1765, s'encetava el tercer plet judicial. El doctor Joan Sala de Pego i el seu germà, Pere Pasqual, en qualitat de patrons, presentaven el mateix Joan com a beneficiat però hi havia altres aspirants. Ignasi Navarro i Escolà, fill de l'alcalde d'Oliva de l'any 1763, *don* Francesc Navarro i Pasqual,²² i el clergue, Joan Antoni Maians i Siscar, reclamaven per a si el dret de patronatge de la institució. Al cap d'un temps, però, Ignasi Navarro abandonava el litigi perquè pertanyia a dues generacions més joves (dos graus) que els altres pledejants i perquè, a més a més, no estava habilitat per a exercir de beneficiat, per no haver rebut la tonsura, és a dir, els primers ordes religiosos.

Joan Antoni introduïa una sèrie d'actes davant la cúria contra la decisió del prevere i doctor en Lleis i Cànon, Joan Sala, de presentar-se com a beneficiat de Betlem. El germà menut de Gregori intentava provar que era descendent i successor del patró del benefici, Joan Sala, notari. De fet, i sempre segons la part interessada, el tribunal havia sentenciat en anteriors processos que el benefici de Betlem pertanyia als successors d'aquest Joan Sala. El procurador de Maians assegurava, davant del tribunal, que en la persona de Joan Antoni concorrien dues qualitats que justificaven la seua pretensió: a més de descendent de mossén Escrivà, era el consanguini més pròxim. Qualitats que, com és lògic, no reunia el contrincant. En concret, entre els avantpassats de Joan Antoni Maians figuraven cinc patrons del benefici i ell mateix era nét, en sisé grau, de Joan Sala, sotsdiaca.

Extinta la descendència de Jeroni Sala, amb la mort de Pere Francesc Monge i Sala, el dret del patronat tornava a residir en els descendents de

22 Cap a l'any 1766, Francesc Navarro demanava a Gregori Maians que fera gestions per tal d'aconseguir dos beneficis per als seus fills, Ignasi i Lluís (G. MAYANS Y SISCAR, *Epistolario VIII: Mayans y Martínez Pingarrón 2, Los manteístas y la cultura ilustrada* [Edició a cura d'Antonio Mestre Sanchis, Ajuntament d'Oliva, Oliva, 1988, p. 513]).

ILICI,
HOI LA VILLA DE ELCHE,
ILUSTRADA
CON VARIOS DISCURSOS.
SU AUTOR
D. JUAN ANTONIO MAYANS, I SISCAR,
Presbitero.

CON LICENCIA:

EN VALENCIA AÑO M.DCC.LXXI.
POR FRANCISCO BURGUETE, Impresor del S. Oficio.

Portada del llibre publicat per Joan Antoni Maians l'any 1771.

Joan Sala, notari, entre els quals estaven els germans Maians. En concret, l'àvia materna dels Maians, Feliciana Pasqual i Susa, nascuda l'any 1642, era una de les filles del notari, Jaume Vicent Pasqual. Aquest notari era fill d'Àngela Sala i del ciutadà Jaume Pasqual i, per tant, nét de Joan Sala, notari.

La part contrària, que, a l'igual que els Maians, tenia una sòlida formació intel·lectual, posava en dubte tota l'ascendència de Joan Sala, notari, per a, d'aquesta manera, frustrar les intencions o els drets de Joan Antoni Maians. En concret, retreien a Joan Antoni no tenir proves que el Joan Sala, sotsdiaca, fóra el mateix Joan Sala, nebot de mossén Guillem Escrivà. Més encara, des de l'any 1479, moment de la mort de Guillem, fins a l'any 1554, que és quan Joan Sala, major, sotsdiaca, fa la donació al nét havien passat setanta-cinc anys. Un període de temps sospitós per a l'esperança de vida d'aquella època. Els Sala de Pego calculaven que, l'any 1479, Joan Sala, a tot estirar, seria major de vint-i-cinc anys, per tant, si vivia l'any 1554, tenia l'espectacular edat de cent anys. Tanmateix, Joan Antoni Maians creia que, l'any 1479, Joan Sala podria tenir sis anys i l'any 1554, vuitanta-un anys. La seua argumentació era la següent:

[...] y no es de admirar una vida longeva de 80, 90 o 100 que es la regular del hombre y en un sitio y parage tan sano como la villa de Oliva, que esto sólo bastaba para desvanecer la negativa contraria [...]

Joan Antoni tampoc havia aportat proves en el sentit que Joan Sala, notari, fóra nét de Joan Sala, sotsdiaca, perquè en l'escriptura de donació no figurava aquesta filiació. Altra estratègia dels Sala era assegurar que el patronat era hereditari i no familiar. Aquesta circumstància podia provocar que els actuals patrons podien no ser parents del fundador, en canvi, eren successors o hereus d'alguns dels seus descendents. Entre els millors arguments dels de Pego destacava la sentència eclesiàstica de l'any 1729, en què es donava per bona la presentació del beneficiat Camarasa feta pel seu avi. A tot estirar, els Sala podien admetre que Joan Antoni Maians fóra parent del fundador en el mateix grau que ells, però al·legaven al seu favor haver estat els últims propietaris del benefici.

Gràcies a la prolífica correspondència epistolar de Gregori Maians sabem que, al juny de 1767, el jutge del cas havia confirmat la sentència del vicari general en contra dels interessos dels germans Maians. El doctor Joan Sala ja posseïa dues sentències al seu favor i ja només quedava apel·lar el nunci.²³ Desconeixem el desenllaç del plet però el benefici va continuar en mans de la família Sala. Paradoxes del destí, el doctor Joan Sala renunciava al benefici l'any 1793 sense nomenar un nou beneficiat, la qual cosa, provoca que la institució entrara en crisi.

Gràcies al memorial més amunt esmentat de l'any 1792, presentat per Pere Pasqual Sala i Banyuls davant el Consell de Cambra, ens fem una idea de l'evolució familiar i patrimonial dels Sala de Pego a finals del segle. En concret, *don* Joan Sala, beneficiat de Betlem, era aquell any catedràtic de Lleis en la Universitat de València i paborde de la catedral. Pel que fa als altres germans, el difunt *don* Joaquim, havia estat catedràtic de Filosofia de la Universitat de València i Josep, catedràtic de Teologia de la Universitat de Gandia, a més de canonge de la Seu d'aquesta ciutat. El mateix Pere Pasqual, que des de l'any 1772 era capità de les milícies urbanes de Pego, posseïa, per aquestes dates, 265 fanecades i diversos immobles urbans. Tot plegat, el valor del seu patrimoni ascendia a les 49.975 lliures.²⁴

L'altre protagonista, Joan Antoni Maians, després de dècades a l'ombra del germà i de molts fracassos a l'hora d'aconseguir una col·locació digna, i a una edat ja avançada, accedia, per fi, a l'estructura de poder de la universitat. L'any 1677 havia decidit rebre els ordes sagrats i convertir-se en sacerdot. Així, celebrava la seua primera missa a Oliva el 13 de desembre d'aquell any. Gràcies a la publicació d'algunes obres de caràcter històric i religiós, que demostraven la seua vàlua intel·lectual, es convertia en canonge de la Seu de València l'any 1774. Tan sols un any després, era proclamat rector de la universitat.

23 G. MAYANS I SISCAR, *Epistolario IX: Mayans y Martínez Pingarrón 3*, Real Biblioteca y política cultural [Edició a cura d'Antonio Mestre Sanchis, Ajuntament d'Oliva-Diputació de València-Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Oliva-València, 1989, p. 79].

24 F. GIL PERICÁS, op. cit., p. 64.

5. CONCLUSIONS

El benefici de la Mare de Déu de Betlem, a l'església de Santa Maria d'Oliva, va tenir un insòlit protagonisme durant el segle XVIII per la disputa que va enfrontar a dues importants i poderoses famílies. La lluita aferrissada pel dret del patronatge d'aquest benefici, sostinguda durant dècades pels germans Maians, no s'explica si no és que amaga altres tipus de desavinences més greus entre els seus adversaris i parents, els Sala.

Tanmateix, el litigi s'emmarca en un dilatat període de temps (1730-1767) en què Gregori Maians va fer mans i mànigues per a trobar una col·lació per al germà menut: ja fóra en forma de pensió o en forma de benefici eclesiàstic. De fet, la situació professional de Joan Antoni Maians va ser una de les principals preocupacions del famós il·lustrat; segurament perquè, en part, n'era responsable. En eixe sentit, Joan Antoni, amb tant sols quinze anys, va anar a Madrid per a convertir-se en el secretari, col·laborador i ajudant de Gregori.

Almenys des de l'any 1730, els desvetllaments del primogènit dels Maians per tal d'aconseguir una remuneració per a Joan Antoni són constants. Tot i això, sembla que el principal problema residia en què les hores dedicades a la investigació i a l'estudi havien privat Joan Antoni de tenir una titulació acadèmica i eclesiàstica necessària per a exercir determinats càrrecs. Per exemple, encara que el menut dels Maians havia rebut la tonsura (el primer dels graus en el camí per a esdevenir capellà), no va poder accedir l'any 1740 a un benefici sotsdiaconal a Santa Maria perquè no s'havia ordenat sacerdot. Anys abans, l'intent de Gregori d'obtenir per al germà un ofici d'ardiaca a Alzira també va acabar en fracàs. O encara que a partir de 1766, Gregori feia gestions per a aconseguir una canongia de la catedral per al germà, el principal obstacle era que aquest no tenia estudis universitaris.

La situació personal de Joan Antoni explica el litigi de 1766 per a aconseguir el benefici de Betlem? Realment, els germans Maians lluitaven per la discreta renda que produïa el benefici o es tractava d'alguna mena de revenja personal contra els Sala pels problemes que havia tingut Gregori en la Universitat de València a l'hora d'aconseguir una pabordia? O potser, l'oligarquia d'Oliva formada per les famílies Maians, Pasqual, Navarro i Siscar volien acaparar i controlar els llocs d'honor i de privilegi a la vila i fer fora als Sala de Pego?

Gregori Maians, com a bon jurisconsult (havia estat catedràtic del Codi de Justinià a València entre 1723-1733) no haguera dedicat temps, diners i energies en un conflicte judicial que no tenia possibilitats de prosperar. Tanmateix, creiem que el principal avantatge amb què jugaven els Maians eren els seus contactes a Madrid i a València, que podien fer inclinar la balança de la justícia al seu favor o que podien influir en l'elecció d'un jutge favorable. De totes maneres, l'adversari també tenia valedors com podem veure en una carta enviada per Gregori al notari José Gargallo, el 23 de juny de 1766:

[...] ya sabe quán diligente es la parte contraria i que para hacer prevalecer su injusticia se ha valido de hombres hábiles en hacer trampantojos, i que el Vicario General, que fue, ha hecho tema de contradecir i hacer todo el mal que pueda, i no dude que una alianza tan estrecha se estenderá a hacer en Madrid diabluras. Por lo que deseo que el Sr. D. Luciano Sulroca aplique toda su habilidad.²⁵

Tan sols un any abans, i en una altra carta, Gregori havia acusat els Sala d'una sèrie d'irregularitats processals en connivència amb l'estament eclesiàstic:

Señor. Este correo me avisan que presto se pondrá en disposición de sentenciarse una causa que mi hermano Juan Antonio sigue contra los Salas de Pego sobre un patronato, en cuyo proceso han hecho la enorme maldad de hurtar quince escrituras que avemos suplido con otras. De aquí podrá V. S. Ilma. inferir cómo está aquella curia. Yo dentro de pocas semanas avré de bolber a Valencia por este pleito [...].²⁶

Joan Antoni Maians també llançava acusacions greus contra els seus adversaris en la línia que havien falsejat i manipulat genealogies i documents:

25 G. MAYANS I SISCAR, *Epistolario V: Escritos económicos*, Ajuntament d'Oliva, Oliva, 1976, p. 231.

26 G. MAYANS I SISCAR, *Epistolario V...*, p. 42.

De las mismas sentencias se conoce que no provaron el parentesco por grados ciertos, i específicos. I esto es tanto más feo, quanto su imaginaria provanza se sostenía con escrituras que eran copias de copias sacadas privadamente por su procurador, i otras cosas semejantes.²⁷

Els germans Maians havien perdut algunes batalles sonades contra el seus enemics tant a la Cort com al claustre de la Universitat de València. Tot i això, van assolir en vida una fama i popularitat que els germans Sala segurament envejaven. Com una juguesca del destí, Pere Pasqual Sala i Banyuls (que havia derrotat els Maians en els tribunals) davant del Consell de Cambra, en la tessitura d'aconseguir un privilegi de noblesa, no se n'estava de dir en tercera persona:

[...] vuestro tío paterno don Pascual Sala [es autor] de las obras que se publicaron con los títulos de *Sacrum veturum hebraorum kalendarum de ponderibus et mensuris hebreorum*; y vuestro tío materno, don Gregorio Mayans, de diferentes, como es público y notorio. [...] Que os hallais emparentado con las familias nobles de Pasqual Mayans, y Síscar de la villa de Oliva, y con las de Puig-multó, o moltó, y Llacer, de la de Alcoy, como todo resulta, y se acredita de los documentos [...].²⁸

27 Arxiu Municipal de València, Fons Serrano Morales, lligall 13970, doc. 121.

28 Arxiu Històric Nacional, Consejos, lligall 8966, exp. 29, any 1792.

LOS DESCUBRIMIENTOS DE LOS RESTOS DE LOS CARRÒS, SEÑORES DE REBOLLET, EN EL SIGLO XVIII

ANTONIO MESTRE SANCHIS
SALVADOR FERRANDO PALOMARES
Universitat de València

1. INTRODUCCIÓN

Hace unos años, en la revista local *Sant'Ana*, dirigida por Salvador Cardona, publicaba Antonio Mestre una larga carta de Gregorio Mayans a la duquesa de Gandia-condesa de Oliva, narrando la visita al castillo de Rebollet y a La Font d'en Carròs, en que exponía su criterio sobre los descubrimientos de 1747. En una clarificadora visión de conjunto sobre la sucesión de los Carròs a los Riusech-Centelles-Borja, lo resumía José Camarena, en *Iniciación a la Historia de Oliva* (p. 151): “Descubiertos los sepulcros —también estaba el de su hijo y heredero— en 1747, fueron llevados a la capilla de Nuestra Señora del Remedio, en la parroquial de la Font d'Encarros, testificándolo todo el notario gandiense Roque Peinado”.

Las siguientes páginas, conseguidos los documentos básicos (a nuestro juicio completos), pretenden explicar minuciosamente la forma como se descubrieron los restos de los Carròs, primeros señores de Rebollet, y los protagonistas, tanto de los hallazgos como de las gestiones que condujeron al establecimiento definitivo en la parroquia de Sant Antoni de La Font d'en Carròs. Los documentos han sido hallados en Archivo Nacional, en el Fondo Mayansiano del Colegio del Patriarca y en el Fondo Serrano Morales del Archivo Municipal de Valencia.

Los hechos narrados en estas páginas tienen una prehistoria bien conocida, pero que conviene recordar. El día de San Esteban, 26 de diciembre de 1598, un fortísimo terremoto destruyó el castillo de Rebollet y también la capilla en que se veneraba la imagen de Nuestra Señora del Rebollet, hoy patrona de Oliva. La imagen de la virgen se recuperó y, después de pasar por la iglesia de La Font d'en Carròs, fue trasladada al convento de Nuestra Señora del Pino, de Oliva, residencia de los padres

franciscanos. Los sepulcros de los señores de Rebollet quedaron ocultos entre las ruinas del castillo.

2. LOS PROTAGONISTAS

Y aquí empieza nuestra historia, con dos personajes fundamentales: la duquesa de Gandia-condesa de Oliva, y don Gregorio Mayans y Siscar, retirado en Oliva, después de haber abandonado la Real Biblioteca en 1739. Resulta evidente que a Gregorio Mayans no le gustaba vivir en un pueblo de señorío. Sus palabras, tomadas de una carta a su tío Gaspar Pasqual, son clarificadoras: “Digo, pues, si Dios los diere.” (TEXTO, *Epistolario*, xxv, octubre de 1734)

Este proyecto, expuesto en plena juventud y siendo bibliotecario real en Madrid, constituye la expresión de un criterio definido. Los privilegios de los grandes señores del Antiguo Régimen influían en la economía de los pueblos sujetos a criterio del aristócrata, que normalmente (como en este caso) residían en la Corte. También gozaban los señores de privilegios jurídicos. En el caso concreto de Oliva, el control señorial se ejercía por medio del gobernador del condado, que residía en el palacio, y por medio del ayuntamiento, que también controlaba con el nombramiento del alcalde, el síndico y los regidores. Resulta lógico pensar que Mayans se sintiera incómodo ante las trabas, especialmente económicas, que encontraba en los servidores del conde.

Por lo demás, don Gregorio había tratado a otros “grandes señores” en la Corte, pero en este último caso las diferencias surgieron en el campo de la cultura. Trató al marqués de Villena, director de la Real Academia de la Lengua, que teóricamente quiso nombrarle académico. Fue preceptor del hijo de los duques de Medinasidonia. Y, ya retirado en Oliva, mantuvo correspondencia con el duque de Alba para escribir una biografía de su antecesor del siglo XVI, el Gran Duque de Alba, general al servicio de Carlos V y Felipe II. El proyecto constituyó un fracaso por las veleidades del aristócrata. En este aspecto, don Gregorio pensaba, según frase que repetía con frecuencia, que los señores “consideran que hacer un favor por dejarse servir”.

Siendo bibliotecario real, también trató en Madrid, al duque de Gandia y, aunque no lo consideraba muy avispado, mantuvo una discreta relación. Y digo discreta porque en 1737 buscó el favor del duque de Gandia-conde de Oliva para conseguir un beneficio eclesiástico en la parroquia de Santa Maria, que correspondía al patronato del conde. Pero, en vez de solicitar la gracia directamente, prefirió buscar un intermediario. El beneficio vacó en enero de 1737 con la muerte de Tomás Navarro, catedrático-pavorde de Teología de la Universidad de Valencia (otro hijo de Oliva desconocido). Manuel, el hermano de don Gregorio, comunicó la noticia al erudito el 30 de enero de 1737, con estas palabras: “Al pavorde Navarro [...] y no se va perder cosa alguna”. (TEXTO, *Epistolario*, xxv)

Pues bien, don Gregorio no se valió de Jaz, sino aprovechó sus buenas relaciones con el duque de Medinasidonia (pues ejercía de preceptor del primogénito). En efecto, Medinasidonia escribió al duque de Gandia, que respondía confesando su buena disposición, si el candidato cumplía las condiciones canónicas exigidas.¹ Y, apenas seis días después, concretamente el 8 de febrero, desde El Pardo, el duque de Gandia comunicaba a Juan Antonio su presentación al beneficio eclesiástico de Santa Maria, “y no dudo de sus buenas prendas y aplicación, corresponderá a las obligaciones de el empleo”. Y el mismo duque comunicaba la recepción de la carta de gratitud de don Gregorio por la gracia concedida.² Las gestiones las llevó a cabo Manuel, su hermano, ya nombrado secretario del santo Oficio de Valencia, y, después de avisar puntualmente de los trámites, escribía el 6 de marzo de 1737: “Sobre el beneficio no queda diligencia alguna que practicar para su entera seguridad. Ojalá fuese un beneficio simple de mil pesos de renta. Tomóse ya la posesión”. Podía haber un escrúpulo, pues Juan Antonio no era todavía subdiácono, pero Manuel ya se encarga de resolver cualquier suspicacia, pues “dice la Bula que éste, y los demás beneficios de oficio, les hayan de residir *per se, vel per alium*”.³

1 Biblioteca Archivo Histórico Mayans, 50, 2-II-1737.

2 Ambas cartas en Biblioteca Archivo Histórico Mayans, 50.

3 M. Mayans a G. Mayans, 27-II-1737. Todas las cartas cruzadas entre los hermanos están publicadas en el vol. xxv de *Epistolario* de Mayans, publicado por

En consecuencia, los Mayans estaban agradecidos a los duques-condes en el campo eclesiástico. Por eso, cuando en 1740, cuando murió el duque, y accedió al ducado de Gandia-condado de Oliva, su hermana Ana María Borja, duquesa consorte de Béjar, el erudito saludó a la nueva duquesa, con reconocimiento. Éstos —la duquesa-condesa y don Gregorio— son los protagonistas. Y, en segundo plano y en relación ellos, otros personajes. Así aparece Alejandro Avargues, procurador general del ducado-condado que, residiendo en Gandia, realiza las gestiones oportunas. En Madrid, en el entorno de la aristócrata (no aparece mayor especificación de sus funciones), José Gabriel Gascó. Y, en Oliva, Juan Antonio, el hermano del erudito, que aporta, además del trabajo de copiar todos los documentos oficiales, aporta sus conocimientos históricos. Por cierto, es menester confesar que la extensa carta de don Gregorio sobre la historia del castillo de Rebollet y de los Carròs está tomada de unos estudios previos de Juan Antonio, conservados bajo el título de *Apuntamientos de Oliva*.

3. EL HALLAZGO DE LOS SEPULCROS Y EL ENCARGO DE LA DUQUESA

El 13 de mayo de 1747, la duquesa-condesa Ana María Borja, ante las noticias que le diera el gobernador del condado, solicitaba a don Gregorio que hiciera un viaje a La Font d'en Carròs y al castillo de Rebollet, y le informara de los descubrimientos y alcance histórico, pues los Carròs constituían el origen del señorío que poseían. Como puede suponerse, la duquesa alababa la capacidad del erudito y su gran cultura para interpretar los hallazgos. Don Gregorio aceptó, por supuesto, el encargo, y apenas unos días después, el 20 de mayo, escribía: “Serviré a V. Exa. como devo, yendo a la Fuente de Encarroz, i poniendo toda mi atención en la le[c]tura de la inscripción”, que, confiesa, “es mui difícil de leer por la extrañeza de sus caracteres, sino también porque muchas palabras están mui maltratadas, quedando de ellas solamente una o dos letras”. Al mismo tiempo indica la idea de esclarecer la historia de los primeros Carròs, señores de Rebollet.

el Ayuntamiento de Oliva.

En efecto, a la semana siguiente, exactamente el 27 de mayo, Mayans informa cumplidamente. En primer lugar, narra con minuciosidad el proceso de los descubrimientos arqueológicos. En enero de 1747, un agricultor de La Font d'en Carròs (Pedro Antonio Escrivá), cavando en busca de piedra para construcción en sus propiedades, encontró los dos sepulcros, también los huesos, correspondientes a Francisco Carròs, y a su hijo del mismo nombre. Conocido el hallazgo, otro agricultor de La Font (José Cabrera) decidió trasladar los restos —sepulcros y huesos— a la iglesia del pueblo y, de acuerdo con el vicario (José Company), los depositaron en la parroquia.

Después de la narración de los hallazgos, Mayans entra en unas reflexiones históricas. Quiere analizar el origen de los Carròs y, siguiendo la interpretación de los historiadores, asegura ser oriundos de Alemania. Éste ha sido el criterio generalizado hasta Roque Chabás que, en su *Historia de Denia*, al hablar de la intervención del señor de Rebollet en la reconquista cristiana de la ciudad, habla de la vinculación de la nobleza alemana con la de Nápoles por la política de Federico II, y los Carròs vendrían con la italianización de *Carrocus*. Esta interpretación explicaría el carácter marítimo de las campañas militares de los Carròs, especialmente del Almirante Francisco, cuyo sepulcro describe don Gregorio. También resulta coherente con la titulación de san Nicolás en la capilla del castillo.

En este análisis el erudito data la conquista de Rebollet en 1239, con la intervención de Carròs, en un momento en que Jaime I había marchado a Montpellier en busca de socorro. Las gracias de los monarcas a los Carròs aparecen precisadas por documentos fehacientes y las crónicas más próximas, tanto de los mismos reyes como de los historiadores Desclot, Muntaner e historiadores como Viciano.

Don Gregorio presta especial interés a determinar la personalidad concreta de los personajes que aparecen citados en los sepulcros. En esa línea cree descubrir la existencia de otro Francisco Carròs, anterior a los Francisco Carròs, padre e hijo, que estaban sepultados con lápidas marmóreas e inscripción. La deducción está basada en la cronología de la concesión de gracias reales. Este matiz adquiere importancia, porque el sepulcro mejor conservado, con inscripción completa, pero con letra

“longobárdica”, correspondía a Francisco Carròs, padre, el gran almirante muerto en Cerdeña en 1343. Por supuesto, don Gregorio transcribe al latín normal la inscripción, y da la traducción castellana. El segundo sepulcro, correspondiente a Francisco Carròs, hijo, estaba peor conservado y de la inscripción apenas quedaban unas letras que el erudito intentó completar.

Mayans era un buen historiador pero, como todo hombre, tenía sus deficiencias. En su interpretación utiliza los documentos originales más próximos a los hechos: El *Llibre dels feits* del rey Jaime I, las Cortes de la Corona de Aragón, los mejores cronistas (Desclot o Muntaner) y los historiadores clásicos: Viciano, Escolano, Diago, Miedes, Beuter, Jerónimo Blancas, Zurita... Pero se vale como complemento de *Les Trobes* de Mosén Febrer, documento falsificado por Onofre Esquerdo, aunque en apariencia bien documentado. Los Mayans estaban convencidos de que en *Les Trobes* había interpolaciones, y sabían que un historiador tan serio como Viciano no las había utilizado, pero no dieron el último paso y negar su autenticidad. Puede servirles de excusa el hecho de que, siglo y medio después, un historiador tan serio como Roque Chabás utilice *Les Trobes* de Mosén Febrer en la *Historia de Denia*.

La larga exposición finaliza con el consejo-solicitud de que la duquesa cuide de dar digna sepultura a los restos de los señores de Rebollet, recientemente descubiertos en el castillo. Y, a la semana siguiente, el 2 de junio de 1747, habiendo conseguido un fiel dibujo —que trasmitimos— de la lápida sepulcral de Francisco Carròs, padre, lo envió a la duquesa-condesa.

La duquesa Borja quedó muy satisfecha de la exposición histórica y del dibujo, como hizo saber al erudito en carta de 10 de junio de 1747. Y, en respuesta, el erudito envió una copia de su larga exposición al ayuntamiento de La Font, al tiempo que planteaba la cuestión del lugar más oportuno para colocar los sepulcros (17-VI-1747). A pesar de su afecto y amor por Oliva, considera que, dado que el vicario de La Font ya llevó los restos y sepulcros a su iglesia, en ella deben reposar. Desde esa perspectiva, planteaba cuatro reflexiones, o consejos: 1) Debe continuar excavándose en el castillo para encontrar, si fuera posible, más restos; 2) Deben

separarse los huesos de cada uno de los Francisco Carròs; 3) Conviene buscar una capilla adecuada para colocar los sepulcros; 4) Es necesario hacer una tapa nueva, para suplir la destruida, redactar una inscripción y grabarla.

Esos proyectos fueron aceptados por la duquesa-condesa, como expresaba en carta de 5 de agosto. A partir de ese momento, Mayans, en colaboración con Alejandro Avargues, procurará buscar la piedra (de Gallinera), redactará la inscripción latina de Francisco Carròs, hijo, buscará un cantero en Oliva que, bajo su vigilancia, grave la inscripción, que él mismo redactó y propuso a la aprobación de la duquesa, y hará trasladarla a La Font d'en Carròs.

Quedaban pendientes dos cuestiones. La primera consistía en determinar el lugar exacto en que colocar los sepulcros. Y, visto que la duquesa-condesa no tenía derecho de patronato en la iglesia de La Font, como en presbiterio no cabían los dos sepulcros, era necesario buscar una capilla amplia. Mayans se inclinaba por la capilla de Nuestra Señora del Remedio, que también agradó al procurador general Alejandro Avargues. En esa línea, preguntaba el erudito a la duquesa si, al precisar los títulos nobiliarios, deseaba se incluyese el ducado de Béjar. Eso sí, era preciso modificar en la inscripción el año, pues se habían retrasado las gestiones, pues la carta está fechada el 3 de febrero de 1748. El retraso tiene su explicación, pues en diciembre de 1747 había muerto el duque, su marido, como queda demostrado por las cartas de pésame, tanto del erudito, como del clero de Oliva, datadas el 26 de diciembre de 1747 (Biblioteca Archivo Histórico Mayans, 143). El planteamiento del erudito fue confirmado por el procurador general Avargues, que visitó a don Gregorio en Oliva, y habló con el ayuntamiento de La Font así como al vicario de la parroquia. Además, Avargues envió a la duquesa una copia de la inscripción de los sepulcros (pues se había perdido la anterior en el correo) y de la inscripción latina, según cartas del mismo Avargues a José G. Gascó (10-II y 17-II-1748).

Quedaba un último punto: la sepultura de los huesos encontrados, colocarlos en sus sepulcros y las exequias religiosas. Por decisión de la duquesa-condesa, las solemnes exequias se celebraron en la parroquia

de La Font d'en Carròs el 23 de abril de 1748, con la asistencia de autoridades civiles y eclesiásticas. Tenemos una descripción puntual, gracias al texto autógrafo de don Gregorio, que redactó para que el notario Roque Peinado diera fe jurídica.

Un último matiz. La aristócrata quedó muy complacida y quiso obsequiar al erudito por sus gestiones, y le envió tabaco, muy apreciado en el momento, y que don Gregorio confesó entregaría a quien supiera saborearlo (pues él no fumaba) y una preciosa caja que, con sutil halago, el erudito confesaba le serviría de recuerdo del gusto en haberla servido (6-IV-1748).

Al final de los documentos, incluimos dos breves cartas, autógrafas de la duquesa-condesa, sin fecha, ni nombre de destinatario, aunque por la redacción parecen dirigidas al vicario de la parroquia de La Font d'en Carròs.

4. DOCUMENTOS

1

Gregorio Mayans a la duquesa de Gandia, 20 de mayo de 1747.
 Archivo Histórico Nacional, Sección Nobleza, Osuna, c. 597, d. 19-30.

Exma. Señora.

Señora.

Serviré a V. Exa. como devo, yendo a la Fuente de Encarroz, i poniendo toda mi atención en la letura de la inscripción sepulcral del noble Francisco Carroz señor de Rebollet, cuyo bulto está bien conservado en la cubierta de su tumba; i si hallo dibujante que sepa copiarle bien, recibirá V. Ex. mucho gusto de verle. La Inscripción es mui difícil de leer no solo por la estrañeza de sus caracteres, sino también porque muchas palabras están mui maltratadas, quedando de ellas solamente una, o dos letras. Confío que el deseo de servir a V. Ex. me hará vencer estas dificultades: i en todo caso prometo a V. Ex. una bien distinguida relación de los quatro primeros señores de Rebollet, mui confundidos en las historias de ésta Corona de Ara-

gón: pero que procuraré aclarar con escrituras de aquellos tiempos que tratan de Francisco Carroz Padre, i Hijo sepultados en las dos tumbas que se han descubierto, i esta diligencia se deberá al celo con que V. Ex. se interessa en su memoria: apreciando yo mucho la que V. Ex. me hace mandarme: dicha que celebraré tener todas las veces que V. Exa. se dignare concedérmela.

Dios guarde a V. Exa. muchos años como he menester. Oliva a 20 de mayo de 1747.

Señora. La mayor dificultad está en hallar un buen dibujante, lo demás en una, o dos semanas se vencerá con el favor de Dios, i gusto de V. Ex. por la variedad de noticias sabidas.

Exma. Señora.

Señora.

B.S.M. de V. Ex.

Su más afectivo criado.

D. Gregorio Mayans i Siscar.

Exma. S^a. Duquesa de Gandía i de Bejar, mi S^a.

2

Gregorio Mayans a la duquesa de Gandia, 27 de mayo de 1747.
Archivo Histórico Nacional, Sección Nobleza, Osuna, c. 597, d. 19-30.

Exma. Señora.

Señora.

Obedeciendo a V. Ex. fui el segundo día de Pascua del Espíritu Santo a la villa de la Fuente de Encarroz, i después bolviendo pasé por el castillo de Rebollet para ver, i reconocer dos tumbas casualmente halladas en dicho castillo, cuyas cajas se dejaron en él; i los huessos juntamente con la tapa de una tumba, que pesa diez i siete arrovas, i tiene un bulto armado, se passaron a dicha villa para que se conservasen mejor: i aviendo puesto toda mi atención en esta

visura, i buelto el mismo día a mi estudio; para juntar cabos sueltos, i darles alguna forma que agrade a V. Ex. me ha parecido hacer una breve relación, por la qual V. Ex. no solamente se entere de todo lo que desea saber en orden a este hallazgo; sino que al mismo tiempo tenga el gusto de ver bien distinguida toda la línea de los Carroces, primeros señores de Rebollet desde su conquista.

Empezando pues por lo que ha dado ocassión a este descubrimiento, acuerdo a Vuestra Excelencia que en el territorio de la villa de la Fuente de En-Carroz, permanecen hoi muchas, i grandes ruinas del antiguo castillo de Rebollet, o Rebolledo, situado entre las villas de Oliva, i de la Fuente, casi a igual distancia, mui celebrado en nuestras historias por su fortaleza, i que merece perpetua memoria por aver estado colocada en la Iglesia que avía en dicho castillo, la milagrosa imagen de Nuestra Señora de Rebollet, que es una de las más antiguas deste Reino, la qual con ocasión de averse arruinado, i despoblado aquel castillo por causa del terremoto que hubo en el año 1598 día de S. Estevan; fue trasladada a la Iglesia de la Fuente de En-Carroz, i de allí a poco tiempo traída con mano armada al convento de Frailes Franciscos desta villa de Oliva.

Supuesta pues la ruina de aquel castillo, de su iglesia, i casas; en el mes de Enero deste presente año 1747 cavando un labrador para sacar algunos materiales de aquellas ruinas, encontró una tumba, o caja de piedra, cuyo hallazgo le dió ocassión de proseguir en cavar, i luego halló otra. Entrambas, según parece, estaban sostenidas de unos leones, i tenían unas armas gentilicias puestas en varios paveses repartidos alrededor de las cajas: las quales tenían sus tapas correspondientes, i cada una destas su epitafio, o inscripción sepulcral, puesta en la parte delantera de la orla, para que se leyese mejor.

En una destas dos tapas, que se ha conservado harto bien (porque la otra se ha hecho pedazos, i solamente queda della un pequeño fragmento, donde permanece el principio de un letrero) ai un bulto armado de punta en blanco, en figura de quien descansa, reclinada la cabeza sobre una almohada, las manos puestas en cruz una sobre otra, debajo de ellas la empuñadura de su espada, i ésta tendida, al lado derecho un puñal, a sus pies un león, i en lo demás dejo de continuar esta descripción; porque aviendo de ver V. Ex. los

debujos destas dos tumbas; sus propios ojos, i curiosa observación informarán a V. Ex. mejor, que yo: i si he de confesar la verdad, toda la atención se me va al letrado que tiene este bulto armado, escrito en dos renglones cuyas letras son longobárdicas, i mui apretadas, que también verá V. Ex. dibujados, i en ellas las roturas, que dificultan mucho la letura: pero una vez que ésta se ha logrado sin quedar rastro de duda; yo pondré aquí la inscripción con letras romanas para que sin molestia alguna pueda leerla V. Ex. Dice pues assí, no mui latinamente:

*HIC IACET NOBILIS FRANCISCUS CARROCI MAIOR DIERUM DOMINUS CASTRI DE REBOLLET QUI OBIIT IN SARDINIAM AÑO DO...
CCC XLIII XXI DIES MENSIS IA... OSSA FUERUNT DEPORTATA ET HIC INTUMULATA CUIUS ANIMA REQUIESCAT IN PACE A...*

Claramente se ve que donde se señala el año del Señor, falta la M nota del millar, por averse rompido la extremidad de la orla, i por esta misma causa faltan las tres últimas letras de la palabra AMEN. Donde dice IA no puede dejar de leerse IANUARI. I desta manera he suplido con total certidumbre otras letras, i sílabas, que faltavan por la injuria del tiempo. Traducido este letrado en romance, dice assí a la letra:

Aquí yace el noble Francisco Carroz, mayor en días, señor del castillo de Rebollet; que murió en Serdeña año del Señor mil trecentos quarenta i tres, día veinte i uno del mes de enero. Los huesos fueron trasportados, i sepultados aquí, cuya ánima descanse en paz. Assí sea.

Para mayor inteligencia deste letrado, hablaremos antes del primero, i segundo señor del castillo de Rebollet, i después de los tres Franciscos Carroces para distinguir lo mejor que se pueda, de quales de ellos son estos dos sepulcros.

Siguiendo pues este método, será mui del caso referir, i glossar unos versos de mossén Febrer, genealogista el más antiguo, i verídico, que tenemos en España, i escritor coetáneo. Este insigne poeta, conocido de mui pocos, porque hasta ahora no ha salido a luz, aunque la tiene bien merecida por aver ilustrado tanto las familias más nobles deste Reino; hablando con el rei D. Pedro de Aragón, tercero

deste nombre, llamado el de los franceses, i hijo del rei D. Jaime el Conquistador; descriviendo las armas del ilustríssimo linage de Carroz, dice assí:

Aquest escudet, que pareix fa goig,
 De plata és lo mig ab orla daurada;
 Té en cinch escudets tres faixes de roig
 Pinta en sa devisa contra lo moro boig.
 Lo Saxó Carroç quan vengué a la armada,
 Ab la sua nau serví en la conquesta
 De les dues Mallorques, demprés en València
 Al rei vostron pare, per lo qual aquesta
 Que lo mateix rei fos son coronista.
 Del alta Alemanyia tengué la ascendència
 E del mar los cónsols donen-li obediència.

Las armas que describe este poeta, son las mismas que se hallan en los paveses de que está rodeada esta tumba, en los cuales se ven el primero i quarto quartel en blanco significando el color de la plata; i en el segundo, i tercero se ven dos, o tres, o quatro fajas según quiso el escultor siguiendo su capricho, deviendo ser tres, como lo advierte el poeta genealogista, i essas rojas. Pero en esto no ai que deternos, como ni en la disposición de los escuditos.

Prosiguiendo dicho poeta dice que era Carroz Saxón. Bernardo Aclot, o Besclot, historiador catalán, que escribió en su lengua, tratando las cosas del año de la Encarnación del Señor 1229 que fue del Nacimiento 1228 empieza el cap. 13. deste modo según la traducción de Rafael Cervera: “Llegado el día de la Navidad, después de aver todos oído missa, i comulgado, el rei (D. Jaime el I de Aragón, llamado el Conquistador) armó cavallero a Carroz hijo de un conde alemán. Hízole mucha fiesta por ser principal, i valeroso. Passose con esto aquel día mui regocijado”. A este testimonio aludió Gerónimo Zurita lib. 3. de los *Anales* cap. 7. escribiendo assí: “Esto era por la fiesta de la Navidad, i aquel día de Pascua armó el rei cavallero a un gentilhombre estrangero, que le vino a servir a aquella guerra, que decían Carroz, que según escribe Bernardo Aclot autor catalán de aquellos tiempos, i parece en los registros del rei D. Jai-

me, era hijo de un conde alemán, i el rei le hizo mucha merced i le heredó después en el Reino de Valencia, i fue señor de Rebolledo”. Concuerta con lo dicho el antiquíssimo testimonio de mossén Pedro Tomich en sus *Historias, i Conquistas de los Reyes de Aragón* fol. 35. col. 3. escribió assí: “Encara hi anà un fill de un comte Alamany, qui avia nom Carroç. Estan lo Rei sobre lo siti un jorn de Nadal, feu lo cavaller, e d’aquest és eixit lo linatge Carroç”, que quiere decir: “I fue también un hijo de un conde alemán, que se llamava Carroz: i estando el rei sobre el sitio un día de Navidad le hizo caballero, i deste ha salido el linage de Carroz”. D. Bernardino Gómez Miedes, obispo de Albarracín, siguiendo a estos historiadores en el lib. 7. de la *Historia del rei D. Jaime* cap. 7. escribió assí: “Esto se hizo en el día, i fiesta solemne de la Natividad del Señor, que celebró el rei con todo el egército mui devotamente. I en el mismo día un cavallero de sangre nobilíssima llamado Carroz (según lo refiere Asclot) descendiente de los grandes de Alemaña, que seguía al rei en la guerra a su propia costa, fue armado cavallero por el rei públicamente, i con mui grande solemnidad: el qual por los grandes servicios, que al rei hizo en esta guerra, i en la de Valencia, que se siguió, llegó a ser Almirante de Mallorca, i en el Reino de Valencia fue señor de Rebolledo, que entonces era villa, i fue fundador de otro pueblo llamado la Font d’en Carroz, cuyos hijos, i decendientes, que siguieron la guerra deste Rei, i sus sucesores los reyes de Aragón, alcanzaron dellos muchas mercedes en Cataluña, Valencia, i Cerdeña”. Pedro Antonio Beuter en su *Crónica de España*, lib. 2. cap. 21. pag. 115. añadió una circunstancia sobre el padre deste cavallero, diciendo assí: “El día de Navidad armó el rei cavallero a don Carroz, que era hijo de un conde de Alemania, que era passado con el Emperador Federico en Italia en años passados: i éste su hijo quiso venir a servir al rei D. Jaime en la guerra contra los moros”. El doctor Gaspar Escolano lib. 6. de la *Historia de Valencia*, cap. 6. num. 6. añadió, que este conde Alemán, cuyo condado no explicaron los demás historiadores, era conde de Albania.

Continua mossén Febrer diciendo, que el Saxón Carroz, quando vino a la armada, con su nave, sirvió en la conquista de las dos Mallorcas. Deste servicio hizo honrosa memoria el mismo rei D. Jaime cap. 67. de la *Conquista de Mallorca* fol. 28. Repitió lo mismo mos-

sén Pedro Tomich fol. 35. col. 3. D. Berardino Gómez Miedes dice que llegó a ser almirante de la armada, que fue a Mallorca lib. 7. cap. 7. de la *Historia del rei D. Jaime*, i Escolano dice que fue capitán de la retaguardia de la armada lib. 8. cap. 7. num. 13. Esto sucedió año 1228 del Nacimiento del Señor.

Prosigue mossén Febrer diciendo que después sirvió en Valencia al rei D. Jaime el Conquistador. Pudiéramos añadir que también sirvió al rei, quando ganó a Dénia, según el M^o. Fr. Francisco Diago en los *Anales de Valencia*, lib. 7. cap. 41. fol. 342.

Aviendo sido tales los servicios de en Carroz, dice mossén Febrer: “Por lo qual consiguió que el mismo rei fuesse su coronista”. En efeto lo fue, escriviendo el rei la conquista de Mallorca en el cap. 67. f. 28. diciendo el rei que cerca de su Real persona estava en Carroz, i assí mismo escriviendo el rei la conquista de Múrcia, cap. 50. fol. 90. manifestó la grande estimación que hacía de en Carroz; pues quando se vió con el rei D. Alonso el Sabio en Almizra año 1248 solamente fue acompañado de D. Miguel de Moncada, del Maestre del Espital, i del Gimén Pérez de Arenós, i de en Carroz. Últimamente hizo el Rei mención de él en el cap. 58. fol. 92. i en el cap. 78. fol. 97.

Para significar mossén Febrer que aquel cavallero era nobilíssimo, añadió, que del Alta Alemania tuvo la ascendencia: lo qual ya queda declarado, aviendo dicho que era Saxón, i que su padre fue conde.

Finalmente concluye mossén Febrer diciendo que los cónsules del Mar le davan la obediencia, significando que era almirante del Mar, como ya queda referido.

A todo esto devemos añadir, que fue señor de Rebollet, de cuya conquista diremos algo con alguna novedad: i para averiguar mejor el año en que se ganó este castillo, devemos tener presente, que el rei D. Jaime de Aragón en su chrónica tratando de la conquista del Reino de Múrcia en el cap. 5. fol. 80. escribió así: “E nós faem armar una galea que anàssem a Muntpesller per demanar-los que-ns ajudassen per les messions que nós avíem feites en conquerir València. E anam nós enllà, e lexam en la terra n'Astruch de Bellmunt, que era Mestre del Temple, e n'Uch de Fullalquer, Mestre del Spital, e don

Berenguer d'Entença, e en Guillem Daguiló, e don Eximén Peris de Taraçona. E llevàs en Guillem Daguiló ab cavallers, e ab peons, e ab almugavars, e feya mal als sarrahins, a també als nostres, com als lurs. E sobre açò assetiaren Rebollet e preseren-lo. E nós erem-nos anats quant açò fo a Muntpesller". Iré traduciendo por partes este testimonio ilustrándole al mismo tiempo para su mejor inteligencia.

Dice pues el rei: "I nos hicimos armar una galera para ir a Montpeller a pedirles que nos ayudassen por los gastos (el rei los llama messions, i misiones el rei D. Alonso el Sabio en la lei 8. tit. 20. part. 2) que avíamos hecho en conquistar a Valencia". El rei D. Jaime conquistó esta ciudad martes día 28 de setiembre, vísperas del Arcángel S. Miguel, del año 1239 según lo escribió el mismo rei en el cap. 115. fol. 115. deviendo advertirse, que contava los años según el cómputo de la Encarnación, i assí aquel año corresponde al de 1238 del Nacimiento del Señor. Que gastos hizo el rei D. Jaime en la conquista deste reino, se puede ver en el Razonamiento del rei D. Martín, que refiere Gerónimo Blancas en sus *Comentarios de las Cosas de Aragón*, pag. 380. Lo que nosotros devemos notar, es, que año, i día se ganó Valencia, para i coartando el tiempo de la conquista de Rebollet.

Prosigue el rei diciendo: "I nos partimos para allá (esto es Monpeller) i dejamos en la tierra a n'Astruch de Bellmunt, que era Maestre del Temple". La N quando se sigue nombre propio que empieza por vocal, equivale a la enunciativa En, como ya lo advertien el *Memorial Genealógico* de Antonio Pascual Generoso, pag. 23. I así n'Astruch es lo mismo que en Astruch, de donde se origina según yo pienso el linage Struch, que quiere decir venturoso, o dichoso según Juan de Resa en el vocabulario que hizo para declaración de las obras de Ausias March. Significando pues Struch, Estruch, o Astruch, lo mismo que venturoso, o dichoso, corresponde a fortunat, fortunato, o fortuna como decían los antiguos, i por apocope fortun, que los valencianos decimos fortuný. Maestre del Temple se llamava el que era cabeza desta orden en España, como lo era n'Astruch de Bellmunt. Prosigue el rei, i dice: "I n'Uch (es lo mismo que si digera en Uch, o en Ugo) de Fullalquer Maestre del Espital, i don Berenguer Dentenza, i don Guillem de Aguilón con cavalleros, i con

peones, i con almugávares, i hacía mal a los sarracenos, assí a los nuestros, como a los suyos". (Por este daño que D. Guillén de Aguilón hizo a los sarracenos, o moros de paz, hubo g[r]randes quejas contra él, las quales refiere el mismo rei D. Jaime en su chrónica, en la conquista de Múrcia, cap. 16. fol. 83. pag. 1. i Gerónimo Zurita en sus Anales lib. 3. cap. 17. de la primera impresión) i haciendo ésto sitiaron a Rebollet, i le tomaron (entonces juzgo yo que también se ganó Oliva): "I nos (dice el rei) quando sucedió esto, avíamos ido a Monpeller". Según esta relación del mismo rei, quando en Ramón Muntaner en su *Chrónica* fol. 8. dice, que el rei tomó a Rebollet, no se ha de entender personalmente, sino por medio de sus tropas. Dicho rei entró en Monpeller día dos de junio del año 1239 del Nacimiento del Señor, i el día siguiente sucedió el eclipse tan grande que refiere el mismo rei en la conquista del reino de Múrcia cap. 15. fol. 83. con quien concuerdan los *Anales Toledanos*, el *Chronicon de Coimbra*, i el de Barcelona. Gerónimo Zurita en los *Anales de Aragón* lib. 3. cap. 36. i en los *Índices* pag. 121. Escolano lib. 3. cap. 7. col. 498. i otros muchos. Ganose pues el castillo de Rebollet después de dicho eclipse; pero en el mismo año 1239.

Pedro Antonio Beuter lib. 2. cap. 12. fol. 231. dice que ganó a Rebollet don Pedro Giménez Carroz. Sobran aquellas añadiduras de Pedro, i de Giménez, porque todas las memorias contemporáneas, solamente llaman a aquel cavallero, en Carroz, sin expressar su nombre, ni otro apellido, como se ve en los testimonios citados de la chrónica del rei D. Jaime, a que se pueden añadir muchas escrituras de aquellos tiempos, como la que cita el M^o. Fr. Manuel Mariano Ribera en su *Milicia Mercenaria*, fecha en Valencia día 4 de los idus de marzo del año 1254 pag. 52. num. 14. Otra del mismo año, i día pag. 184. num. 13. donde es mui notable que Rebollet era villa. Otra, de 8 de los idus de noviembre del año 1251 citada por el M^o. Fr. Francisco Diago en los *Anales de Valencia* lib. 7. cap. 47. fol. 153. col. 3. Otra del día 4 de las calendas de diciembre del año 1260 referida en el libro Grande de las Franquezas, que se halls en el Archivo de la Bailía General de Valencia fol. 184. Otra, fecha en Gandía en las nonas de julio del año 1281 citada por Ribera en la *Milicia Mercenaria* fol. 174. n. 4. I deve advertirse, que a un mismo tiempo avía dos Carroces, el padre que era señor de Rebollet, i el hijo casado con

una señora llamada Dª Sancha: lo qual consta de una escritura otorgada en Gandía día 2 de enero del año 1281 citada por el M^o. Ribera pag. 168. n. 1. de su *Milicia Mercenaria*. Como un error pues suele ocasionar otros, el de Beuter fue causa de que Escolano llamasse al padre de diversas maneras, i con gran inconstancia, pues ya le nombra en Carroz, lib. 6. cap. 16. num. 5. ya D. Pedro Gimén Carroz, cap. 19. num. 9. I aviendo dicho que en Dénia avía una torre nombrada de Carroz, lob. 6. cap. 16. num. 5. después en el cap. 19. num. 9. da a entender que estava en el castillo de Rebollet.

Este mismo Carroz fue fundador de la villa de la Fuente, que por él se llamó de En Carroz según Miedes lib. 7. cap. 7. de la *Vida del rei D. Jaime*: siendo error enorme de Escolano decir que quando ganó a Rebollet, ya avía fundado la villa de En Carroz, lib. 6. cap. 22. n. 3. lo qual es contra toda verosimilitud; porque no siendo dueño del castillo, como avía de fundar tan cercal dél.

Supuesta la referida distinción de los dos Carroces, padre señor de Rebollet, i hijo casado con doña Sancha; la inscripción sepulcral, que es el principal asunto de esta carta, a ninguno de los dos pertenece, sino que es del noble Francisco Carroz, que en el epitafio se llama *maior dierum*, mayor en días, dando a entender que entonces avía dos que se llamaban Francisco Carroz, mayor, i menor. Digo entonces, a saber en el año 1343 porque antes deste tiempo ya avían concurrido también dos Franciscos Carroces; el mayor de los quales fue almirante, de quien hace mención Zurita en los *Anales*, lib. 6. cap. 44. fol. 39. pag. 1. cap. 49. fol. 43. pag. 2. cap. 50. fol. 44. pag. 2. i Francisco Carroz hijo del almirante, de quien hace mención el mismo Zurita lib. 6. de sus *Anales* cap. 43. fol. 40. pag. 1. cap. 63. fol. 52. pag. 2. lib. 6. cap. 16. fol. 74. p. 1.

Prosigue la inscripción, i dice, que el noble Francisco Carroz era señor del castillo de Rebollet; i concluye diciendo que murió en Sardenia año del Señor 1343 día 21 del mes de enero.

Supuesto el año cierto de su muerte, distingamos no sin alguna novedad tres Carroces llamados Franciscos. El primero es aquel a cuya instancia el rei D. Jaime el II hallándose en Zaragoza el día antes de los idus de junio, esto es, el día doce del año 1304 otorgó a los del castillo, i villa de Rebollet, i de sus tierras con sus bienes, i

mercadurías, la franqueza de todo peage, leuda, portage, peso, medida, passage, ribage, i de qualquiera otra costumbre nueva, i vieja, puesta, i por poner por todos los lugares de sus señoríos, por mar i por tierra, i por agua dulce, pero no más que para quanto el rei quiesse según consta del fol. 106. del libro Grande de las Franquezas que está en el Archivo de la Bailía General de Valencia.

El segundo Francisco Carroz fue hijo del que acabamos de referir, según consta de dicho libro, donde se lee, que acudiendo después D. Francisco Carroz hijo, i heredero del dicho D. Francisco al rei D. Pedro de Aragón, le confirmó el rei la misma franqueza hallándose en Valencia en las calendas de marzo del año 1338 para mientras a él pluguiese. I por no deja assí esta franqueza, añadiré que el rei D. Alonso V hallándose en Valencia día 20 de noviembre del año 1417 a ruegos de Ramón de Riusech, alias Bernardo de Centelles de su consejo, mariscal de Aragón, i de Sicilia de quien eran Rebollet, i Oliva, otorgó para siempre esta franqueza a los Rebollet, i de Oliva, i de sus términos, i de nuevo la concedió para unos, i otros, i añadió que lo gozassen también de almodinazgo, astorage, carnage, carnerage, borregage, pontage, travetage, mogerifazgo, almudinático, gabela, duana, i qualquier pecho. Todo lo qual consta del referido libro de las Franquezas fol. 283. Constando pues deste libro que en el año 1338 vivía Francisco Carroz, señor de Rebollet, distinto de otro Francisco Carroz, padre suyo, ya difunto, me persuado, que el padre es el almirante Francés Carroz, de quien hace mención Zurita en los *Anales* lib. 6. cap. 44. año 1323. cap. 49. año 1324. cap. 50. i cap. 51. año 1325. cap. 61. i cap. 63. año 1326. I también distinto de Francisquín Carroz, de quien habla Zurita lib. 7. cap. 16. fol. 74.

Este mismo Francisco Carroz de quien vamos hablando, es aquel, a quien el rei D. Alonso el IV estando en Valencia en los idus de marzo, esto es día 13 del año 1330 dio el mero imperio, i su egercicio en su lugar de Rebollet, i en su villa de Oliva, i lugar de la Fuente, i en lo demás de su territorio según consta del libro 4 de la Bailía que trata de las enagenaciones del patrimonio real. I Francisco Carroz, segundo deste nombre de quien habla la inscripción, que vamos declarando, es aquel, que quando el rei D. Pedro bolvió a Valencia, combidó al rei en Oliva, como lo dice el mismo rei en su *Crónica* cap. 21. fol. 123. col. 3. de la *Crónica* de Miguel Carbonell, en la

qual se halla incluida la de aquel rei, i esto sucedió año 1339 según el cap. 24. de la referida chrónica del rei. I lo mismo dice Zurita en el cap. 47. del lib. 7. de sus *Anales*, el qual señaló la causa de aquel viage del rei lib. 6. cap. 46. de los *Anales*, i en sus *Índices* pag. 253.

El tercero Francisco Carroz es otro que vivía año 1343 quando murió éste de quien habla la inscripción, llamado por esso mayor en días, a distinción de otro menor.

Este Francisco Carroz mayor, a quien pertenece esta inscripción, era suegro de D^a. Teresa Giménez de Burriol, la qual sobrevivió, i quedó señora de dicho castillo, i honor de Rebollet, i era viva aún en el año 1346 i esto consta del segundo libro de la Bailía fol. 106. Estava casada con Francisco Carroz el Menor, i el día 4 de los idus de enero, esto es, día 10 compró de su marido el estado de Oliva en el qual estava incluido el de Rebollet, según consta de la escritura, que autorizó Juan Doménech notario. Esta señora parece que fue hija de Pedro Giménez de Borriol que tenía privilegio especial para compra feudos, según consta del privilegio que se le dio día último de noviembre del año 1330.

De lo dicho parece que se infiere, que el Dr. Escolano en el lib. 8. de la *Historia de Valencia* cap. 7. num. 17. engañado quizá de alguno que quería hacer algún falso entroncamiento, dice, que en el año 1334 vivía Estevan Carroz, señor de Rebollet, i no sé yo que este castillo aya tenido en aquel tiempo tal señor, si no se descubre alguna prueba que merezca crédito.

Advertiré de passo, que tener en honor un castillo, o tierras, no era otra cosa que darlas a alguno para que las tuviese a su cargo amparando los moradores dellas, los quales davan al señor honorario cierto tributo annual; i quitar los honores era quitar el cargo de tales tierras, i no otra cosa, como lo explica Brandaon lib. 9. de la *Monarquía Lusitana* cap. 6. lo qual se puede ilustrar con lo que dice Zurita en sus *Anales*, lib. 1. cap. 21. I sobre las causas de quitar el feudo honorario puede verse Tarazona en sus *Instituciones de los Fueros, i Privilegios del Reino de Valencia*, lib. 3. tit. 26. pag. 355.

Continua la inscripción, i dice, que los huessos de Francisco Carroz fueron transportados, i sepultados en la referida tumba, que estava colocada en una capilla de la iglesia del castillo de Rebollet.

Quedando ya averiguado de que Francisco Carroz hace mención la inscripción que hasta ahora avemos declarado; veamos si se puede saber de que otro Francisco Carroz habla la otra de la qual solamente ha quedado el principio de ella en una pedacillo de la cubierta de la tumba, que solamente dice DOMINUS FRA ... en letras longobárdicas; pero algo más claras, que las otras, i ésto me inclina a creer que en este sepulcro estava sepultado Francisco, tercero deste nombre, hijo del antecedente, i por necesaria consecuencia menor en días. Si huvieran parecido los otros pedazos de la tapa, i ésta se huviera conservado tan bien, como la caja, que está entera, podríamos hablar con mayor certeza.

Pero se ha conservado lo principal, que son los huessos de uno, i otro Francisco señores de Rebollet, porque las cajas de piedra donde estavan depositados resistieron a la grande ruina que causó el terremoto, i assí mismo la cubierta donde se halla el bulto del noble Francisco Carroz el Mayor, al qual solamente falta la cara, i la cabeza del león que tiene en su pies, i un pedazo de la espada, quedando todo lo demás mui bien conservado a pesar del tiempo, que finalmente todo lo consume.

El cadáver de D. Francisco Carroz el Mayor, cuya calavera se mantiene entera con quatro muelas, i sus huesos denotan que fue hombrón, fue traído de Serdeña a España para que sus huessos descansassen en una capilla que avía en la iglesia de su castillo de Rebollet, de cuya capilla todavía permanecen hasta un estado de hombre las paredes fabricadas de piedra labrada. V. Ex. considerará, i mandará de que manera, i con que decencia deven ser tratadas las reliquias de unos señores tan principales, que aviendo sido personas de tantos méritos, han estado sepultados tantos años entre aquellas ruinas con un total olvido, deviéndose a su memoria una buena correspondencia. I ahora que sus huessos están fuera de sus propios sepulcros, i del señorío donde quisieron estar esperando la resurrección universal, piden aquel derecho de sepultura, que como devido de justicia, i por derecho de gentes, pidió Abrahán aún a los estraños. Yo me persuado que por gran dicha suya se han descubierta sus huessos en tiempo de V. Ex. que obrando con su acostumbrada piedad, la egercitará de la manera que juzgue más conveniente assí a los difuntos, como a sus vassallos. I pues en esta

ocasión me ha franqueado V. Ex. la honra de mandarme que yo le haga el corto obsequio desta relación, dígnese de continuármela en lo demás que yo sea capaz de servir a V. Ex. cuya vida Dios guarde como deseo, i he menester. Oliva a 27 de mayo de 1747.

Exma. Señora.

Señora.

B.S.M de V. Ex.

Su más obsequioso venerador:

Exma. Señora. Duquesa de Gandía, mi Señora.

Don Gregorio Mayans i Siscar.

3

Carta de Gregorio Mayans a la duquesa de Gandia, 2 de junio de 1747.
Archivo Histórico Nacional, Sección Nobleza, Osuna, c. 597, d. 19-30.

Exma. Señora.

Señora.

Ésta sólo sirve para acompañar el dibujo de los sepulcros hallados en el castillo de Rebollet, con cuya vista quedará V. Ex. llenamente informada, i yo con el gusto de aver logrado la dicha de servir a V. Ex. como lo deseo en quanto sea de su agrado, i de mi posibilidad.

Dios guarde a V. Ex. muchos años como he menester. Oliva a 2 de junio de 1747.

Señora por medio de una persona mui erudita medié a V. Ex. la explicación de las inscripciones sepulcrales para que tuviese V. Ex. una aventajada interpretación en lo que yo no supiere explicarme. Deseo que el dibujo llegue sin maltratarse para lo qual me he valido del Dr. Avargues, conformándome en todo con la orden de V. Ex.

Exma. Señora.

Señora.

B.S.M de V. Ex.

Su más obligado criado

Exma. S^a. Duquesa de Gandía, mi S^a.

Don Gregorio Mayans i Siscar [Firma]

4

Carta de Gregorio Mayans a la duquesa de Gandia, 17 de junio de 1747.
 Archivo Histórico Nacional, Sección Nobleza, Osuna, c. 597, d. 19-30.

Exma. Señora.

Señora.

No me tiente V. Ex. a vanidad con tan excesivas honras. Bastaría que V. Ex. se dicesse por bien servida de mi corto obsequio, sin querer engrandecerle con superiores alabanzas. En mi relación puse especial cuidado en no salir de la línea recta de los señores de Rebollet para que qualquiera pueda verla sin inconveniente alguno. I, aún aviendo procedido con esta cautela, no he querido dar copia a la vila de la Fuente de Encarroz hasta que V. Ex. se dicesse por bien servida. I assí, aviendo yo logrado esta dicha, comunicaré un traslado de dicha villa para que sus vecinos sepan con toda distinción los señores que estaban sepultados en dichas urnas.

Mandándome V. Ex. que diga yo mi parecer, no es razón que me dege trasportar del amor que tengo a mi patria Oliva. I assí, aunque ésta es hoi, i tiempo ha que es cabeza de este partido; no dejo de considerar que estos señores de Oliva, i del castillo de Rebollet, fueron distintos, e independientes; i una vez que el vicario de la Fuente luego llevó a su iglesia los huessos que avía en las tumbas, poniéndolos en la sacristía, i en el trassagrario; parecería cosa violenta que el pleban de la iglesia de Oliva interviniessse en la traslación. I siendo mui propio del genio de V. Ex. obrar con suavidad; soi de sentir que V. Ex. deve mandar a los de la Fuente que hagan la traslación al puesto que V. Ex. señalare. Para efectuarlo bien me parece que deven preceder algunas diligencias.

La primera la que V. Ex. ha mandado que se haga de cavar con tiento para ver si parecerán los fragmentos de la tapa hecha pedazos a fin de reconocer si se descubrirán más noticias. Esta diligencia ya se va practicando.

La segunda, separar los huesos, cosa no difícil, porque son de distinta grandeza, i cada tumba deve incluir los suyos.

La tercera, señalar V. Ex. puesto donde se ayan de colocar estos sepulcros.

La quarta, mandar hacer una tapa en lugar de la quebrada, con mui pocas molduras poniendo en la orilla de ella una brevíssima inscripción que siga quien está sepultado, i que V. Ex. ha mandado restituir este sepulcro. I esto mismo puede añadirse en la otra tumba, cuya inscripción ha quedado poniendo en la orilla de ella (donde huviere lugar, que sí lo avrá) que V. Ex. ha mandado restituir dicho sepulcro. Esto es mui frequente en toda la Antigüedad, i deve hacerse con suma sencillez, i ai pocos que sepan este género de estilo propio de inscripciones; no deviendo decirse sino que aviendo caído los sepulcros por el terremoto del año 1598 aviendo sido descubiertos el año 1747 V. Ex. mandó reponerlos. I esto en latín con las fórmulas, i abreviaturas acostumbradas. De todo esto se podrá hacer una escritura para perpetua memoria, archivándola en la Fuente de Encarroz, i donde V. Ex. quiera. V. Ex. pensará sobre esto, i mandará lo que sea de su agrado.

Repítome a los pies de V. Ex. con la mayor veneración. Dios guarde a V. Ex. muchos años como deseo, i he menester. Oliva a 17 de junio de 1747.

Exma. Señora.

Señora.

B.S.M de V. Ex.

Su más obligado criado

Exma. S^a. Mi S^a. Duquesa de Gandía i de Bejar.

Don Gregorio Mayans i Siscar.

5

Carta de Gregorio Mayans a la duquesa de Gandia, 19 de agosto de 1747.
 Archivo Histórico Nacional, Sección Nobleza, Osuna, c. 597, d. 19-30.

Exma. S^a.

Señora.

El sábado passado, quando ya no avía tiempo para responder, recibí la de V. Ex. de 5 de agosto, en que se dignó mandarme, que haga yo labrar la tapa para una de las dos tumbas: i que componga las inscripciones, que ha de aver en ellas comprendiendo con brevedad lo que sirva para memoria de los venideros. Procuraré obedecer a V. Ex. en todo puntualíssimamente, i embiaré las inscripciones antes que se esculpan, i también la minuta de la escritura, para que nada se egecute sin que preceda la aprovación de V. Ex. En quanto al lugar de la colocación se ha encargado el Dr. Avargues de hacer ver, si en el archivo de Gandía ai alguna memoria de patronazgo; i yo quando passaré a la Fuente procuraré ver, si en alguna de las capillas de aquella iglesia ai algunas armas gentilicias de los señores Carroces, o de los progenitores de V. Ex. De qualquier cosa que se ofrezca, daré cuenta a V. Ex. para que mande lo que le parezca, i assí asegure yo el acierto, i mérito de mi obediencia.

Dios guarde a V. Exa. muchos años como he menester. Oliva a 19 de agosto de 1747.

Exma. Señora.

Señora.

B.S.M de V. Ex.

Su más obligado criado.

Exma. S^a. Mi S^a. Duquesa de Gandía i de Bejar.

D. Gregorio Mayans i Siscar.

6

Carta de Gregorio Mayans a la duquesa de Gandia, 7 octubre de 1747.
 Archivo Histórico Nacional, Sección Nobleza, Osuna, c. 597, d. 19-30.

Exma. Señora.

Señora.

La tapa de la tumba que V. Ex. me mandó que yo hiciese labrar, ya está hecha con mis pocas molduras, las necesarias para la hermosura. La piedra es de la misma calidad, que la de las tumbas, siendo una i otra de Gallinera según afirma el cantero, i assí parece. También se han hecho quatro pies, o apoyos mui largos, i de gran resistencia, para que metida en la pared gran parte de ellos, cada par pueda sostener toda la tumba, arrimada a la pared sin peligro de que por la debilidad de los pies caigan las tumbas, que son mui pesadas. Los dichos pies tienen posquíssimas molduras en la frente expuesta a la vista, i en lo demás ninguna. Estos pies, o apoyos dentro de dos, o tres días haré que con tiempo se conduzgan a la Fuente de Encarroz, i la tapa quedará aquí en Oliva para que un religioso que sabe pintar letras, las escriba, i después el cantero no tenga otra cosa que hacer, sino seguir los vestigios de ellas. Pero antes embío el letrero para que V. Ex. le vea, i juzgue si necesita de enmienda, o de alguna añadidura. Yo como sé la modestia de V. Ex. i me hago cargo de que este reparo de las tumbas, y su traslación, i colocación se hace por orden suya, no he querido poner en la inscripción cosa que suene a vanagloria, sino que la he concebido con los términos más precissos. Dice assí:

HIC SITUS EST NOBILIS FRANCISCUS CARROCI, DOMINUS CASTRI REBOLLET, CUIUS SEPULCRUM TERRAEMOTU COLLAPSUM ANNO MDXCVIII, ET RUINIS OPPRESSUM, REPERTUM TANDEM ANNO MDCCXLVII. REFICI, EX ILLA ARCE DIRUTA IN HAS SACRAS AEDES COMPORTARI, ET PONI IUSSIT EXCELENTISSIMA DOMINA MARIA ANNA BORGIA, CARROZ, CENTELLAS, ETC. DUCISSA GANDIAE, ET BEJARIS COMITISSA OLIVAE, DOMINA REBOLLET, AC FONTIS CARROCI, ETC.

Quiere decir. “Aquí yace el noble Francisco Carroz, señor del castillo de Rebollet, cuyo sepulcro derribado por un terremoto año mil quinientos noventa i ocho, i cubierto de ruinas, aviéndose descubierto finalmente en el año mil setecientos quarenta i siete, mandó renovarle, transportarle de aquel castillo arruinado a esta iglesia, i colocarle, la Exma. S^a. D^a. Mariana de Borja, Carroz, Centellas, etc: duquesa de Gandía i de Bejar, condesa de Oliva, señora de Rebollet, i de la Fuente de Encarroz etc”.

Luego que V. Ex. me ordene que se esculpa la inscripción, se esculpirá, i se conducirá la tumba a la Fuente de Encarroz.

Como la caja, i tapa de la otra tumba no necesita de remiendo, no es necesaria otra inscripción, ni ai lugar para ponerla, pues le ocupa la antigua, que deve conservarse.

En quanto al lugar en donde estos sepulcros se pueden colocar, no ai memoria de que los señores de Rebollet tuviessen capilla propia en la iglesia de la Fuente de Encarroz, quizá porque la tenían en el castillo de Rebollet. En capilla particular no conviene poner estos sepulcros. La villa de la Fuente de Encarroz tiene dos: la del Santo Christo, i la de nuestra Señora del Remedio. De éstas puede elegir V. Exa. la que quiera, escribiendo a la villa qual es su voluntad. I por último V. Ex. ordenará en todo lo que le pareciere más conveniente, procurando no dar celos con mi intervención; que ésto no quita que en todo lo demás que yo pueda servir, i obsequiar a V. Ex. se sirva honrarme con sus preceptos, que en todo tiempo obedeceré con sumo gusto.

Dios guarde a V. Exa. muchos años como suplico i he menester. Oliva a 7 de octubre de 1747.

Señora. Yo parto a Valencia donde esperaré la respuesta i órdenes de V. Ex. i Víspera de todos los Santos ya estaré en Oliva.

Bien puede V. Ex. volver a mandar al Dr. Pont que haga conducir las tumbas del castillo de Rebollet a la Fuente; porque yo ya estoi cansado de decírselo i a esto aluden los celos que digo. Las tumbas están allí expuestas a que algún malicioso las quiebre. Ya daré razón a V. Ex. del coste, que será moderado.

Exma. Señora.

Señora.

B.S.M de V. Ex.

Su más obligado criado.

Exma. S^a. Mi S^a. Duquesa de Gandía.

Don Gregorio Mayans i Siscar.

7

G. Mayans a la duquesa de Gandia, 16 de diciembre de 1747

Biblioteca Archivo Histórico Mayans, 143.

Exma. Señora

Señora. Dios ha querido que V. Exa. le haga uno de los mayores sacrificios de su voluntad en la muerte del Sr. duque de Béjar, mi Sr. El mismo Todopoderoso acepte la resignación de V. Ex., premie las virtudes del difunto; i por el mérito de su venida al mundo, alargue i prospere la vida de V. Exa. muchos años como suplico i he menester. Oliva a 16 de diciembre de 1747

Exma. Sra. Duquesa de Gandía.

8

G. Mayans a duquesa de Gandia, 3 de febrero de 1748.

Biblioteca Archivo Histórico Mayans, 143.

Exma. Señora

Señora. Juntamente con ésta embío la copia de la carta que escribí a V. Ex. sobre el hallazgo de los dos sepulcros de los señores de Rebollet, por aver entendido que se ha traspapelado, i que V. Ex. quiere tenerla; i al mismo tiempo, digo, que en carta que escribí a V. Ex. día 7 de octubre del año passado, avisé estar hecha la tapa del un sepulcro con todas las circunstancias que V. Ex. me mandó,

faltando únicamente que se ponga la inscripción por la qual conste que V. Ex. ha mandado renovar el sepulcro i trasladarle; de cuya inscripción embié a V. Ex. la fórmula que me pareció conveniente, no haciendo esculpirla hasta que V. Ex. lo mandasse. Por cuya causa dicha tapa ha quedado aquí en Oliva, para que con mayor comodidad se haga la inscripción, quando V. Ex. lomande. I aviendo sobreenido lo que Dios ha ordenado, para que V. Ex. tenga más que ofrecerle, mandará V. Ex. decir, si es de su gusto, quede, o se quite, el dictado de duquesa de Béjar. El año, es cierto, que debe mudarse, no aviéndose hecho en el antecedente la traslación.

En quanto al lugar donde estos sepulcros se pueden colocar, ya escriví a V. Ex. que no quedava memoria de que los señores de Rebollet tuviesen capilla propia en la iglesia de la Fuente de Encarroz, quizá porque la tendrían en el castillo de Rebollet. En otra capilla de algún particular no conviene poner estos sepulcros. La villa de la Fuente tiene dos, la del santo Christo i la de Nuestra Señora del Remedio. De éstas puede V. Ex. elegir la que quiera, escribiendo a la villa i al vicario cuál es su voluntad. La mía en todo está pronta al mayor obsequio de V. Ex. cuya vida Dios guarde muchos años como deseo i he menester. Oliva a 3 de febrero de 1748.

Exma. Sra. Duquesa de Gandía, mi Sra.

9

Carta del doctor Alejandro Avargues a José Gabriel Gascó, 10 de febrero de 1748.

Archivo Histórico Nacional, Sección Nobleza, Osuna, c. 597, d. 19-30.

Muy Sr. Mío: Ayer tarde pasó mi hijo a Oliva a verse con Mayans sobre sepulcros; y dixo éste, como haviéndosele echo saber, que madava su Exca. remitiese relación de lo que había sobre esto, por haverse traspapelado, la que tiempo hace tenía echa a su Exa. sobre lo mismo; escribió el correo pasado a su Exa., lo que aora me dice IIm, desea saber su Exa., y sólo me falta pasar mañana a la iglesia de la villa de la Fuente a ver si podrán colocarse en la capilla mayor;

para poder su Exa. elegir se haga en ella, o en una de las otras dos capillas, de que tiene Mayans avisado a su Exa., es patrona de la villa de la Fuente, y sea en la que se fuese, entiendo, que no se constituirá su Exa. encargo alguno por esto.

Sino pareciese por ahí la inscripción, que tiene de tiempo ha también remitida Mayans a su Exa., que fue en distinto correo del de la otra carta relación, que antes he dicho, podrá Ilm. avisármelo, para que yo le diga a Mayans, que la vuelva a imbiar, y si su Exa. se sirviese aprobarla, se esculpirá luego en las tapas nuevas, que están echas, y sólo les falta esta diligencia para pasarlas a la villa de la Fuente, donde paran los sepulcros, y ponerlas en ellos, con lo que iremos saliendo de esto.

Al vicario de la Fuente manifestaré la voluntad de su Exa. para que esfuerse y coadiuve en lo que se ofreciere, y conduxere para dicha traslación, y también ablaré con los del gobierno, que son patronos de las dos capillas, pues su Exa. no lo es de alguna de dicha iglesia, ni consta en la contaduría, y lo mismo denota, el no estar las armas de la casa en el presbiterio, y me acuerdo, que quando tomé la posesión de aquella villa por mi Sa. me dixeron, no tenía patronato en la iglesia, que es quanto por aora puedo participar a Ilm. a cuya obediencia me repito, con el desseo de que nuestro Señor guarde a Ilm. los muchos años que puede. Gandía, y febrero 10 de 1748.

B.S.M de V. Merced.

Seguro servidor

Dr. Alexandro Aveargues

Sr. Dn. Joseph Grabiél Gascó.

10

Carta del doctor Alejandro Avargues a José Gabriel Gascó, 17 de febrero de 1748.

Archivo Histórico Nacional, Sección Nobleza, Osuna, c. 597, d. 19-30.

Muy Sr. Mío: Haviendo pasado a la Fuente de Encarroz, como ofrecí a Ilm. en mi antecedente, fui a buscar al vicario y comunicando con él y con otros dos sacerdotes, que ay en aquella iglesia, registramos los tres el paraje más desente para colocar los dos cuerpos, que se encontraron en el Rebollet, y viendo, que en el presbiterio, no había capacidad para ello, por ser tan corto, y haver a los lados otro altar, nos pareció a todos más desente el proponer a su Exa. que la villa tiene dos capillas, una del Sto. Christo, y otra de la Virgen del Remedio, que enentrambas ay bastante capacidad, y son las capillas más desentes, que ay en aquella iglesia, y de mayor devoción, y examinando a la villa, por sí tenía inconveniente en ello, no encontraron ninguno; antes bien se conformaron muy gustosos en nuestra proposición, sin que de ella resulte gravamen alguno para el patrimonio, i assí en vista de esto podrá su Exa. expedir las órdenes, que fueren de su grado.

El vicario, y dicha villa, me comunicó, que estaban en animo de erredificar la hermita antigua, que había en Rebollet y siendo los guezos, que allí se encontraron sepultados de los Ses. condes, y que su voluntad fue, les trasladasen después de muertos a la iglesia de Rebollet, les parecía más correspondiente, se erredificase dicha capilla, o hermita de Rebollet para que quedara cumplida la voluntad de los difuntos, y que la villa se obligaría a apromptar en dicho castillo todos los pertrechos necesarios para la obra en lo que les considero animosos, según manifestaron pero siendo la fuersa de ellos corta, por estar tan empeñada la villa, piden limosna para pagar al maestro, y se sigue también la de hacer retablo, y pagar el coste de dorarle, como también madera para puertas, y ventanas, que uno, y otro sería inescusable a su Exa. por la imposibilidad de los vecinos de allí, y assí premeditado esto, su Exa. puede servirse elegir lo que tuviere por más conveniente, advirtiendo, que Mayans, también es de dictamen, que en caso de colocarse las dos urnas en la iglesia de la Fuente, son más proporsionadas las dos capillas, que he referido, que el presbiterio. Que es quanto me ha parecido expresar a su Exa. en satisfacción de lo que Ilm. de su orden me escribió. Yo quedo a la obediencia de Ilm, cuya vida guarde Dios muchos años que puede. Gandía, y febrero 17 de 1748.

B.S.M de V. Merced.

Mayor servidor.

Dr. Alexandro Avargues.

Sr. Dn. Joseph Grabiel Gascó.

11

G. Mayans a la duquesa de Gandia, 30 de marzo de 1748
Biblioteca Archivo Histórico Mayans, 143.

Exma. Señora.

Señora. Domingo por la noche recibí la de V. Ex. de 16 de marzo, quando e correo avía partido el día antes. En vista de las órdenes de V. Ex. añadí en la inscripción sepulcral las circunstancias prevenidas por V. Exa., i el lunes se puso mano en escribirla con tinta para que el cantero sin peligro de errar vaciase las letras, como lo ha ejecutado; i mañana con mucho tiento conducirá la tapa a la Fuente de Encarroz, donde ya están los sepulcros.

El martes fui a reconocer las capillas, i aviendo visto que la del Santo Christo tiene la pared del lado de la epístola mui delgada, porque en su hueco está la escalera del campanario, i assí no pueden meterse en ella los pies que han de sostener los sepulcros en la capilla, se ha hecho necesario aver de colocarlos sepulcros en la capilla de nuestra Señora del Remedio, cuyas paredes son gruesas i firmes, i la dicha capilla espaciosa, i más expuesta a la vista i mui a propósito. Se colocarán los sepulcros en parte que puedan leerse sus inscripciones, pero sin peligro de dar en ellas con la cabeza. Todo lo qual, i lo demás que convenga, avisaré a V. Exa., quando esté egecutado, para lo qual escribí ayer al Dr. Avargues que, por mi parte, nada ai que hacer, que señale día i dé todas las providencias necesarias para que quanto antes quede Ex. servida, procurando la duración de estas memorias en un año en que Dios nos amonesta con tantos i tan horribles terremotos que las mayores fábricas, i aun los montes, están expuestas a las ruinas, para que demos a su divina Magestad muchas gracias de que sobrevivimos para testimonio de

su misericordia. I assí V. Ex. consuéllese, i ofrezca su soledad a nuestro Señor, a quien humildemente suplico que conserve la vida de V. Ex. muchos años como he menester. Oliva a 30 de marzo de 1748.

Exma. Sra. Duquesa de Gandía, mi Sra.

12

G. Mayans a la duquesa de Gandia, 6 de abril de 1748

Biblioteca Archivo Histórico Mayans, 143.

Exma. Señora,

Señora. Es tanta la liberalidad de V. Exa. qu quiere que yo tenga dar i retener: tabaco para quien tomándole sepa apreciarle dignamente; i rica i primorosa caja, para que yo conserve esta memoria de la beneficencia de V. Ex., que ciertamente devía averme escusado el rubor que me causa recibir yo de V. Exa. tal género de satisfacción, siendo para mí más gloriosa la de su sola voluntad. Pero viva V. Exa. muchos años para favorecerme i honrarme de otra manera, sin disminuirme con semejantes larguezas la gloria de mi obsequio.

La tapa del sepulcro del Sr. D. Francisco Carroz, el menor en días, se trasportó ya con la inscripción en la devida forma el domingo, aviendo costado veinte pesos los quatro pies de los dos sepulcros, la dicha tapa, las hechuras de las dicho cinco piezas, el abrimiento de la inscripción i la conducción de gallinera hasta la iglesia de la Fuente de Encarroz, que son las diligencias que V. Exa. me ha mandado hacer. Dichos veinte pesos se han distribuido en los que han intervenido en dichas maniobras; i se han pagado por cuenta de V. Exa., con intervención del Dr. Avargues, de cuyo cargo son las demás diligencias. El martes vino a verse conmigo para tratar de la traslación. Sobre ella entiendo que no ai que hacer, sino obedecer a V. Exa. en todo; i assí no tuve más que decir, sino que yo exploraría los ánimos de tres o quatro clérigos de Oliva, para que el Dr. Avargues los convidasse en nombre de V. Exa. con seguridad de ir. Luego que lo he apuntado, se han mostrado mui officiosos, como es devido, Continuando todavía los terremotos, ha parecido conveniente dilatar la función para el tercer día de Pascua, si Dios quiere que cessen, i que

las rogativas se conviertan en acciones de gracias; porque ahora la gente está aturdida por lo sucedido, i por lo que se teme, aunque en los estados de V. Exa. no han avido daño de consideración por la misericordia de Dios. Mostré al Dr. Avargues la minuta de la escritura que deve recibirse en el acto de la traslación, i le pareció bien, porque comprehende las noticias conveniente, i cautela bien todos los derechos de V. Exa. dejando aparte que está concebida de manera que no pueda causar disgusto, ni a los de la Fuente, ni a los de Oliva.

Dios quiera que todo se efectúe como V. Exa. desea; i si divina Magestad conceda a V. Exa. mucha vida para hacer bien a vivos i difuntos. Oliva a 6 de abril de 1748.

Exma. Sra., mi Sra. Duquesa de Gandía

13

Minuta de acta notarial, 23 de abril de 1748.
Biblioteca Archivo Histórico Mayans, 143.

Sean quantos vieren esta escritura, hecha para perpetua memoria, que en el mes de enero del año de Nacimiento del Señor 1747, cavando Pedro Antonio Escrivá, labrador, natural i habitador de la villa de la Fuente de Encarroz, en el castillo de Rebollet, para recoger piedra de sus ruinas, encontró entre ellas un sepulcro, con su tapa, i en ella un cavallero armado, i un letrado en el lugar donde antiguamente estava edificada una capilla de la iglesia de san Nicolás de dicho castillo; i dentro del sepulcro halló una calavera con los demás huesos de un cadáver; i continuando en cavar halló otro sepulcro con los huesos de otro cadáver i algunos fragmentos de su tapa, uno de los quales conservava algunas letras; i aviéndose esparcido esta voz, noticioso de ella Josef Cabrera, labrador, natural i habitador de la Fuente de Encarroz, de su propia voluntad fue al dicho castillo de Rebollet, i condujo a la Fuente de Encarroz la tapa de aquel sepulcro con dicho armado, i la puso en la casa del Pósito de la Fuente de Encarroz; i al Dr. Josef Company, vicario de la iglesia parroquial de san Antonino de Fuente de Encarroz, antes de hacer averiguación legítima de cuyos huesos eran aquellos, los

puso de su propia voluntad en la dicha iglesia; i aviendo llegado la fama de estos hallazgos a noticia de la Exma. Señora doña María Ana de Borja, duquesa de Gandía, que lo fue de Béjar, condesa de Oliva, señora del castillo de Rebollet i de la Fuente de Encarroz, etc. Su Exa. mandó que se le diere un puntual informe de todo lo sucedido; i por las averiguaciones que se hicieron, supo que el sepulcro, cuya tapa tiene el cavallero armado, conservava la memoria del que se avía sepultado en él, pues su inscripción, cuyos caracteres son longobárdicos, dice assí en lengua latina:

Hic iacet nobilis Franciscus Carroci, mayor dierum, Dominus castri de Rebollet, qui decessit in Sardiniam anno Domini 1343, 21 dies mensis ianuarii. Ossa fuerunt deportata et hi intumulata, cuius anima requiscat in pace. Amen. Que quiere decir: Aquí yace el noble Francisco carróx, mayor en días, señor del castillo de Rebollet, que murió en Serdeña, año del Señor mil trecientos cuarenta i tres, día veinte i uno del mes de enero. Los huesos fueron trasportados i sepultados aquí. Cuya ánima descanse en paz. Assí sea.

La tapa del otro sepulcro conservava en un fragmento de ella la memoria de otro don Francisco Carroz, señor de Rebollet, i siendo sus letras algo más legibles i el mencionado señor Carroz, mayor en días, se coligió aver sido este segundo otro del mismo nombre i apellido, menor que el precedente.

Con éstos, i otros, informes, que tuvo la Exama. Señora duquesa de Gandía, consideró que que, respeto deestar arruinado el castillo del Rebollet, i assí mismo su antigua iglesia de san Nicolás, i el panteón que avía en una capilla de ella, donde estuvieron colocados los dichos sepulcros hallados entre ruinas, i no siendo decoroso que los cuerpos de aquellos señores, cuyos huessos ya estaban en la iglesia de san Antonino de la Fuente de Encarroz, por averlos puesto en ella el Dr. Josef Company, su vicario, estuviessen fuera de sus sepulcros, en lugar expuesto a las inclemencias del tiempo; resolvió su Exa. i mandó que permaneciessen depositados en la referida iglesia de san Antonino de la Fuente de Encarroz, trasportándose a ella los sepulcros i sus tapas, colocándose en la capilla de nuestra Señora del Remedio, i poniéndose después e cada uno de los dichos sepulcros su respectivo cadáver, i como estuvieron antes, precediendo

sus exequias acostumbradas en semejantes casos, haciendo constar la identidad de los referidos sepulcros, i de los huessos sepultados, entregándolos en fiel depósito al vicario, que hoy es, i a la iglesia de san Antonino de la Fuente de Encarroz. I aviendo su Exa. señalado para esta función la mañana del día 23 de abril del año 1748, en la misma se solemnizaron las exequias, i se hizo la traslación de los cuerpos de los dos señores Franciscos Carroz , mayor i menor, uno i otro señores del castillo de Rebollet, en la forma siguiente.

En la referida mañana del día 23 de abril del año 1748, se cantó en la iglesia de san Antonino de la Fuente de Encarroz una misa de réquiem de difuntos con gran solemnidad, asistiendo a esta función el Dr. Pedro Juan Peiró, vicario de dicha iglesia, concurriendo otros presbíteros de la misma Fuente de Encarroz, algunos de la Colegial de Gandía, otros de la iglesia parroquial de Santa María de Oliva, la comunidad de los religiosos de san Francisco de nuestra señora del Pino, el cabildo en pleno de la Fuente de Encarroz, i muchos otros cavalleros i personas de distinción, convidados en nombre de su Exa., sin otros que acudieron a tal solemnidad. Acabada la misa, i hecha conmemoración de las almas de los dos señores Carroces, en sufragio de sus almas, se cantaron solemnemente quatro responsos, i antes de dichas funciones eclesiásticas, el do[c]tor D. Alejandro Avargues, procurador general de la Exa. señora duquesa de Gandía, según consta de la escritura que Antonio N. , en tal parte, tal día i tal año, en presencia de todo el referido concurso, i especialmente de los testigos, que señaladamente se nombraron, teniendo entendido que Pedro Antonio Escrivá, labrador, naturl i habitador de la Fuente de Encarroz, que a la sazón estava presente, avía sido el que halló los mencionados sepulcros i cadáveres; encarándose con él, i señalándole los dos sepulcros, uno por uno, i la tapa que tiene el cavallero armado i el letrero escrito con letras longobárdicas, le preguntó si aquellas piezas sepulcrales eran las mismas que, cavando en el castillo de Rebollet, avía encontrado en el mes de enero del año passado 1747, i Pedro Antonio Escrivá, viéndolas bien, sin detención alguna, dijo que sí. Preguntóle también, si los huessos contenidos en cada uno de los referidos sepulcros le parecen los mismos que avía descubierto, i también dijo que sí.

El mismo do[c]tor D. Alejandro Avargues, viendo allí a Josef Ca-

brera, labrador, natural i habitador de la Fuente de Encarroz, que se decía aver trasportado del castillo de Rebollet a la casa de pósito la tapa del sepulcro que tiene el armado i la inscripción con caracteres longobárdicos, señal'cándole dicha pieza, le dijo que la reconociese i digesse si le parecía la misma que avía conducido del castillo de Rebollet a la Fuente de Encarroz; i aviéndola visto i reconocido bien, dijo que no tenía la menor duda, sino que le parecía i juzgava ser la misma.

Assí mismo preguntó el Dr. D. Alejandro Avargues a don Josef Almunia, presbítero, i a mosén Lorenzo Cabrera, presbítero, uno i otro naturales i habitadores de la Fuente de Encarroz, si avían oído decir, i sabían, si el do[c]tor Josef Company, vicario que avía sido de la iglesia parroquial de la Fuente de Encarroz, de su propia voluntad avía hecho aprensión de los huessos hallados en aquellos dos sepulcros, i dónde los avía puesto, i en donde estaban actualmente; a cuyas preguntas respondieron los dos uniformemente, uno después de otro, que avían oído al mismo Dr. Company que avía hecho aprehensión de dichos huesos, i los avía puesto en su iglesia de S. Antonino, parte de ellos en la sacristía, i parte en la pieza que pieza que está detrás el altar de nuestra Señora del Remedio; i afirmaron averlos visto varias veces, i parecerles los mismos que actualmente veían en su presencia, i se tenían por de dichos señores Franciscos Carroz, i que sobre todo esto no tenían la menor duda.

Finalmente, el Dr. D. Alejandro Avargues, encarándose con el Dr. Pedro Juan Peiró, vicario de la ilesia de S. Antonino de la Fuente de Encarroz, le preguntó dónde esavan i quáles eran los huessos de los dichos señores Carroces, que su antecesor, el Dr. Josef Company avía aprendido i guardado en su iglesia; i respondió están, entendiendo ser aquellos mismos que tenía delante, i al mismo tiempo los señaló con distinción.

Fenecidas, pues, dichas funciones eclesiásticas, i provada en la referida forma la identidad de los sepulcros i de los huessos que avían estado sepultados en uno i otro sepulcro respectivamente, diciendo el Dr. D. Alejandro Avargues, como procurador general de la Exa, Sra. Duquesa de Gandía, condesa de Oliva i señora del castillo de Rebollet i de la Fuente de Encarroz etc., que a su Excel^a, como sucesora única i legítima de dichos señores Carroz, toca hacer mante-

ner la voluntad testamentaria de dichos señores de Rebollet, i que la voluntad de su Exª, usando de la ficción *brevis bonus*, entregava al Dr. Pedro Juan Peiró, vicario de la iglesia parroquial de san Antonino de la Fuente de Encarroz, como a tal, i a su iglesia, los dos antiguos sepulcros con sus dos tapas, una antigua con su cavallero armado i su inscripción latina con letra longobárdica, i otra recién hecha por orden de su Exa. con su inscripción latina i letras romanas; i assí mismo le entregava, usando de la misma ficción *brevis manus* los huessos del Sr. don Francisco Carroz, el mayor, señor de Rebollet, i los del Sr. D. Francisco Carroz, el menor, señor de Rebollet; a fin de que se colocasse cada uno en su propio sepulcro; i con la condición de que unos i otros huessos estuviessen depositados en la capilla de nuestra Señora del Remedio de dicha iglesia, durante la voluntad de su Exa., o de sus sucesores en el señorío de Rebollet, según i como convenga a los derechos de su Exa. i a los de sus legítimos sucesores en el referido señorío. I el Dr. Pedro Antonio Peiró, vicario de la iglesia parroquial de san Antonino de la Fuente de Encarroz, como tal vicario, en nombre propio, i de sus sucesores, i de su iglesia, ace[p]tó dicha entrega i depósito en la forma referida, i con la mencionada condición de no perjudicar a los derechos de su Exa., ni de sus sucesores, ni contravenir a la fidelidad del depósito; i ofreció todo esto, como tal vicario, i en nombre de sus sucesores i de su iglesia.

Hechas públicamente las referidas entregas i ace[p]taciones, se hizo la colocación de dichos huessos deste modo. En el sepulcro que tiene la tapa con el bulto del Sr. D. Francisco Carroz, señor de Rebollet, mayor en días, armado de punta en blanco, i su antigua inscripción escrita en letras longobárdicas, cuyo sepulcro ya estava fijado i colocado en la pared del altar de N^{ra}. Sr^a del Remedio al lado del Evangelio, se depositaron los mismos huessos que antes contenía de dicho señor D. Francisco Carroz, señor del castillo de Rebollet, mayor en días. I en el sepulcro, cuya tapa se hizo pedazos en ele terremoto que sucedió día de san Estevan del año 1598, que fue quando se arruinaron el castillo de Rebollet i su iglesia de san Nicolás, como el panteón de los señores de Rebollet, cuyo sepulcro ya estava fijado i colocado en la misma pared del altar de nuestra Sra, del Remedio, al lado de la Epístola, pusieron los huessos del Sr. D. Francisco Carroz, menor en días, Sr. de Rebollet, aviendo manda-

do su Exa. hacer una tapa nueva, con una inscripción que conserve la memoria de dicho señor, la qual dice assí en lengua latina:

Hic situs est nobilis Franciscus Carroci, Dominus castris Rebollet, cuius sepulchrum terremotu collapsum anno 1598, et ruinis oppresum, repertum tandem anno 1747 refici, ex illa arce direptus in has sacras aedes comportari et anno proximo poni iussit Excellentissima domina Maria Anna Borgia, Carroz, Centelles, etc., ducissa Gandiae, olim Beiaris, cominissa Oliva, domina Rebollet, ac Fontis Nobles Carroci. Que quiere decir: Aquí yace el noble Francisco Carroz, señor del castillo de Rebollet, cuyo sepulcro derribado por un terremoto año 1598, i mal tratado con las ruinas, aviéndose finalmente descubierto en el año mil setecientos cuarenta i siete, mandó renovarle, trasportarle de aquel castillo arruinado a esta iglesia, i colocarle, la Exama. Señora doña María Ana de Borja, Carroz i Centelles etc., duquesa de Gandía, antes de Béjar, condesa de Oliva, señora de Rebollet i de la Fuente de Encarroz.

Cubriéronse uno i otro sepulcro con sus respectivas tapas, siendo testigos de las sobredichas preguntas, que el Dr. D. Alejandro Avargues, procurador general de su Exa. hizo a los mencionados Pedro Antonio Escrivá, a Josef Cabrera, a don Josef Almunia, a mosén Lorenzo Cabrera, presbíteros, al Dr. Pedro Juan Peiró vicario de la iglesia parroquial de la Fuente de Encarroz; i de las respuestas que todos estos i cada uno de ellos dio, i quedan referidas. Siendo assí mismo testigos de la entrega de los dos sepulcros con sus tapas i huessos en ellos contenidos, cuya entrega hizo el dicho Dr. D. Alejandro Avargues, en nombre de su Exa. al Dr. Pedro Juan Peiró, vicario de la iglesia parroquial de san Antonino de la Fuente de Encarroz, como tal, i a su iglesia debajo de la fe de fiel depósito, que dicho vicario ace[ptó en nombre suyo i de sus sucesores i de su iglesia, siendo, digo, testigos de todos los referidos dichos i hechos, i de cada uno de ellos de por sí, hulano, citano i cino..., a todos los quales, assí contrayentes como testigos, doi fe que conozco el infra firmado escrivano real; i para que todo lo referido conste i se conserve su memoria perpetuamente; por libre voluntad i espontaneidad de los referidos contrayentes, autorice esta escritura en la villa de Fuente de Encarroz la misma mañana del día 23 de abril del año de Nacimiento del señor 1748.

Autorizó esta escritura Roque Peinado, escribano real, aviendo yo hecho esta minuta.

Autógrafo de Gregorio Mayans.

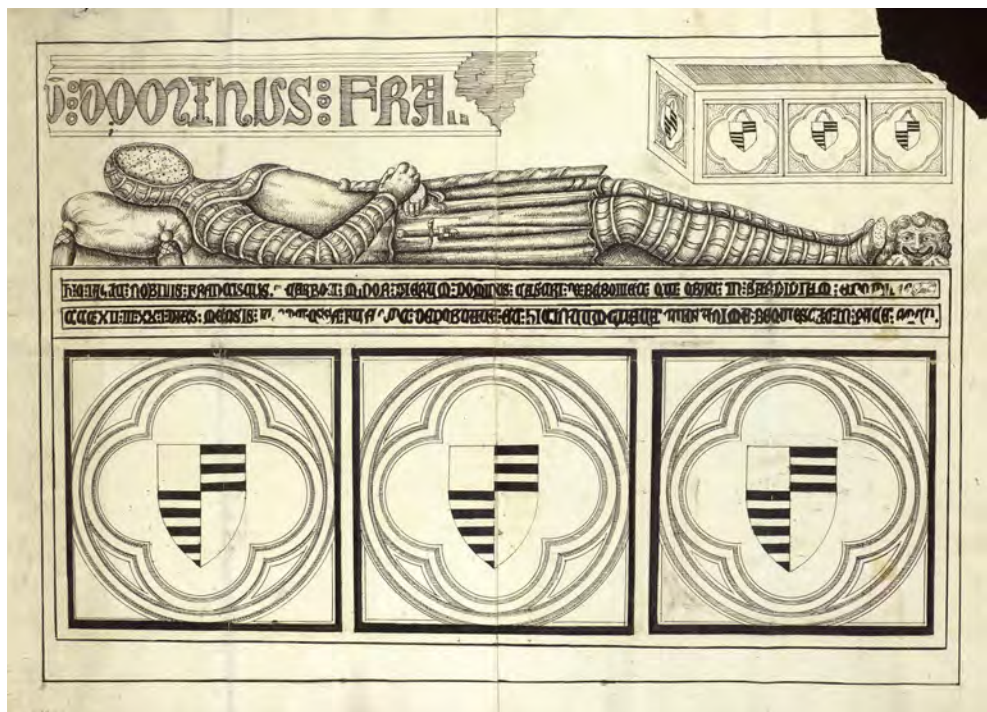
14

G. Mayans a la duquesa de Gandia, 27 de abril de 1748
Biblioteca Archivo Histórico Mayans, 143.

Exma. Señora

Señora. En la mañana del día veinte i tres de este mes de abril se celebraron las exequias de los dos señores del castillo de Rebollet en la iglesia de Fuente de Encarroz, con mucha solemnidad i gran concurso, i sobre todo sin quimera alguna, con suma conformidad de voluntades. Se provó mui bien la identidad de los cadáveres; i aunque V. Exa. no estava en possession de ellos, discurrían medio, qual es el de la ficción, que los letrados dicen *brevis manus*, esto es, suponiendo ciertas acciones ratificadas por la parte poseedora, que se dio por mui conveniente. Como lo observará V. Exa. en la escritura que minuté, concebida con arte, aunque disimulada por la sencillez, según largamente lo verá V. Exa. por el tenor de ella, aviendo quedado el Dr. Avargues con el encargo de que el escrivano que la autorizó, la ajustasse a su contexto; i supongo que este correo también embiará una copia a V. Exa., en cuyo nombre fuimos convidados más de sesenta, luciéndose en esto, i mucho más en la limosna que recibieron los obres, la liberalidad de V. Exa., que deseo tenga mui larga vida para continuar semejantes sufragios e en beneficio de las almas de sus antecessores, con gran mérito de V. Exa, cuya piedad Dios remunerere prospere. Oliva a 27 de abril de 1748.

Exama. Sra, duquesa de Gandía, mi Sra.

Dibujo del sepulcro de Francisco Carròs, señor de Rebollet.

PAISATGES DE GUERRA: LA GUERRA CIVIL I LA POSTGUERRA A OLIVA

VICENT BARRERES MARTÍNEZ, VICENT ESTRUCH SANTACATALINA,
VICENT GIRAU MESTRE, VICENT MALONDA MESTRE, VICENT MAYANS I PEIRÓ,
XELO MIÑANA ESCRIVÀ, PERE MOLL TORRES, JOAN RAMON MORELL
GREGORI, PURA PEIRÓ BERTOMEU I JOSEP SENDRA I MOLIÓ

Entre el 6 de març i el 24 de maig de 2009, el Museu Etnològic va acollir una exposició sobre la Guerra Civil i la postguerra a Oliva. La mostra, titulada “Paisatges de guerra”, va reunir diferents documents escrits (setmanaris publicats a la vila, moneda local i republicana, reproducció de dibuixos dels xiquets evacuats a l’URSS, ban del final del conflicte bèl·lic, etc.) i també fotos de l’època acompanyades, al seu peu, d’informació valuosa. Tot aquest material, recollit aleshores en vuit seccions temàtiques, ha estat recuperat i actualitzat per *Cabdells* per a oferir-lo a tothom en les seues pàgines.

PLAFÓ 1: LES ELECCIONS DE FEBRER DE 1936

El 16 de febrer de 1936 se celebren a Oliva les eleccions generals a Corts. Les eleccions convocades pel president del Govern de la República, Manuel Portela Valladares, del qual era secretari l’oliver José Martí de Veses, donen la majoria als partits d’esquerra del Front Popular.

El 20 de febrer, una manifestació recorre els principals carrers d’Oliva fins a l’ajuntament en un ambient festiu que havia de durar poc.

La mala situació de la taronja, castigada per la forta pedregada de 1935, la política de contingents —quotes d’exportació de la taronja imposades pel Govern de Madrid— i les gelades de l’hivern de 1936 empitjoren la situació econòmica, especialment la dels treballadors que pateixen per la falta de jornals.

El 25 de febrer es constitueix la Comissió Gestora que ha de governar la ciutat fins a les noves eleccions municipals. La comissió comptava amb divuit membres que trien d’alcalde Domingo Escrivà Peiró, d’Izquierda

Republicana (el partit d'Azaña), que ja havia presidit l'ajuntament constitucional en 1931.

Dels divuit membres de la Comissió Gestora d'Oliva al començament de la Guerra Civil, almenys cinc són afusellats en acabar el conflicte bèl·lic en 1939. L'alcalde Domingo Escrivà s'exilia fins a l'any 1962 a Boufarik (Algèria).

Domingo Escrivà Peiró en l'època en què va ser alcalde d'Oliva.

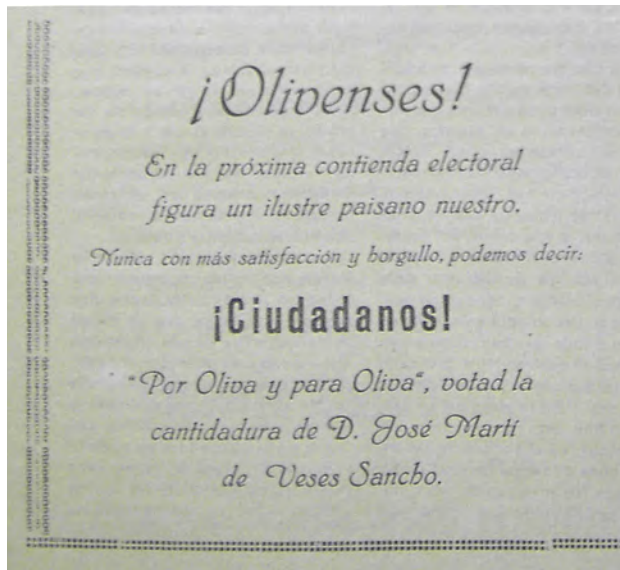
6

Pro-Paro Obrero

Donativos

José Gregori	5
A. B.	5
Juan Perez (telégrafos)	5
Navidad Garcia	15
Francisco Cabrera	15
Bar Regio	10
Vicente Llorea	5
Imprenta Bertomeu	5
Ramón Trotonda	5
Guardia Civil	14
Enrique Aleixandre	0'50
Navarro Garcia	3
Por la Fuerza Carabineros	35

Llista de donatius "Pro paro obrero", dins *Levante*, núm. 27, p. 6 (setmanari editat a Oliva, d'agost de 1935 a abril de 1936).

Anunci d'un acte polític de José Martí de Vesés, dins *Levante*, núm. 27, p. 8. José Martí de Vesés es presentava a les eleccions pel Partit de Centre, creat per Manuel Portela Valladares, president del Govern que va convocar les eleccions de febrer de 1936.

Capçalera del diari *Levante*, núm. 28, amb el titular *Una manifestación* i extractes de l'article (pp.1 i 2).

Llista dels membres de la Comissió Gestora Municipal,
 després de les eleccions de febrer de 1936, dins *Levante*, núm. 30, p. 3.

PLAFÓ 2: ECONOMIA DE GUERRA

L'exportació de taronja valenciana va ser un actiu important per a l'economia de la II República. Després del colp del 18 de juliol del 36, els dos sindicats obrers (CNT i UGT) organitzen el CLUEA (Consejo Levantino Unificado de la Exportación Agrícola).

En cada poble, dependent d'eixe organisme, apareixen els Consejos Locales Unificados de Exportación de Frutos, els CLUEF.

A Oliva, el responsable del CLUEF era José Morell Salabert, fill d'una família d'exportadors d'abans de la guerra però afiliat a la CNT, gràcies al qual va funcionar el comitè tot i les diferències entre els dos sindicats que el formaven.

En 1937 també es crea a Oliva la Colectividad de Trabajadores de la Tierra de la UGT, amb una junta directiva presidida per Manuel Bolo Sigalat.

La col·lectivitat es constitueix amb terres confiscades a propietaris exiliats o represaliats i amb les que aportaren voluntàriament alguns col·lectivistes.

Se sap també de l'existència a Oliva d'altres col·lectivitats com la Cooperativa d'Asserradors i Afiladors Mecànics, la col·lectivitat de barbers, la dels mestres d'aixa (constructors i reparadors de carros), etc.

Un altre aspecte important de l'economia de guerra a València és la fabricació d'armes que converteix antics magatzems de taronja en tallers metal·lúrgics per a la reparació i fabricació de peces d'armament.

A Oliva també hi hagué una fàbrica de projectils de canó, objectiu militar dels avions Savoia italians que la bombardejaren, sense danyar-la, el 22 d'agost de 1938.

La falta de paper moneda durant la guerra explica la iniciativa del Consell Municipal d'Oliva d'emetre cupons amb valor per als intercanvis comercials locals que també posaven en circulació les botigues. Es conserva encara una pesseta impresa amb aquesta finalitat.

C. L. U. E. F.
OLIVA

Certificado de Trabajo

El Camarada *José Aunión Muñoz*
 de *22* años de edad, domiciliado actualmente en *Oliva*
 provincia de *Tarazona* calle o plaza *G. Bizar*
 n.º *61* piso _____ y con domicilio anterior en _____
 provincia de _____ calle o plaza _____
 n.º _____ piso _____ trabaja actualmente en *el Almacén*
 (Fábrica, Taller, Oficina o Comercio) situado en la calle o plaza *Durrué*
 n.º _____ piso _____ empezando la jornada de trabajo por la
Mañana de *7* a *12* y por la *tarde* de *1*
 a _____.

Se le expide el presente documento en cumplimiento del Decreto del Ministerio de la Gobernación, fecha 21 de febrero de 1937.

En *Oliva* a *11* de *marzo* de 1937
 (Sello de la Casa) El Responsable C. T. El Responsable U. G. T.

José Caballé

Tip. D. Martínez, Pl. S. Andrés, 4-Valencia

Carnet del CLUEF de José Aunión Muñoz, presoner durant la Segona Guerra Mundial a Mauthausen.

Segells de distintes col·lectivitats.

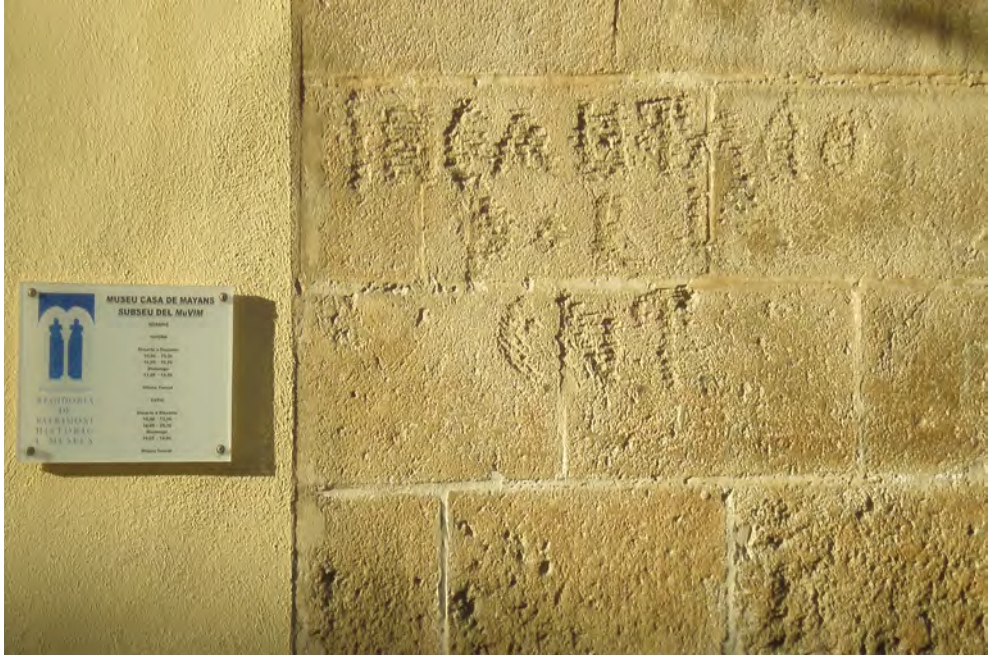

Cartell del CLUEA (Consejo Levantino Unificado de Exportación de Agrios)
(Cart. 1/125, Biblioteca Històrica, Universitat de València).

Fotografia d'Oliva presa des d'un avió Savoia italià
per a localitzar la fàbrica d'armes prop de l'estació
(Foto: Ufficio Storico, Stato Maggiore Aeronautica Italiana, cedida per Eladi Mainar).

Paisatges de guerra...

“Incautado por la CNT”, a la frontera de la Casa Maians al carrer Major.

Anvers i revers de la pesseta del Consell Municipal d'Oliva.

Damià Riera Pons, plantat i a l'esquerra de la foto amb dos milicians més, davant de l'estació de ferrocarril d'Oliva.

Paisatges de guerra...

PLAFÓ 3: LA REPRESSIÓ REPUBLICANA

El fracàs de l'alçament militar a València i la creació dels comitès antifeixistes desencadena la repressió incontrolada dels enemics polítics o socials, amb les temudes "saques" i "passejos" del "cotxe fantasma", que acaben inevitablement amb la mort dels detinguts de manera irregular.

La repressió republicana es dona a Oliva durant els mesos d'agost, setembre, octubre i desembre de 1936, durant els quals es produeix la majoria dels assassinats polítics, fins a un total de cinquanta-dos morts, fills d'Oliva o relacionats amb la ciutat.

En el *Libro de Bautismos* de la parròquia de Santa Maria d'Oliva, tom 41, full 91, es pot llegir la llista de los "mártires caídos por Dios y por España". Llista elaborada pel plebà Salvador Campos Pons a l'acabament de la Guerra Civil i recollida en l'obra de l'historiador local, José Castell Bomboí, *Sacerdotes y religiosos en Santa María La Mayor de Oliva: (1362-1996)*.

L'altra font per a valorar la magnitud de la repressió als pobles valencians és el llibre de Vicent Gabarda Cebellán, *La represión en la retaguardia republicana: País Valenciano, 1936-1939*.

Durant la guerra també hi hagué enfrontaments polítics a la reraguarda que causaren víctimes, com és el cas de Manuel Fuster Marco, dit *Minxoret* o *Melxoret*, militant de la CNT d'Oliva, mort en un "assalt" a la seu de la UGT.

Manuel Fuster Marco, dit *Melxoret* o *Minxoret*,
mort en l'enfrontament CNT-UGT en 1937.

Paisatges de guerra...

Acte al Cementeri d'Oliva davant dels nínxols dels morts en el 36 tapats amb un tapís, abans de construir el Panteó dels Caiguts.

Vicent Barreres Martínez i altres

Año 1939-

sin mas objeto que el de dar explicacion a la laguna que se advierte en la continuacion de este libro, y a la desaparicion de otros del Quinque Libro, y del archivo, hago constancia de algunos datos que sirven como de guia a la historia de los tres pasados años.

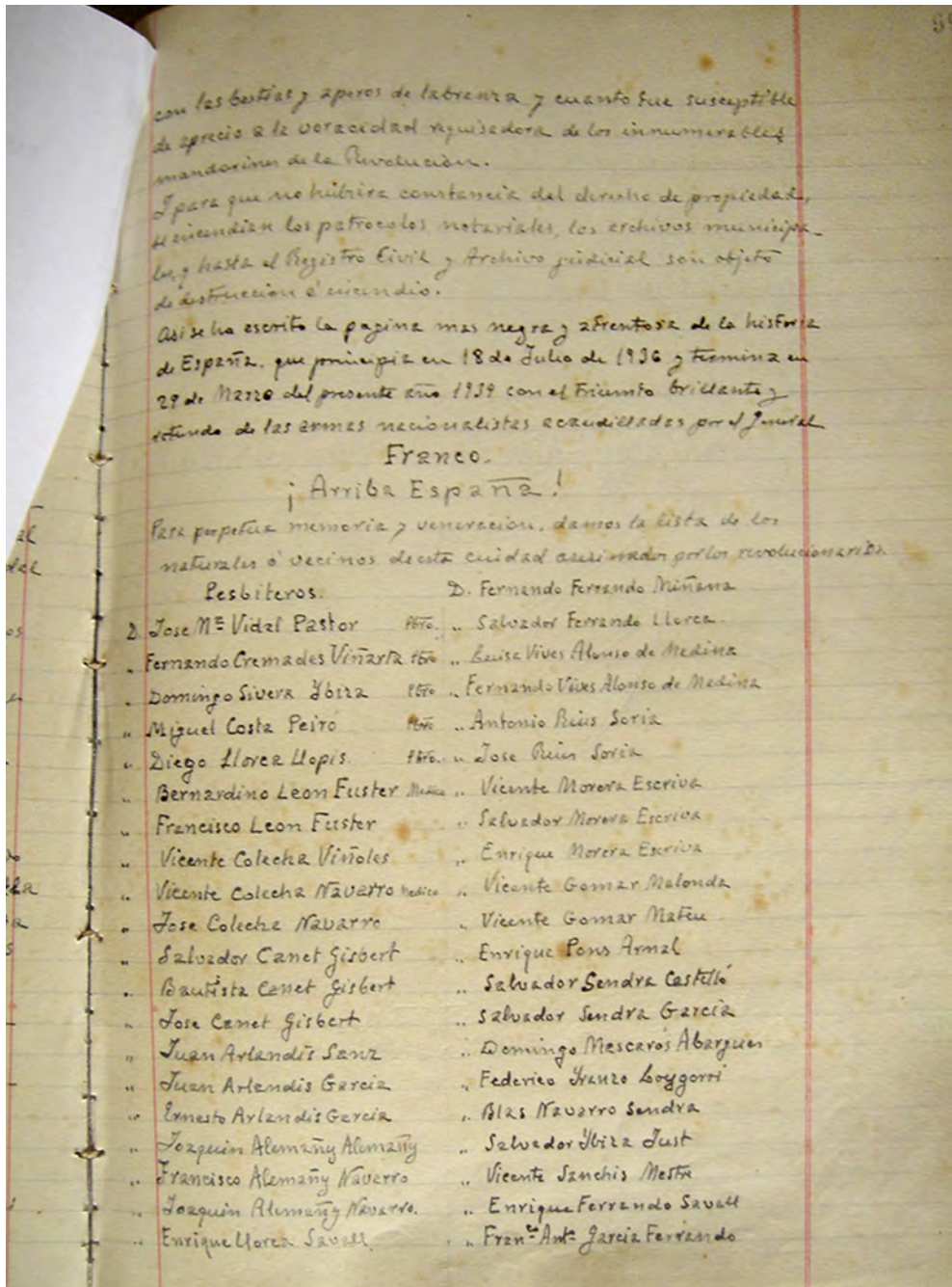
El 19 de Marzo de 1936, el alcalde Domingo Escrivá Peiro, obliga al Sr. Cura de San Roque y Sr. Píleban de Santa Maria a desalojar las respectivas abadías, se pretexta de necesitadas para escuelas.

El 2 del siguiente Abril, unos innumerados respaldados por la callada aquiescencia de la autoridad, asemeando la representación del pueblo, obliga a los referidos Sres. Curas y al Organista y Coadjutor de Santa Maria Don Jose Maria Vidal Pastor a salir de la población. Incautase el alcalde de las llaves de las iglesias y le suspende el ejercicio del culto, que pocos dias despues se restablece.

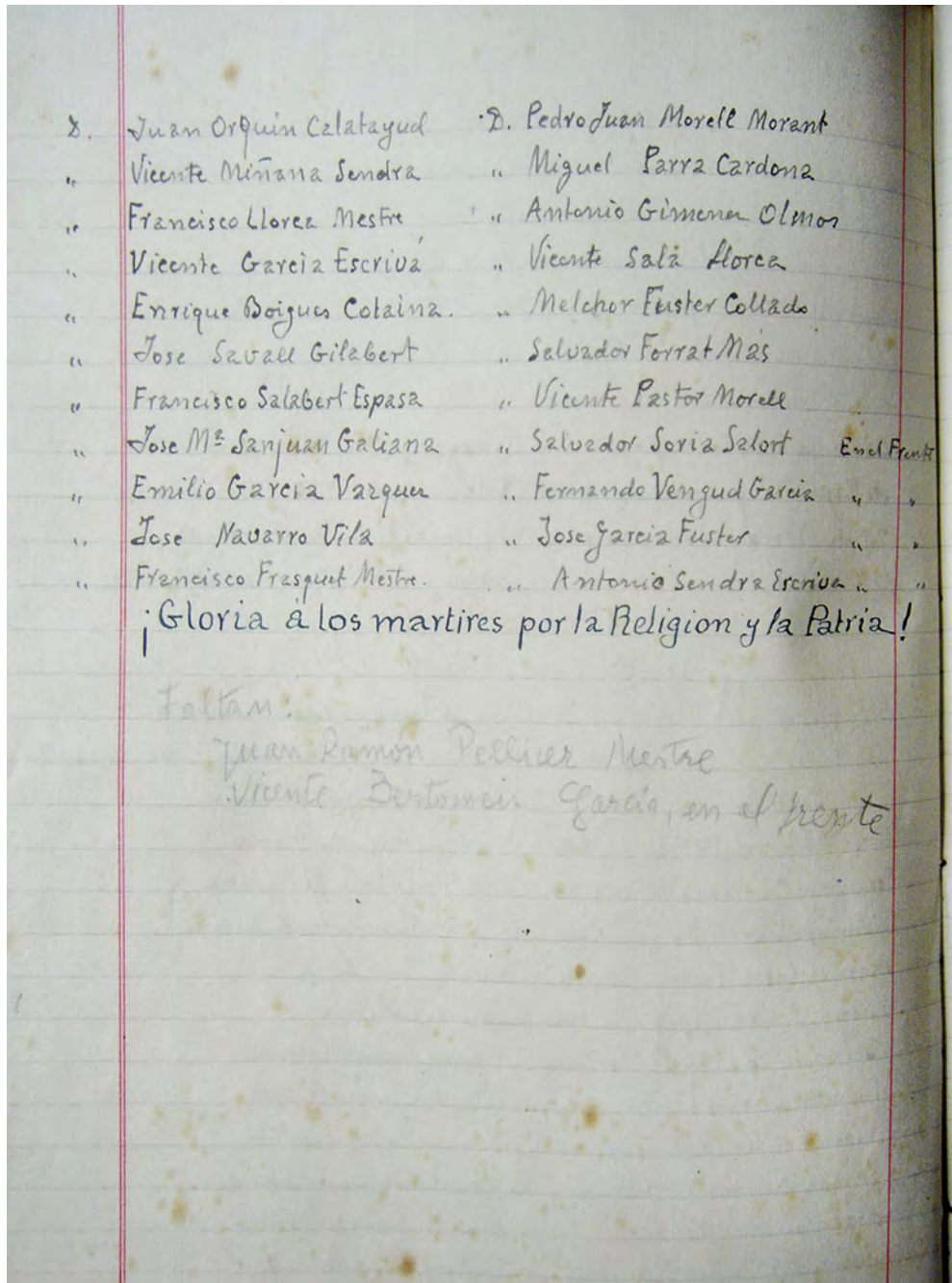
El 18 de Julio del mismo año, patrocinada por el Gobierno, por el Presidente de la Republica, surge desentrenada la Revolución a título de oponerse a la sublevacion militar contra esta Revolución, que sin ser oficial la tra publicamente; como marxista, masonica, judia, y de apellido ruso, arremete con satanica furia contra la Iglesia, la propiedad, asesinando a los Obispos, sacerdotes y religiosos de ambos sexos que huyen a su paso, y destruye los templos, incendia los archivos, roba los vasos sagrados, ornamentos, alhajas y valores de las Iglesias y quema toda manifestacion de civilizacion cristiana. En la esfera civil y social, no son menos los delinantes que comete; é involucrando cosas y personas, se roba y asesina a mansalva respaldados por una junta llamada de Sanidad publica, que firma las sentencias de muerte que se ejecutan por venganzas personales o robos de las victimas y odio a la Religion, cuando no todo junto.

La palabra requisar, sustituye a la de robar, y son requisadas las casas y sus muebles y enseres; las tierras, con

Llista dels assassinats en el 36, elaborada pel plebà Salvador Campos Pons en la postguerra.

Llista dels assassinats en el 36, elaborada pel plebà Salvador Campos Pons en la postguerra.

Llista dels assassinats en el 36, elaborada pel plebà Salvador Campos Pons en la postguerra.

Enterrament durant la postguerra, al Cementiri d'Oliva, de les víctimes de la repressió republicana.

El dipòsit de la UGT durant la guerra a la carretera d'Alejandro Cardona. Lloc de l'enfrontament on va morir Minxoret.

PLAFÓ 4: LA SOLIDARITAT REPUBLICANA: LES COLÒNIES DE REFUGIATS

El govern va organitzar l'evacuació de la població, sobretot dels xiquets i xiquetes, dels fronts de guerra. Els desplaçats de Madrid i d'altres llocs van trobar refugi a Oliva en cases particulars i col·lectivitzades a partir de 1937.

Se sap de l'existència a Oliva de tres colònies i un hospital infantil que acollien sobretot a desplaçats, però també a xiquets i xiquetes del poble, orfes i malalts. En les colònies rebien alimentació, sanitat, educació escolar i esportiva a l'aire lliure.

El Ministeri d'Instrucció Pública va obtenir ajuda internacional per a les colònies. A Oliva, és decisiva la presència de cooperants noruecs.

L'Ajuntament d'Oliva els va agrair la col·laboració canviant el nom del carrer del Natzaré, que passà a dir-se carrer de Noruega.

Les cases confiscades on es van instal·lar les colònies van ser la casa de Mayans a la platja d'Oliva —Colònia Mare Nostrum—, la casa de Brines a l'Elca —Colònia Flor de Mayo—, el xalet de Martí de Veses al camí dels Rejolars i l'hospital infantil al camí de la Carrasca, al sequer de la Coloma.

Els dibuixos dels xiquets van ser utilitzats pel Govern com a instrument de conscienciació política internacional a fi de recaptar diners.

El 15 de maig de 1937, Cultura Popular inaugurava la Primera Exposición de Dibujo Infantil Antifascista, organitzada pel Comité de València, amb la col·laboració de mestres i professors de dibuix valencians. El jurat que va seleccionar i ordenar els dibuixos estava presidit per Josep Renau, director general de Belles Arts en aquell moment.

Dibuix infantil de la Colònia Mare Nostrum al xalet de Mayans a la platja d'Oliva
(Fons de la Biblioteca Nacional a Madrid).

Tríptic del Ministeri d'Instrucció Pública, on apareixen fotos de les cases
del terme d'Oliva on estaven instal·lades les colònies de xiquets
(Fons de la Biblioteca Nacional a Madrid).

Dibuix infantil de la Colònia Flor de Mayo (Casa Avargues) a l'Elca (Fons de la Biblioteca Nacional a Madrid).

L'antic nom de Natzaré va ser substituït per Noruega, com agraïment del poble d'Oliva a l'ajut dels cooperants noruecs en les colònies infantils. (Fons fotogràfic d'Eva Koch, per gentilesa de Xavier Cortés i Amanda Gascó, de Visual Producciones, d'Alcoi).

La foto va ser publicada al diari noruec *Arbeiderbladet* al febrer de 1938.

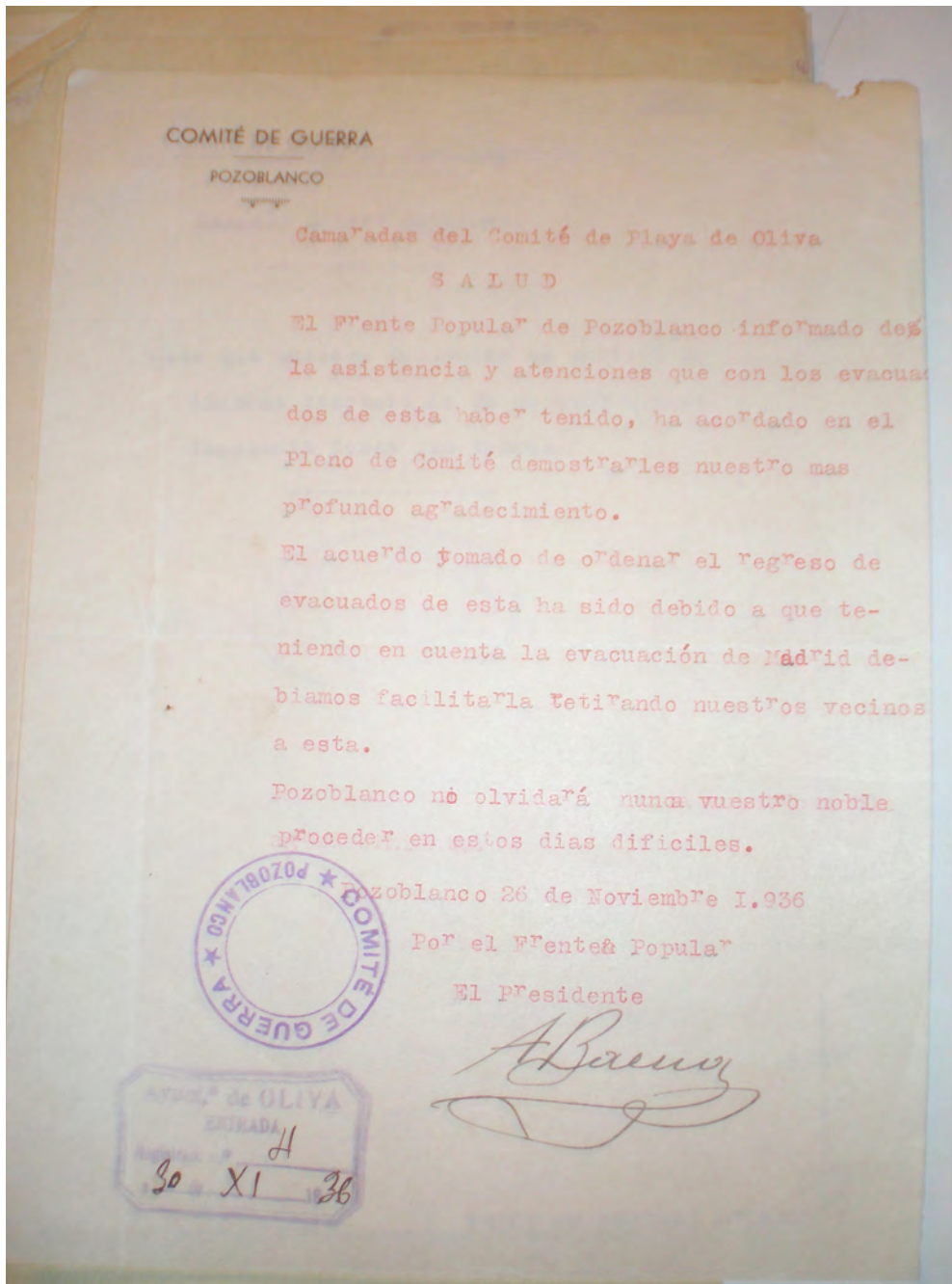
PLAFÓ 5: LA SOLIDARITAT EN GUERRA

L'inici de la Guerra Civil a l'estiu de 1936 provocà desplaçaments immediats de població, de les zones atacades per les columnes de l'exèrcit rebel a les de la reraguarda republicana. Aquests primers evacuats arribaren desorganitzadament a ciutats com Oliva, que vivien immerses en un ambient revolucionari. Els comitès locals, però, allotjaren famílies senceres, que venien atemorides i famolenques d'Extremadura, Castella-La Manxa, Andalusia, Aragó, Madrid..., a la platja de Pau Pi i n'organitzaren l'assistència bàsica.

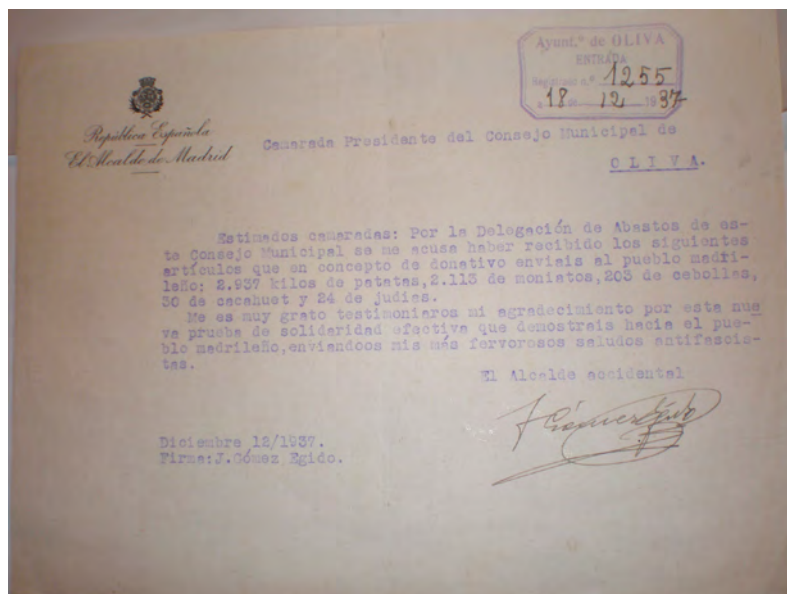
Ja durant els primers mesos del 37 es procurà que l'ajuda i les evacuacions foren organitzades i coordinades entre el Govern de la República i el nou Consell Municipal. Es van enviar queviures i s'acolliren els desplaçats per bombardejos sistemàtics sobre Madrid i per l'estabilització dels fronts de guerra d'Andalusia i Terol. Les expedicions d'evacuats foren sobretot de xiquets i xiquetes als quals se'ls intentà assistir en tot, per tal que superaren el trauma de la guerra viscuda i de la separació de la família i l'escola.

Cal destacar la cooperació entre el Ministeri d'Instrucció Pública, el Consell Municipal i els comitès internacionals d'ajuda a la República, sobretot de Noruega, en la instal·lació i manteniment, entre 1937 i el final de la guerra, de cinc colònies escolars i un sanatori infantil per a cinc-cents xiquets i xiquetes, tant evacuats com d'Oliva, i en el subministrament de llet condensada entre els infants locals. Però, a mesura que la guerra avançava i la República perdia àmplies zones com Màlaga o, en 1938, el nord de Castelló, la reraguarda s'omplia de refugiats que vivien amb famílies, s'allotjaven en cases del terme, en edificis públics... La convivència i l'assistència social va ser, sobretot a partir de 1938, molt complicada per a una població que havia augmentat en pocs mesos unes tres mil persones.

L'ajuda als refugiats i evacuats fou una de les principals ocupacions i preocupacions, fins al final del conflicte, per als veïns, el Consell Municipal i les organitzacions polítiques i sindicals. A finals de març de 1939, s'acabà la guerra a Oliva i tota la solidaritat demostrada en temps difícils esdevingué por, fam i silenci.

Ofici de novembre de 1936 del Comité de Guerra de Pozoblanco, Còrdova, agraint l'assistència als refugiats a la platja de Pau Pi (Arxiu Municipal d'Oliva).

Ofici de desembre de 1937 de l'Alcaldia de Madrid, en graïment pels queviures enviats (Arxiu Municipal d'Oliva).

Sanatori Infantil Frietdjof Nansen, vist des del turó de l'Algar (Fotografia de Walter Reuter; Fons Fotogràfic de la Biblioteca Nacional, Madrid).

Colònia Escolar Flor de Mayo, a la Casa Avargues (Fotografia de Walter Reuter, Fons fotogràfic de l'Archivo General de la Administración).

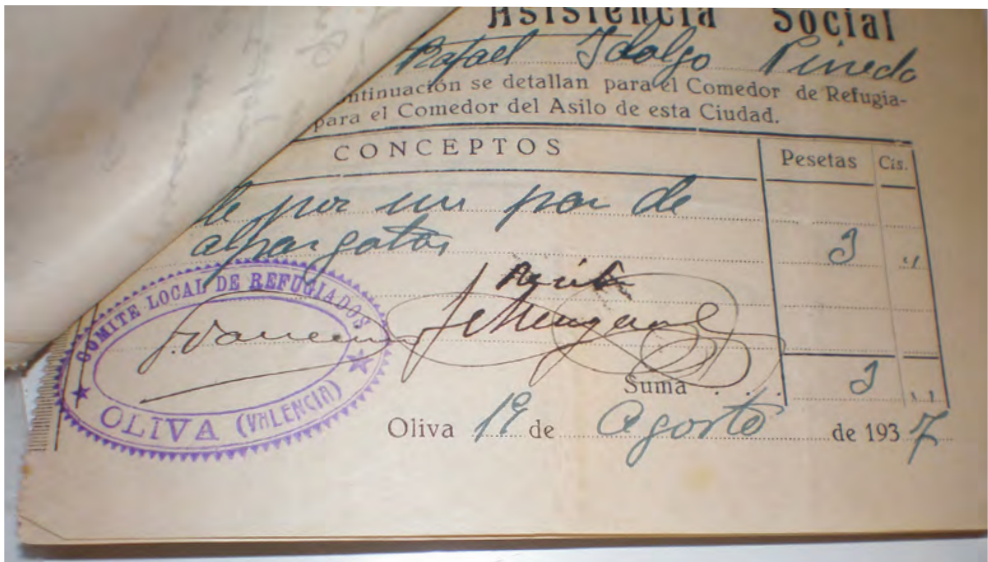
Colònia Entre Naranjos, a la casa de la família Martí de Veses, al camí dels Rejolars (Autor desconegut, Fons fotogràfic de l'Archivo General de la Administración).

Colònia Escolar Mare Nostrum, a la Casa Mayans de la platja de Pau Pi
(Autor: Walter Reuter. Fons Fotogràfic de l'Archivo General de la Administración).

Colònia Escolar Mare Nostrum, a la Casa Mayans de la platja de Pau Pi. Interior de la casa (Autor desconegut, Fons Fotogràfic d'Eva Koch, per gentilesa d'Amanda Gascó i Xavier Cortés, de Visual Producciones, Alcoi).

Val d'Assistència Social del Comit  Local de Refugiats d'Oliva (Arxiu Municipal d'Oliva).

PLAFÓ 6: ELS XIQUETS DE RÚSSIA

El 21 de març de 1937, en plena Guerra Civil, quinze xiquets (dotze xiquets i tres xiquetes) van deixar el poble de camí cap a l'URSS, com a refugiats.

Pocs dies després, el vaixell *Cabo de Palos* eixia del port de València amb setanta-dos xiquets espanyols (els quinze d'Oliva representaven el 21% del total) que arribaren al campament juvenil d'Artek, el millor de l'URSS: van ser unes llargues vacances que duraren fins a final d'agost, data en què són traslladats a Moscou, a la casa dels xiquets número 7 del carrer Pirogosvskaya.

Els primers mesos van estar acompanyats per un grup de mestres espanyols que se'n tornen a Espanya al febrer de 1938.

Posteriorment, el grup inicial de xiquets se separa: alguns s'instal·len a Leningrad (Sant Petersburg), on cursen estudis de formació professional i on en moriran uns quants durant el setge de la ciutat (1941-44). D'altres són evacuats a Àsia Central, principalment a Samarcanda. Acabada la Segona Guerra Mundial, la majoria torna a Moscou per a acabar els seus estudis.

El règim franquista i les autoritats soviètiques dificultaran la seua tornada a Espanya fins al final de la dècada dels 50, moment en què alguns tornen a la seua terra, principalment a través de l'ambaixada francesa. D'altres, per falta d'alternatives al seu país, s'instal·len definitivament a l'URSS.

Anomenats els "espanyols" a l'URSS i els "russos" a Espanya, van ser uns més dels damnificats de la Guerra Civil i la postguerra.

Xiquets evacuats a l'URSS, al Museo de la Revolución Española, a Moscou.

Excursió durant l'estada dels xiquets evacuats a Artek, a l'estiu del 37.

Paisatges de guerra...

Anvers dels sobres de dues cartes del xiquet Manuel Escrivà Mateo, fill de Domingo Escrivà Peiró, dit *Moragues*, alcalde d'Oliva, d'Izquierda Republicana.

Foto 4

Foto 5

Paisatges de guerra...

Fotos 4, 5 i 6: Xiquets al campament d'Artek, Campament de Pioners, la primera residència que va acollir els xiquets evacuats.

PLAFÓ 7: LA DICTADURA

El 30 de març de 1939 es publica a Oliva un edicte, signat per Alfonso Soler i el nou comandant militar, Rafael Muñoz, que s'avança en dos dies al famós part de guerra de Franco, de l'1 d'abril: "Cautivo y desarmado el Ejército Rojo [...] la guerra ha terminado". Dies després, el papa Pius XII envia al general Franco un telegrama de felicitació per la victòria catòlica a Espanya.

Els primers dies d'abril comencen a Oliva les detencions de republicans. Un total de 344, homes i dones, són empresonats a l'ajuntament durant períodes variables (de dies a mesos).

Seixanta-sis olivers són afusellats a Gandia, Sueca i Paterna. Molts altres van a parar a la Presó Model de València, a la de Sant Miquel dels Reis i a altres centres d'internament.

Els excessos estan permesos; les vídues i altres dones familiars d'afusellats o d'empresonats són rapades i humiliades públicament; es donen palisses, s'administren porgues.

Víctimes de la repressió van ser també els joves soldats de la República obligats a exiliar-se a França (en camps de refugiats), o confinats durant anys en batallons disciplinaris (Batallones de Soldados Trabajadores) repartits per tota la geografia espanyola.

Sense oblidar les mesures repressives contra els mestres d'escola republicans, traslladats de forma obligada, empresonats o apartats definitivament de la seua professió.

Per a la major part del poble, la postguerra va ser un llarg període de fam, de pobresa i de por. A l'Arxiu d'Oliva s'han trobat centenars de fitxes d'homes obligats a treballar sense jornal per a l'Instituto de Crédito para la Reconstrucción Nacional, o a rescatar el deute amb diners.

¡ Franco, Franco, Franco !

¡ ARRIBA ESPAÑA !

OLIVENSES: Las armas de Franco han convertido en realidad el sueño de José Antonio. El triunfo de nuestro Generalísimo, del conductor de los ejércitos españoles, ha sido tan aplastante, tan rotundo, que la bestia marxista fué asfixiada por el empuje de los soldados de España. Son momentos estos, en los que se ha de tener una gran energía, un gran corazón y un cerebro rendido al máximo esfuerzo para que nuestra actuación tenga la sensatez y la suficiencia que los momentos exigen. Ha de ser nuestra iniciativa la de todos y la de cada uno, y sujetos a esa norma altísima del valor y del valer, encontraremos la ruta clara y magnífica que nos aboque a una realidad de verdadera paz y de verdadera alegría. Sería menguado que os pidiéramos vuestra colaboración, ciudadanos de Oliva, porque ya sabemos que vosotros desde el primer momento la habéis ofrecido con un gesto gallardo y varonil, conscientes de vuestra responsabilidad y de vuestra obligación.

En esta Casa de la Ciudad, es en esta casa vuestra, en este hogar del pueblo todo, donde personas que han sabido de todas las persecuciones y de todos los vilipendios, han constituido, contando con vuestra anuencia tácita, una Junta provisional que sea conductora de estos primeros momentos, que, por la misma alegría, no pueden tener la sensatez que exige la nueva vida. La nueva vida del trabajo, comprendedlo bien; no vamos a descansar, vamos a exigirlo todo de nuestro esfuerzo; vamos a recuperar lo perdido, a reconstruir lo derrumbado, a elevarnos en una doble elevación material y moral para hacernos dignos de nuestro nombre de españoles. Y en esta casa, en este local del Pueblo, queda constituido, desde hoy, un negociado por el que deben pasar todos los ciudadanos que quieran significar su adhesión incondicional al movimiento renovador.

No olvidéis vuestro sentimiento religioso; sabemos que vive firme en vuestro corazón, y él ha de ser también acicate que os impulse a que llegue para España y para nuestra Ciudad una era siempre vieja y siempre nueva en la que las bondades no sean obstáculo para el discernimiento ni el cerebro sea cortapisa del sentir.

¡ Por la España Una, por la España Grande, por la España Libre, nunca domeñada, siempre vencedora, que sabe renacer de sus propias cenizas para remontarse hacia un azul de porvenires altos, dignos y nobilísimos!

Que la sombra de nuestro José Antonio, vaya siempre sobre nuestros espíritus. Que la magnificencia de nuestro Conductor Único, del glorioso caudillo Franco, nos haga magníficos a nosotros mismos. Y que las sombras también de nuestros conciudadanos que fueron inmoladas a nuestra Patria por la barbarie desatada, sepa erigirse en círculo luminoso que sin menguado de nuestra personalidad humana nos dé una aureola de exaltación divina.

¡ ARRIBA ESPAÑA ! ¡ FRANCO, FRANCO, FRANCO ! ¡ VIVA ESPAÑA !

Oliva, a treinta de marzo de mil novecientos treinta y nueve.

TERCER AÑO TRIUNFAL.

El Delegado Presidente,
Alfonso Soler

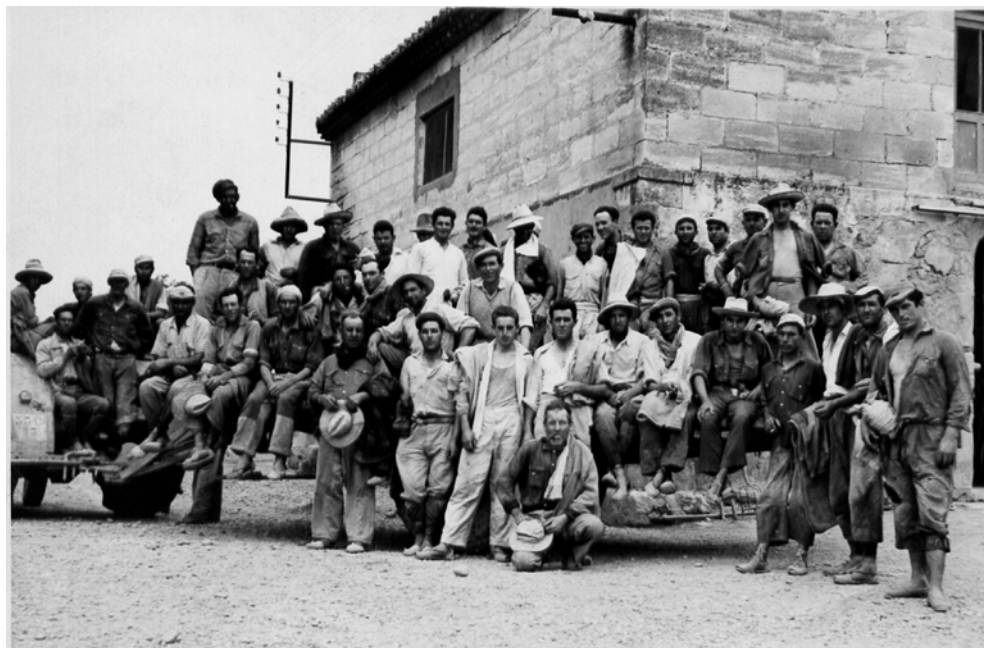
El Comandante Militar,
Rafael Muñoz

Imp. E. Colomar—Oliva.

Ban d'Alfonso Soler, del 30 de març de 1939.

Vicente Bertomeu Collado, al Batallón de Soldados Trabajadores nº 52 de Toledo, en 1940. El Alcázar de Toledo, molt danyat per les bombes, al fons de la foto.

Antonio Muñoz Tercero, amb barret blanc, al centre de l'última fila, al Batallón Disciplinario de Ceuta per a soldats republicans, anys 40.

INSTITUTO DE CREDITO
para la
RECONSTRUCCION NACIONAL

PROVINCIA *Valencia*
AYUNTAMIENTO *Oliva*
NUMERO *1249*

PRESTACION PERSONAL A FAVOR DEL ESTADO

Solicitud de inscripción en el Censo de la Prestación personal a favor del Estado que formula el infrascrito de acuerdo con la siguiente declaración:

Cardona (Primer apellido) Domicilio *Molina, 1*
Morera (Segundo apellido) Nació el *21* de *Diciembre* de *1901*
Casimiro (Nombre) Edad *37* años
Profesión *escritor*
Categoría *Oficial*

Nombre del patrono *José Simón Donoso*
Domicilio del patrono *Mayón, 6*
Jornal o sueldo diario ⁽¹⁾ *6,66*
Modo que escoge para la prestación ⁽²⁾ *personalmente*

Oliva 29 de septiembre de 1939
Rosa de la Victoria
Cardona

Cuota anual *97,50* Trimestral *26* Final *19,50*

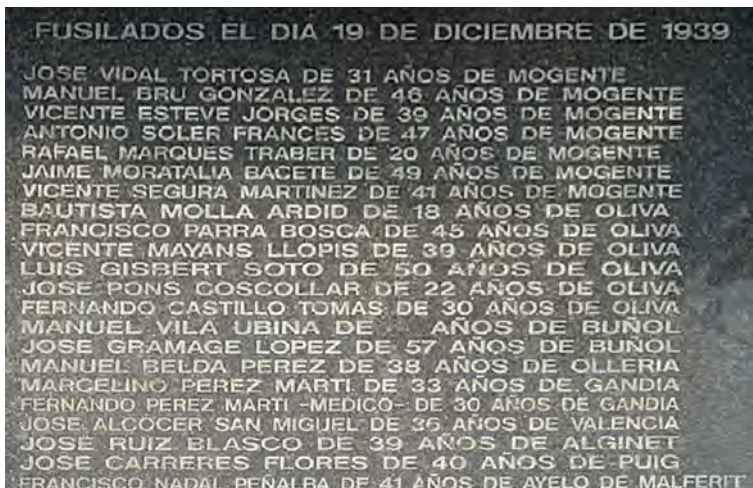
(1) El jornal o sueldo medio se determinará dividiendo lo ganado por el número de días de trabajo.
(2) Deberá expresarse personalmente cuando se disponga cumplida con su trabajo o acreditada cuantía, preferencia reducida en metálico.

28 BARRIOS - MADRID

Fitxa de l'Institut de Crédito para la Reconstrucción Nacional d'un veí d'Oliva.

Tauellets commemoratius d'olivers afusellats a Paterna en 1939.

Llosa funerària amb els noms de sis homes d'Oliva, afusellats a Paterna junt amb altres valencians en 1939.

Missa de campanya a la plaça de l'Ajuntament, a l'acabament de la Guerra Civil.

PLAFÓ 8: OLIVA I LA SEGONA GUERRA MUNDIAL

Els camps de refugiats de França

Perduda la guerra, milers de persones van marxar a l'exili, sobretot a França o al nord d'Àfrica, fugint de la repressió. A França, els homes van ser internats en improvisats camps de concentració. El començament de la Segona Guerra Mundial, al setembre de 1939, va empitjorar encara més la seua tràgica situació. El govern francès els va obligar a trobar faena (quaranta mil ho van aconseguir) o, sinó, a ingressar en les militaritzades Companyies de Treballadors Estrangers (cinquanta-cinc mil) o allistar-se als Batallons de Voluntaris Estrangers (sis mil).

Mauthausen

Des d'agost de 1940 fins al final de la guerra, entre vuit mil i quinze mil republicans espanyols procedents de les Companyies de Treballadors Estrangers van ser internats als camps de concentració nazis. Els olivers José Aunió Muñoz, dit *el Fonto*, per una banda, i Vicente Cots Ortolà i, segurament, Ricardo Pellicer Beneyto, dit *el Borjo*, per una altra, van anar a parar a Mauthausen.

José Aunió i Vicente Cots van eixir vius del camp de Mauthausen i van refer la seua vida a França, on viuen els seus fills. Ricardo Pellicer va morir al camp d'extermini de Gusen.

La resistència francesa

D'altres s'incorporaren als Batallons de Voluntaris Estrangers, com ara Llorenç Bernabeu Climent, exiliat a França, on va morir cap als anys 90 del segle passat.

Front de Leningrad

A Leningrad, altres olivers, que havien arribat a Rússia sent uns xiquets com a refugiats de guerra, van fer front a la invasió alemanya for-

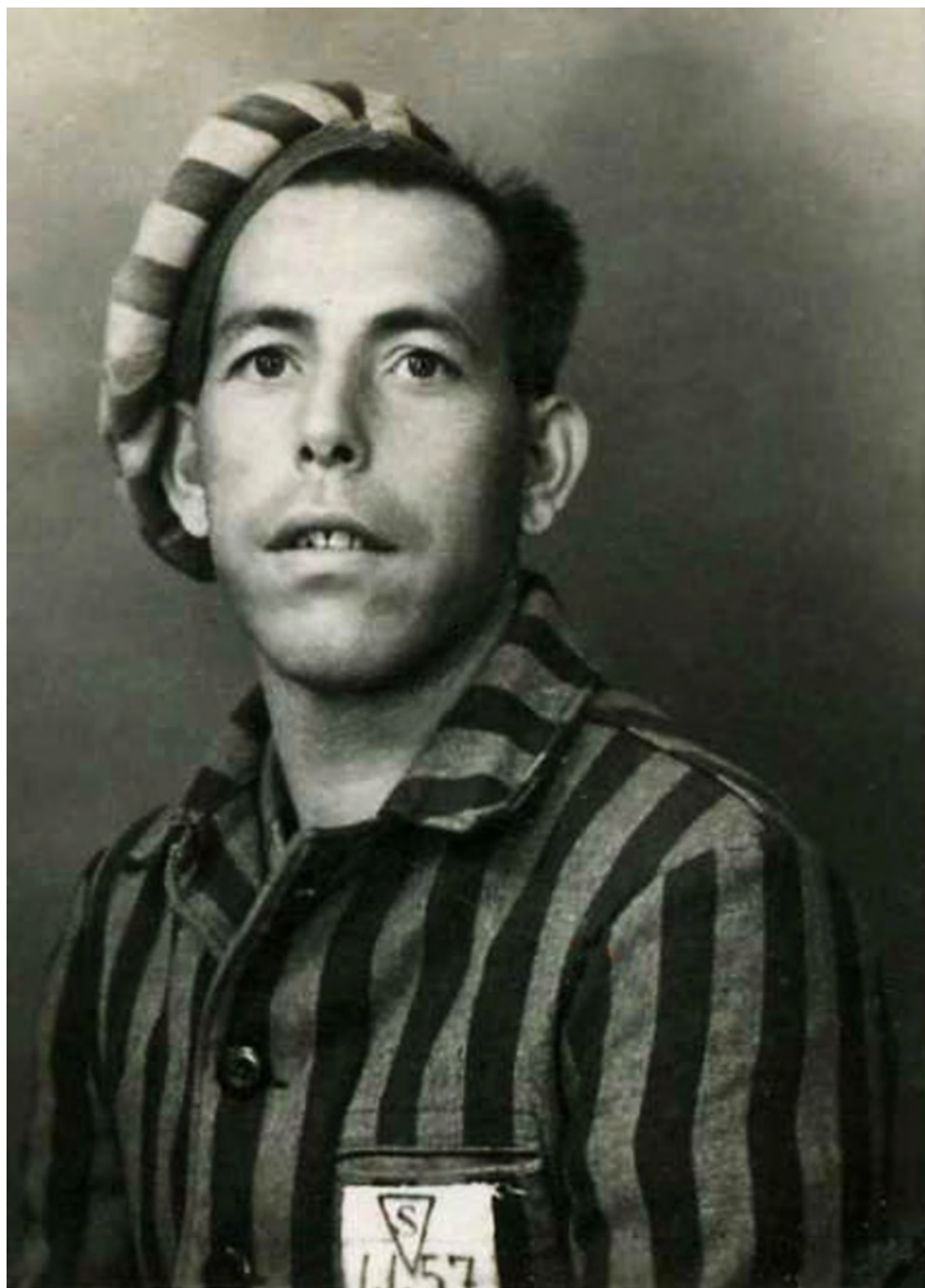
mant part de l'exèrcit soviètic. Alguns hi van morir, com José Barreres Cots i Miguel Llácer Cañamás.

La División Azul

Altres olivers, voluntaris integrats en la División Azul, van combatre al front soviètic al costat dels alemanys, des d'octubre de 1941 fins a octubre de 1943. És el cas de José Carrió Parra, dit *el Casero*, o del pare d'un oliver, Francisco Fernández Olmos.

Ricardo Pellicer Beneyto, mort a Mauthausen.

José Aunió Muñoz, supervivent de Mauthausen i mort a París en la dècada dels 60.

Vicent Barreres Martínez i altres

Vicent Cots Ortolà, supervivent de Mauthausen i mort posteriorment a França.

Paisatges de guerra...

Carnet de la División Azul de Rafael Fernández.

Carnet de Llorenç Bernabeu Climent, membre de la resistència francesa contra els alemanys durant la Segona Guerra Mundial.

L'oliver José Carrió Parra, dit *el Casero*, amb altres voluntaris de la División Azul. És el segon per l'esquerra. Va ser policia municipal després de tornar del front rus.

AGRAÏMENTS

Els responsables de l'exposició "Paisatges de guerra" a Oliva expressen el seu agraïment a les moltes persones que han aportat informació, documents i ajuda, com ara:

Annie Ahunon Munoz	Amanda Gascó
Antonia Albero Martínez	Consuelo Gil Pascual
José Albero Martínez	Albert Girona Albuixech (historiador)
Josefina Albero Martínez	Matilde Gisbert Cañamás
Susi Alcaraz Peiró	Antonio Gisbert Morant (†)
Alicia Alted (historiadora)	Teresa Guixot Girau
Antonio Ardid Escrivà (†)	Eva i Chris Koch
Francisco Arlandis Verdú	Vicent Llavori Morató (†)
Antonio Calzado Aldaria (historiador)	Eladi Mainar (historiador)
Antonio Cañamás Llorca	Alicia Martínez
María Colechá Navarro (†)	Vicenta Masquefa Forrat
Batiste Ardit Tomás (†)	Francesc Mestre Vila
Concepción Barber Cots	Teresa Moncho Orquín
Vicente Bertomeu Collado (†)	Concepción Monferrer Fábregas
Mercedes Bertomeu Collado	Vicent Morell Alemany
Lolita Bertomeu Collado	Isabel Navarro
Consuelo Bolinches Sala	Carlos Navarro
Alejandro Cardona	Felipe Oltra Escrivà (†)
M ^a Teresa Català Escrivà	María i Rosa Parra
José Carrió Ibiza	María Peiró Climent (†)
Isabel Climent Masquefa	Francisca Pellicer Boluda
Vicente Climent Sifres	Isabel Pellicer Boluda (†)
Xavier Cortés	Anna i Felip Pons Pellicer
M ^a Isabel Costa Bernabeu	Camelia Primo Grau
M ^a Consuelo Climent Cots	Maribel Pulido Rodríguez
Miguel Escrivà Costa (†)	Teresa Riera Pons
Domingo Escrivà Ibiza (†)	José Rodríguez
Antonio Fayos (la Pobla del Duc)	Teresa Rodríguez Ibiza
Rafael Fernández Sánchez	Alexandre Ruiz i Gadea
Olivia Gabrielli	Antonia Sánchez Ortega
Salvador Garcia Aunió (†)	Salvador Sanchis
Miguel Garcia Pérez (†)	Juan Sanchis Ferrer

Vicent Barreres Martínez i altres

Vicente Sanchis Martínez (†)
Rosario Sanchis Savall
Vicente Sempere Forrat
Pura Sorolla Calatayud
María Torres Climent
Isabel Torres Sigalat (1908)
Rosa Torres Soler
Damián Verdú
Anna Verdú
Mª Carmen Verdú Fuster

Manuel Verdú Vidal
Biblioteca Històrica de la Universitat
de València
CEIC Alfons el Vell
Arxiu Municipal de Gandia
Gràfiques Colomar
Servei de Biblioteques, Museu Arque-
ològic, Arxiu Municipal i Delegació de
Museus d'Oliva
Visual Producciones

RESUMS/'ABSTRACTS'**Aproximació al paisatge històric d'Oliva: l'espai rural (II)**

DAVID CALDES SÁNCHEZ

Un recorregut per la història del paisatge rural d'una població com Oliva pot servir com a punt de partida d'un estudi més profund que incloga un espai major i més coherent com és l'Horta de Gandia. En qualsevol cas, nosaltres ens limitem a projectar les transformacions viscudes al nostre poble sempre pensant de fer-ho d'una manera amena i interessant per al lector. L'objectiu d'aquest estudi és posar les bases d'una discussió més profunda i, per això, ens hem atrevit a esbossar la reconstrucció del paisatge des de l'època andalusina fins a època recent, tot seguint les pautes marcades per l'arqueologia hidràulica.

A tour of the history of the rural landscape of a town like Oliva can serve as a starting point for further study involving a larger and more consistent space such as L'Horta de Gandia. In any case we concentrate on projecting the transformations experienced by our village always with the purpose of doing so in a pleasant and interesting way for the reader. The aim of this study is to lay the groundwork for further discussion, which is why we have dared to sketch the reconstruction of the landscape from the Andalusian period until recent times following the guidelines set by hydraulic archaeology.

PARAULES CLAU: Palimpsest/Parcel·lari/Regadiu/Camins/Toponímia/Jaciment arqueològic.

KEY WORDS: Palimpsest/Plots/Irrigated land/Ways/Toponymy/Archaeological site.

El comte d'Oliva, Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt, durant el regnat de Joan II (1458-1478)

RUBÉN GALERA HERNÁNDEZ

Davant la mort del rei de la Corona catalanoaragonesa, Alfons el Magnànim (1458), el context polític fa que Joan II centre els seus interessos als regnes peninsulars. Seguint els passos de la cort reial, Francesc-Gilabert de Centelles

va establir el seu domicili a València i va participar activament en tota mena d'enfrontaments per a defensar l'estabilitat i l'ordre de la ciutat. Sense deixar de banda els senyories de Sardenya, va prestar ininterrompudament el servei tradicional familiar vers la monarquia fins a la darrerria dels seus dies.

Upon the death of the king of the Catalan-Aragonian Crown, Alfons el Magnànim (1458), the political context causes King Joan II to concentrate his interests on his peninsular kingdoms. Following the royal court, Francesc-Gilabert de Centelles took up residence in València and actively participated in all kinds of confrontations to maintain law and order in the city. Without neglecting his estates in Sardinia, he uninterruptedly fulfilled his duty towards the monarchy, just as his family had traditionally done, until his last day.

PARAULES CLAU: Corona d'Aragó/Catalunya/Regne de València/Regne de Nàpols/Sardenya/Centelles/Comte d'Oliva/Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt.

KEY WORDS: Crown of Aragon/Catalonia/Kingdom of Valencia/Kingdom of Naples/Sardinia/Centelles/Count of Oliva/Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt.

Els Centelles al servei de la Corona espanyola

VICENT OLASO I SENDRA

Al segle XVI, quan al si de la monarquia hispànica s'aprecia clarament la preponderància de Castella, el litoral del Regne de València patirà l'amenaça dels pirates barbarescos i de l'ofensiva turca sobre la Mediterrània. El mal estat de les defenses, quan no la desprotecció més absoluta, originaran propostes diverses de millora de les fortificacions o de serveis de vigilància costanera. La preferència per una o altra i la responsabilitat econòmica trauran a la llum l'existència de tensions internes en la noblesa valenciana, entre elles la de la relació amb la nova monarquia, més preocupada a aquestes alçades per la colonització americana que pels problemes logístics del regne valencià.

In the sixteenth century, when the predominance of Castile in the Hispanic monarchy shows very clearly, the coast of the Kingdom of Valencia will suffer the threat of Barbary pirates and the Turkish attack on the Mediterranean. The poor state of the defences, if not their absolute vulnerability, gave rise to several pro-

posals whether to improve the fortifications or to establish coastal surveillance services. The preference of one over the other and the economic responsibility will bring to light internal tensions among the Valencian nobility, including the relationship with the new monarchy, more concerned at this point about the American colonization rather than about the logistical problems of the Valencian Kingdom.

PARAULES CLAU: Pirateria/Carles V/Defensa/Centelles/Borja.

KEY WORDS: Piracy/Charles V/Defence/Centelles/Borja.

Conflictes entre les elits: la disputa per un benefici eclesiàstic a Santa Maria. Els Maians contra la família Sala (1727-1766)

FREDERIC BARBER CASTELLÀ

El benefici de la Mare de Déu de Betlem, fundat l'any 1479 en Santa Maria la Major, va tenir una evolució tranquil·la durant bona part dels segles XVI i XVII. La situació tanmateix va canviar arran de la mort del beneficiat Miquel Minyana, esdevinguda l'any 1727, i la presentació de tres candidats a cobrir la seua vacant. El conflicte, que es va dirimir als tribunals, va durar fins a l'any 1767 i va tenir totes les característiques d'una guerra oberta entre els germans Maians —Gregori i Joan Antoni— i la poderosa i rica família Sala, instal·lada a Pego des de mitjan segle XVII. Acusacions greus de manipulació i sostracció de documentació històrica, pressions a Madrid per aconseguir un jutge favorable en la causa, crítiques a la jerarquia eclesiàstica valenciana per decantar-se clarament pels Sala, etc., van caracteritzar un plet en què van intervenir el plebà i el capítol parroquial així com l'alcalde de la vila.

The benefice of Our Lady of Bethlehem, founded in the year 1479 in Saint Mary Major Church had a peaceful progression during most of the 16th and 17th centuries. The situation changed, though, when the then incumbent Miquel Minyana died in 1727 and three candidacies were put forward in order to cover the position. The conflict, settled in court, lasted until 1767 and had all major characteristics of open warfare between the Maians brothers, Gregori and Joan Antoni, and the rich, powerful Sala family living in Pego since the mid-17th century. The dispute witnessed serious accusations of tampering and manipulation, theft of historical documents, coercion towards the relevant authorities in Madrid so the appointment of the corresponding judge was favourable to the parties, criticism to the Valencian church hierarchy to back the Sala family, etc., and involved fig-

ures such as the very priest of Saint Mary Major, its management bodies and the mayor of the town.

PARAULES CLAU: Maians/Família Sala/Benefici eclesiàstic/Segle XVIII/Santa Maria la Major/Elits/Beneficiat/Capella/Dret de patronatge.

KEY WORDS: *Maians brothers/Sala family/Ecclesiastical benefice/18th CENTURY/Santa Maria la Major/Elites/Incumbent/Chapel/Patronage.*

Los descubrimientos de los restos de los Carròs, señores de Rebollet, en el siglo XVIII

ANTONIO MESTRE SANCHIS
SALVADOR FERRANDO PALOMARES

El 13 de mayo de 1747 la duquesa condesa de Oliva, Ana María Borja, solicitaba los servicios de Gregorio Mayans y Siscar, retirado en Oliva, su pueblo natal, después de haber abandonado la Biblioteca Real. La duquesa rogaba a don Gregorio que viajara a La Font d'en Carròs y al castillo de Rebollet, destruido por un terremoto en el año 1598, con el propósito de que revisara las ruinas de éste y descubriera nuevos datos sobre los Carroz, primeros señores de Rebollet, que le permitieran elaborar una historia actualizada de dicho linaje. A través de la correspondencia conservada entre la duquesa y Gregorio Mayans, transcrita en el artículo, podemos observar el rigor histórico y la posterior gestión del patrimonio descubierto por el erudito olivense.

On 13 May 1747 the Duchess-Countess of Oliva, Ana María Borja, requested the services of Gregorio Mayans y Siscar, retired in Oliva, his hometown, after leaving the Royal Library. The Duchess begged Gregorio to travel to La Font d'en Carròs and Rebollet castle, destroyed by an earthquake in 1598, with the purpose of examining its ruins and discovering new information about the Carroz family, first lords of Rebollet, which would allow him to develop an updated history of that lineage. Through correspondence conserved between the Duchess and Gregorio Mayans, transcribed in the article, we can see the historical precision and the subsequent management of the heritage discovered by the erudite scholar of Oliva.

PARAULES CLAU: Gregorio Mayans y Siscar/Condado de Oliva/Siglo XVIII/Carroz.

KEY WORDS: *Gregorio Mayans y Siscar/County of Oliva/18th CENTURY/Carroz.*

Paisatges de guerra: La Guerra Civil i la Postguerra a Oliva

VICENT BARRERES MARTÍNEZ, VICENT ESTRUCH SANTACATALINA,
VICENT GIRAU MESTRE, VICENT MALONDA MESTRE, VICENT MAYANS I PEIRÓ,
XELO MIÑANA ESCRIVÀ, PERE MOLL TORRES, JOAN RAMON MORELL GREGORI,
PURA PEIRÓ BERTOMEU, JOSEP SENDRA I MOLIÓ

“Paisatges de guerra” fou el títol de l'exposició sobre la Guerra Civil a Oliva des de les eleccions de febrer de 1936 fins a la postguerra dels camps de refugiats a França, els olivers internats a Mauthausen, els xiquets evacuats a Rússia i els olivers de la División Azul. Un total de vuit plafons que mostraven diversos temes de la història local: l'economia de guerra, la repressió republicana, les colònies de refugiats andalusos i madrilenys a Oliva i la fi de la guerra amb la repressió posterior. Es van exposar documents escrits (setmanaris publicats a Oliva, moneda local i republicana, reproducció de dibuixos dels xiquets refugiats, ban del final de la guerra, etc.) i també fotos de l'època amb peus de foto explicatius. L'exposició es va inaugurar el 6 de març de 2009 al Museu Etnològic d'Oliva i es va clausurar el 24 de maig del mateix any. Va rebre més d'un miler i mig de visitants en tres mesos.

“Landscapes of War” it is the title of the exhibition on the Civil War in Oliva since the elections of February 1936 until the post-war refugee camps in France, people of Oliva interned in Mauthausen, children evacuated to Russia and the Oliva members of the División Azul. Eight explanatory boards about local history: the war economy, the Republican repression, colonies of Andalusian and Extremaduran refugees in Oliva and the end of the war and the subsequent repression. Written documents were presented (weeklies published in Oliva, local and Republican currencies, drawings by refugee children, the proclamation of the end of the war, etc.). The exhibition at the Ethnological Museum opened on March 6 and ended on May 24 and received more than one and a half thousand visitors in three months.

PARAULES CLAU: Oliva/República/Guerra Civil.

KEY WORDS: Oliva/Republic/Civil War.

ÍNDEXS DELS 'CABDELLS' ANTERIORS

CABDELLS I

- A. ESTEVE BLAY, "Certificat de naixement", p. 11.
 M. MARTÍ I ASCÓ, "Presentació", p. 13.
 CONSELL DE REDACCIÓ, "Els quatre aniversaris", p. 15.
 P. E. MULLER, "A la recerca del palau", p. 21.
 J. SENDRA I MOLIÓ, "L'abús de poder als feus sards del comte d'Oliva en un decret del virrei Madrigal sobre el Senyoriu del Màrguine (1561)", p. 29.
 J. CASTELL BOMBOÍ, "Les religioses clarisses i els Borja-Centelles", p. 41.
 F. GIL PERICÁS, "El sistema beneficional de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva, del segle XIV al XIX", p. 51.
 J. SANCHIS COSTA, "L'economia de Santa Maria en el trànsit del segle XVIII al XIX", p. 79.
 M. MARTÍ I ASCÓ, "Sobre l'antiga confraria de la Sang d'Oliva", p. 101.
 A. MESTRE SANCHIS, "Apuntamientos de Oliva, tres volums en el fons documental mayansià", p. 123.
 E. CASANOVA, "La variació lingüística del valencià al segle XVIII a través de Joan Antoni Mayans (1718-1801)", p. 129.
 J. F. PI I APARICI, "El classicisme italià a la capella del Santíssim Crist de Sant Roc d'Oliva i la vessant social de la mateixa", p. 153.
 RECULL DOCUMENTAL, p. 169

CABDELLS II

- M. MARTÍ I ASCÓ, "Represa i comiat", p. 11.
 J. SANCHIS COSTA, "Moriscos i terratinents. L'origen de les propietats de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva", p. 15.
 M. MARTÍ I ASCÓ, "Un distingit matrimoni en l'Oliva del segle XVII: Alonso de Celada i Clara de la Cerda", p. 47.
 G. TORE, "El feu d'Oliva: família, poder i xarxes clientelars a l'època del comte-duc d'Olivares", p. 75.
 G. MURGIA, "El Regne de Sardenya i els feus d'Oliva durant la Guerra dels Trenta Anys (1618-1648)", p. 85.
 A. MESTRE SANCHIS, "Aspectes de la vida dels olivans del segle XVIII recollits per Gregori Mayans", p. 91.
 E. CEBRIÁN, "La restauració de la Mare de Déu del Rebollet", p. 113.

- P. INEBA TAMARIT, "Estudi analític de la Mare de Déu del Rebollet", p. 127.
 V. F. LLOPIS CARDONA, "La Capella del Crist de Sant Roc: sistemes constructius i patologies", p. 133.
 E. GIL MUÑOZ, "Dos tractadistes de la geologia humana: Enric Sòria i Joan Fuster", p. 151.
 RECALL DOCUMENTAL, p. 167.

CABDELLS III

- J. BORDES GARCIA, "Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle XV", p. 11.
 F. CARBONI, "Segimon Arquer i Gaspar de Centelles en la tempesta política del segle XVI", p. 29.
 B. ANATRA, "Reflexos de la crisi Camarassa en l'estat sard d'Oliva", p. 61.
 J. SENDRA I MOLIÓ, "El llenguatge administratiu valencià a principis del segle XVIII", p. 71.
 F. PONS FUSTER, "Sobre la peste de Oliva de 1785", p. 95.
 M. DEL REY AMAT, "Les cases del carrer Tamarit en Oliva", p. 119.
 MISCEL·LÀNIA D'ESTUDIS, "Monumentos de Oliva: XI.- El carrer de les Moreres", p. 143.
 F. MESTRE PONS, "Donació de taulellets gòtics del Palau d'Oliva", p. 146.

CABDELLS IV

- A. ESTEVE BLAY, "Presentació", p. 11.
 V. FELIP SEMPÈRE, "Antecedents de la conquesta", p. 17.
 V. FELIP SEMPÈRE, "Enfeudació del castell de Nules i el seu territori. Fundació de Nules i Moncofa. Els Montcada", p. 27.
 V. FELIP SEMPÈRE, "Els Centelles, senyors de Nules", p. 37.
 V. FELIP SEMPÈRE, "Recull d'imatges", p. 47.
 V. FELIP SEMPÈRE, "Els Centelles, senyors de Nules, Rebollet i Oliva", p. 65.
 V. FELIP SEMPÈRE, "Els Centelles, senyors de Nules i Comtes d'Oliva", p. 73.
 V. FELIP SEMPÈRE, "La successió de Pere de Centelles", p. 93.
 V. FELIP SEMPÈRE, "L'inventari del Palau d'Oliva", p. 101.
 APÈNDIX DOCUMENTAL, p. 109.

CABDELLS V

- A. ESTEVE BLAY, "Presentació", p. 9.
 "2007, cent anys de la concessió del títol de *Ciutat* a Oliva", p. 11.
- J. SENDRA I MOLIÓ, "La toponímia urbana d'Oliva", p. 15.
- C. LLOPIS BAUSET, "Antonio Cortina, pintor dels evangelistes del temple parroquial de Sant Roc", p. 53.
- F. SENDRA BAÑULS, "Plafons ceràmics i imatges devocionals a Oliva", p. 81.
- J. F. PI I APARICI, "José Maria Vidal Pastor i el món organístic a Oliva entre 1537-2005", p. 105.
- J. SENDRA I MOLIÓ, "Homenatge a Francesc Ferrer Pastor durant les II Jornades Internacionals d'Història dels Centelles i del Comtat d'Oliva (18 d'abril de 1999)", p. 167.
- F. FERRER PASTOR (†), "La família Carròs i Violant Carròs i de Centelles", p. 171.
- A. ESTEVE BLAY, "Visita dels conservadors de *The Hispanic Society of America* a Oliva", p. 192.
- "Normes d'edició de *Cabdells*", p. 205.

CABDELLS VI

- V. CANET I LLIDÓ, "Presentació", p. 7.
- I. BUSSA, "La documentació sobre els Estats Sards d'Oliva", p. 9.
- F. MESTRE PONS, "Breu estudi de dues imatges de la Mare de Déu de la parròquia de Santa Maria la Major d'Oliva", p. 83.
- I. GARATE LLOMBART i J. L. REGIDOR ROS, "Redescobrint la 'Glòria' de la Capella del Santíssim Crist de l'església de Sant Roc d'Oliva", p. 97.
- V. C. NAVARRO OLTRA, "Sobre el topònim *awr.ba* del districte de Dénia islàmica", p. 115.
- F. PONS MONCHO [amb pròleg de J.A. GISBERT SANTONJA], "*Erudició Esparsa: recull d'articles breus de temàtica local*", p. 133.
- "Normes d'edició de *Cabdells*", p. 203.

CABDELLS VII

- V. CANET I LLIDÓ, "Presentació", p. 7.
- M. HERRANZ LÓPEZ, I. MARTÍNEZ GIL, P. PORTA GARCIA, B. MARTÍ MORANT, R. TERCERO LOZANO i F. GULINO, "La casa del Rellotge d'Oliva: projecte de restauració", p. 9.

- V. GIRAU MESTRE, V. ESTRUCH SANTACATALINA, V. MALONDA MESTRE, C. MIÑANA ESCRIVÀ, J. R. MORELL GREGORI, P. PEIRÓ BERTOMEU, J. SENDRA MOLIÓ i V. BARRERES MARTÍNEZ, "Els 'xiquets de Rússia' d'Oliva", p. 69.
- M. ARCOS i MARTÍNEZ, "Aproximació als aspectes socials del bandolerisme vuitcentista valencià: el cas d'Oliva", p. 83.
- V. F. LLOPIS CARDONA, "Restauració d'una xemeneia de fàbrica ceràmica. Intervenció en el patrimoni industrial protegit", p. 97.
- J. F. PI I APARICI, "Els emblemes heràldics dels Centelles en la gènesi medieval de l'heràldica", p. 117.
- E. ORQUÍN LLORCA, "Ressenya de l'Exposició d'Art Religios celebrada a la Cripta de l'església de Santa Maria en maig de 2008", p. 133.
- A. CARDONA BALLESTER [amb pròleg de F. BRINES BAÑÓ], "Salvador Cardona Miralles, mig segle de memòria", p. 151.
- S. CARDONA MIRALLES (†), "*Erudició esparsa*: Recull d'articles breus de temàtica local", p. 185.

CABDELLS VIII

- J. JUBERÍAS, M. IBÁÑEZ, M. DEVESA, P. VILLALBA, M. ROMERO i C. MORALES, "L'ermita de Sant Antoni d'Oliva: projecte de restauració", p. 7.
- J. SENDRA i MOLIÓ, "Sobre una carta de franquesa atorgada pel duc de Gandia al prevere Josep de Celada (1611)", p. 77.
- E. MOSCARDÓ SABATER, "¿Netejar pedres i traure ossos? La necessitat de la difusió de l'arqueologia i del patrimoni als ciutadans de la Safor-Valldigna", 101.
- J. E. ALONSO i LÓPEZ, "Centelles i Borges als arxius: breu notícia sobre les seues relacions amb la casa Íxer", p. 127.
- A. FERRANDO MENA, "Els olivers a Bufarik i a la Plana de Mitidja (l'Algèria francesa) en la segona meitat del segle XIX", p. 151.
- R. M. GIRAU BORRÀS i J. ESCRIVÀ ENGUIX, "La fotografia com a font històrica: la galeria d'alcaldes d'Oliva", p. 177.

CABDELLS IX

- A. ESTEVE BLAY, "L'Associació Cultural Centelles i Riusech sol·licita a l'Ajuntament d'Oliva la declaració de l'any 2010 com a any Ciscar", p. 9.
- A. ESTEVE BLAY, "El projecte pren forma", p. 11.
- R. M. GIRAU BORRÀS, "El Monument a Gabriel Ciscar Ciscar. Memòria de la seua construcció", p. 15.

- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, "Arrancada de l'any Ciscar. 27 de març de 2010", p. 25.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, "Visita del Veler escola Pelegrina a la costa d'Oliva", p. 29.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, "Concert homenatge de l'Armada Espanyola a Gabriel Ciscar Ciscar", p. 35.
- A. ESTEVE BLAY, "Conferència homenatge del Centro de Historia y Cultura Militar a Gabriel Ciscar i Ciscar", p. 39.
- A. ESTEVE BLAY, "L'Exposició. Gabriel Ciscar Ciscar. L'home, el marí, el polític", p. 41.
- A. ESTEVE BLAY, "Les Jornades d'Història. Gabriel Ciscar Ciscar. L'home, el marí, el polític", p. 57.
- A. ESTEVE BLAY, "Homenatge de l'Associació Cultural Centelles i Riusech a Gabriel Ciscar Ciscar al Panteó de Marins Il·lustres. San Fernando, Cadis", p. 65.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, "Lliurament d'agraïments", p. 79.
- A. ESTEVE BLAY, "Acte de restitució de la làpida commemorativa de Gabriel Ciscar Ciscar de la plaça de l'Església a la plaça Raconada de Alonso. 19 de desembre de 2010", p. 81.

FE D'ERRATES

En aquest número, les fotos de les pàgines 139, 140, 141, 142 i 143 són obra de J. Sendra, mentre que la foto de la pàgina 16 s'ha d'atribuir a J. C. Fuster.

CABDELLS X

- A. SOLER, "Un document inèdit d'Ausiàs March, relacionat amb el comte d'Oliva i el molí de Beniflà (Palerm, 1453)", p. 5.
- J. SENDRA I MOLIÓ, "El català a Sardenya a través de la documentació dels comtes d'Oliva (segles XVI-XVII) (1a part)", p. 15.
- J. MAS I MARTÍ i J. NOGUERA I MENGUAL, "L'empremta morisca a la vila d'Oliva després del 1609", p. 77.
- A. MESTRE SANCHIS, "Del camí Vell de Dénia i les ermites", p. 89.
- A. CARDONA BALLESTER, "Casa del Marxucal, lloc de pau", p. 99.
- R. M. GIRAU BORRÁS i J. ESCRIVÁ ENGUIX, "L'ajuntament en guerra (1936-1939)", p. 161.
- P. PÉREZ LEDO i G. BELTRÁN LÓPEZ, "La senyalització dels recursos turístics del centre històric d'Oliva: Diversificació i complementarietat en els productes turístics", p. 195.

CABDELLS XI

- J. IVARS PÉREZ, “Intervenció a la torre de la Comare: Palau dels Centelles”, p. 5.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “El català a Sardenya a través de la documentació dels comtes d’Oliva (segles XVI–XVII) (2a part)”, p. 19.
- D. X. CANYAMÀS I VALLCANERA, “L’enigma Sanxis Maians i dues concessions nobiliàries de la Casa d’Àustria”, p. 67.
- G. BARGUES GUZMÁN, M. J. COMPANY IBÁÑEZ, P. DE LA PIEDRA CUBELLS, V. GUILLEM BARBER, A. LLECHES CARDONA i M. A. MORANT RAMIRO, “La casa del Marxucal d’Oliva: Projecte de restauració”, p. 91.

CABDELLS XII

- M. ARCOS I MARTÍNEZ, “Un tren, una foto i uns quants records”, p. 5.
- F. DEvesa i Jordà, “Els Centelles a la col·lecció *Monumenta Borgia*”, p. 9.
- F. BARBER CASTELLÀ, “Els Miranda, una família burgesa de l’Oliva del segle XVII”, p. 31.
- L. BOLO MARTÍNEZ, “L’últim forn de calç d’Oliva”, p. 45.
- V. MORERA BERTOMEU i A. CARDONA BALLESTER, “Història del culte a la Mare de Déu del Rebollet”, p. 67.

CABDELLS XIII

- R. GALERA HERNÁNDEZ, “Aproximació biogràfica del cavaller i mariner Francesc-Gilabert de Centelles, comte d’Oliva, sota el regnat d’Alfons el Magnànim (1408-1458)”, p. 5.
- V. OLASO I SENDRA, “Oliva en *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo xv (1410-1525)*, de Jacqueline Guiral”, p. 41.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “El ducat d’Osuna”, p. 47.
- D. CALDES SÁNCHEZ, “Aproximació al paisatge històric d’Oliva: l’espai urbà (I)”, p. 71.

**Tots aquests articles els podeu consultar en format PDF a:
www.raco.cat/index.php/Cabdells [01-12-2016]**